

Die Stiftung für liberale Politik

Friedrich Naumann
Stiftung

Igor Graovac
Dragan Cvetković

**LJUDSKI GUBICI
HRVATSKE
1941.-1945. GODINE:
PITANJA, PRIMJERI,
REZULTATI...**

Zagreb 2005.

[DIJALOG]

Biblioteka *Dijalog*

Monografije/knjige sudionika *Dijaloga povjesničara/istoričara* iz Hrvatske, Srbije... (1.):

LJUDSKI GUBICI (1.1.)

Knjiga 1: Igor Graovac - Dragan Cvetković,
Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945. godine:
pitanja, primjeri, rezultati... (1.1.1.)

Uredništvo biblioteke:

Hans-Georg Fleck, Savezna Republika Njemačka
Dušan Gamser, Srbija i Crna Gora
Igor Graovac, Republika Hrvatska (RH)

Recenzenti:

Ivo Goldstein
Zdenko Radelić

Izdavači: Zajednica istraživača *Dijalog*.

Udruga za promicanje znanstvenog dijaloga (*Dijalog*), i
Zaklada *Friedrich Naumann*, Zagreb

Urednica: Daniela Krivda

Lektura i korektura te prijevodi tekstova sa srpskoga na hrvatski te sažetaka na engleski i njemački jezik: *Dijalog*

Grafičko oblikovanje: Barbara Galant

Korice: Boris Ljubičić

Tisak: *Grafocentar*, Sesvete

ISBN 953-7267-01-6 (*Dijalog*).

ISBN 953-6922-12-6 (Zaklada)

Zagreb, prosinac 2005.

Objavlivanje je knjige ostvareno
i uz financijske potpore Ministarstva
znanosti, obrazovanja i športa RH
te Instituta *Otvoreno društvo* –
Hrvatska, Zagreb.

SADRŽAJ

Uvodne napomene (<i>Daniela Krivda</i>)	5
<i>Igor Graovac</i>	
Žrtve i/ili stradalnici te suodnos demografije i historiografije u istraživanju ljudskih gubitaka:	
- Dilema viktimologije: žrtve i/ili stradalnici?	25
- Suodnos demografije i historiografije u istraživanju ljudskih gubitaka	39
<i>Dragan Cvetković</i>	
Ljudski gubici Hrvatske prema popisu <i>Žrtve rata 1941.-1945.</i> iz 1964. godine. Analiza trenutačnog stanja prema do sada obavljenoj reviziji:	
- Stvarni gubici Hrvatske 1941.-1945. godine	53
- Stradalo stanovništvo Hrvatske 1941.-1945. u njemačkima koncentracijskim logorima izvan područja Jugoslavije	77
- Stradali pripadnici Vojske Kraljevine Jugoslavije iz Hrvatske 1941.-1945. u zarobljeničkim logorima	99
- Stradali pripadnici Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije iz Hrvatske 1941.-1945. i njihova socijalno-ekonomska struktura	113
<i>Igor Graovac</i>	
Stradanja katoličkog svećenstva u partizanima te Hrvata i Srba od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj:	
- Sudjelovanje i stradanje katoličkog svećenstva u partizanima 1941.-1945. godine	149
- Stradali Hrvati i Srbi od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj	163
- Otvara li demokracija mogućnost prestanka manipulacije stradalima? Primjer: razlike u utvrđivanju broja stradalih od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj	179

Prilozi (<i>Igor Graovac</i>):	
- Izvori i literatura	199
- Kratice	213
- Kazalo	217
- Popis plenarnih izlaganja i saopćenja o ljudskim gubicima Hrvatske i Srbije u 20. stoljeću (s osnovnim podacima o njihovim autorima) sa deset skupova (1998.-2005.) i u devet knjiga/zbornika radova (2000.-2005.) <i>Dijaloga povjesničara/istoričara</i>	245
Sažetak na hrvatskom, engleskom i njemačkom te rezime na srpskome jeziku	259
Sadržaj na engleskom, njemačkom i srpskome jeziku	279

Daniela Krivda

.....
Uvodne napomene

Autori knjige (ovdje navedeni prema broju priloga u knjizi, a ne prema, primjerice, abecednom redu) – Igor Graovac iz Zagreba, Republika Hrvatska (RH), i Dragan Cvetković iz Beograda, Srbija i Crna Gora (SiCG), prije Savezna Republika Jugoslavija (SRJ) – sudionici su *Dijaloga povjesničara/istoričara*, međunarodnih znanstvenih skupova povjesničara te, u manjem broju, i drugih znanstvenika (u cijelosti i ne samo njih), a prije svega iz RH i SRJ, sada SiCG, te, također u manjem broju, i drugih zemalja: Republika Austrija, Republika Bosna i Hercegovina (R BiH), Republika Mađarska (RM), Republika Poljska, Savezna Republika Njemačka (SRNj), Sjedinjene Američke Države i Švicarska Konfederacija, koji se, u organizaciji njemačke liberalne Zaklade *Friedrich Naumann/F. Naumann Stiftung. Die Stiftung für liberale Politik (FNSt)*,¹ održavaju još od 1998. u RM (prva

---

¹ *FNSt* potiče, u sklopu duhovnoga i političkog liberalizma, razvoj demokracije, države zasnovane na pravu i djelotvornog poretka u tržišnom gospodarstvu. To čini u suradnji s (liberalnima) političkim strankama te raznim organizacijama civilnog društva, među ostalim, već više od jednoga desetljeća, i na prostorima bivše *druge/socijalističke Jugoslavije*, sa uredima najprije – do 1997. godine – u Ljubljani, Republika Slovenija, potom Zagrebu, a od 2001. i u Beogradu, potom i u Sarajevu, R BiH. *FNSt* je, u tom sklopu, iako organizacija za političko obrazovanje (*civic education*), organizirao i deset spomenutih susreta *Dijaloga povjesničara/istoričara* (1998.-2005.) te, potom, i tri susreta *unutarnjeg dijaloga bosanskohercegovačkih historičara/povjesničara/istoričara* (2003.-2004.), i to iz sljedećih razloga:

Sa stajališta FNSt-a ophođenje nekog društva s vlastitom prošlošću sa susjednim narodima bez predrasuda nužan je preduvjet razvoja demokratskog društva. Naime, društvo u kojemu egzistiraju

četiri skupa u Pečuhu) te, potom, naizmjenično u SRJ, sada SiCG, i RH (preostali skupovi u Herceg Novome, Zagrebu, Beogradu, Zadru, Vršcu i Osijeku). Dosad je, od 1998. do 2005. godine, održano deset skupova i, također od strane *FNSt-a*, od 2000. do 2005. u Zagrebu, RH, tiskano devet knjiga/zbornika radova (radovi će, pak, s 10. skupa, održanoga od 23. do 25. rujna 2005. u Osijeku, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta, RH, biti tiskani u početku 2006. godine), s većinom plenarnih izlaganja i izjava te saopćenja podnijetih na tim skupovima, prije svega u radionicama unutar njih (usp. Fleck i Graovac, 2000.a i b, 2001.a i b, 2000.a i b, 2003., 2004. i 2005.).

Skupovi i osobito zbornici radova sa njih izazvali su pozornost znanstvene i stručne te druge javnosti i to ne samo u RH i SRJ, sada SiCG, iz kojih je pretežna većina sudionika skupova, te onim, već spomenutima, iz kojih je manjina sudionika skupova. Posebni su interes za pribavljanje tih knji-

---

mržnja i predrasudni stereotipi spram susjeda, a koji se prenose s generacije na generaciju, te u kojemu traje netolerantni oblik crno-bijeloga razmišljanja, svojstven totalitarnim sustavima, ne može se razvijati i ne može postati demokratsko društvo usmjereno ka slobodi i toleranciji. Ono će zaostajati zbog svojih predstava o neprijatelju i načina razmišljanja naslijeđenog iz prošlosti...

A predstava o prošlosti o kojoj se, na temelju povijesnih činjenica, a ne mitova i povijesnih laži, kontroverzno raspravlja od presudnog je značenja... Stoga FNSt ne želi samo pripomoći znanstveni dijalog... nego želi i nastoji da povijesna znanstvena saznanja dopru i do svakoga prosječnog građanina...

FNSt, usto, kao njemačka ustanova..., izloženi pristup zasniva i na svijesti o velikoj njemačkoj odgovornosti za negativne strane europske povijesti u 20. stoljeću. Stoga je sastavni dio političke kulture demokratske Njemačke... otvoreni i (samo)kritički odnos spram prošlosti, koji podupire i u drugih (Fleck, 2003.).

ga pokazali brojne nacionalne, sveučilišne, fakultetske i druge knjižnice te odsjeci brojnih fakulteta, instituta, zavoda... i pojedine udruge za proučavanje povijesti Balkana i Jugoistočne Europe, Hrvatske i Srbije, bivše *druge* Jugoslavije... te južnoslavenskih naroda, Hrvata, Srba i/ili Srbijanaca...,² kao i pojedinci, ne samo povjesničari i ne samo u spomenutim zemljama. Interes se, unatoč tome što *FNST* svoja izdanja besplatno dijeli i dostavlja svim mjerodavno zainteresiranima, nije mogao u potpunosti zadovoljiti, odnosno nadmašio je očekivanja, pa se pojedini zbornici radova više ne mogu pribaviti ili su još jedva dostupni.

Iz tih je razloga (no i ne samo zbog njih) *FNS*, sada u suradnji i sa zagrebačkom Zajednicom istraživača *Dijalog*. Udrugom za promicanje znanstvenog dijaloga (*Dijalog*),³

---

² U ovoj se knjizi, doduše rijetko, a i naknadno, koristi navedeno razlikovanje Srba i Srbijanaca. Većina sudionika *Dijaloga povjesničara/istoričara* (osobito oni iz SRJ, sada SiCG), pa i autori ove knjige koristili su, međutim, samo naziv *Srbi*, a veoma rijetko *Srbijanci*, iako se prvi naziv, u pravilu, često koristi za srpsko stanovništvo izvan Srbije, primjerice u BiH, CG, RH..., a drugi za isto stanovništvo u Srbiji. Međutim, naziv *Srbijanci* ne odnosi se samo na potonje stanovništvo nego obuhvaća ukupno stanovništvo Srbije (uostalom, svojedobno je i nastao baš zbog potreba izražavanja/objedinjenja ukupnog stanovništva Srbije, no nije, čini se, u potpunosti zaživio niti je prihvaćen baš u Srbiji, kao i svojedobno nastali sličan naziv *Hrvaćani* u Hrvatskoj za njeno ukupno, dakle ne samo hrvatsko stanovništvo).

³ I *Dijalog* je proizišao iz rada te djelovanja *Dijaloga povjesničara/istoričara*. Naime, skupina je njegovih sudionika 2003. u Zagrebu osnovala *Dijalog* kao neprofitnu, nepolitičku i nevladinu organizaciju/udrugu, a sa svrhom ostvarenja još šire zamišljenih ciljeva i djelatnosti od onih već ostvarenih *Dijalogom povjesničara/istoričara*. Tako, primjerice, *Dijalog*, uz predstavljanje već objavljenih, planira i posve nove programe istraživanja, čiji bi rezultati – putem unutarnjeg dijaloga u RH te dijaloga sa svima *drugima* u hrvatskom okruženju i *zajedničkoj povijesti* – mogli poslužiti pro-

odlučio, prvo, svoje knjige/zbornike radova učiniti trajno posve dostupnima (usp. *portal* Centra za politološka istraživanja/CPI iz Zagreba: <http://www.cpi.hr>, korištenjem, kako slijedi, određenja: *početna stranica*, Dijalog povjesničara-istoričara, *više*, ili *znanost* online, *povijest* online, *6.*: Dijalog povjesničara-istoričara), te, drugo, ponoviti poneka dosadašnja izdanja *Dijaloga povjesničara/istoričara*, odnosno njihove pojedinačne dijelove, ali na sadržajno posve različiti način koji proizlazi iz pojedinih tema oblikovanih u plenarnim izlaganjima i izjavama te saopćenjima podnjetima na skupovima i u radionicama unutar njih, odnosno objavljenima u dosadašnjim zbornicima radova *Dijaloga povjesničara/istoričara*. Takav će izbor, prema programu zajedničkog objavljivanja *FNSt-a* i *Dijaloga*, rezultirati nizom knjiga (tematskih zbornika više autora i monografija) sudionika *Dijaloga povjesničara/istoričara*. U svibnju 2005. godine, štoviše, već je tiskana prva takva knjiga/tematski zbornik skupine autora: *Čemu Dijalog povjesničara/istoričara?* [usp. Graovac (prir.), 2005.], a sada se, u prosincu iste godine, objavljuje i druga knjiga/monografija: I. Graovac - D. Cvetković, *Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945. godine: pitanja, primjeri, rezultati...*, potonja i uz financij-

---

micanju ne samo znanosti nego i demokracije, javnog mnijenja i tolerancije u nas, kao i međunarodnoga mira te moguće i nužne međusobne suradnje s *drugima*, prevladavanjem, u oba slučaja, povijesnih stereotipa, trauma i sukoba rješenjima lišenima bilo kakvih ideoloških i političkih pretpostavki, odnosno prijepora nametnutih izvan znanosti. Ostvarenje toga moguće je, a svakako i ponajbolje samo u suradnji s odgovarajućim institucijama u RH i njenom *povijesnom okruženju*, a u svrhu razvoja znanstvene svijesti o društvu te širenja povijesnih i drugih znanja koja pripomažu unutarnjemu i pomirenju s *drugima*: nije, naravno, riječ o političkom pomirenju nego o pomirenju s vlastitom prošlošću i/ili vlastitim prošlostima.

ske potpore Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa RH te Instituta *Otvoreno društvo* - Hrvatska iz Zagreba, sastavljena od srodnih radova s dosadašnjih *Dijaloga povjesničara/istoričara*, prije svega onih iz posebne radionice, utemeljene na 3. skupu, o ljudskim gubicima Hrvatske i Srbije u 20. stoljeću, uz po jedan rad o istoj temi (o stradalima Hrvatima i Srbima od četnika te sudjelovanju i stradanju katoličkog svećenstva u partizanima 1941.-1945. u Hrvatskoj) podnijet na plenarnom zasjedanju, i to u vrijeme dok radionice nisu ni postojale, odnosno u radionici, utemeljenoj na 3. skupu, a ukinutoj od 5. skupa, o Katoličkoj i Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Hrvatskoj i Srbiji u 19. i 20. stoljeću.⁴

Među tim tako objedinjenima izlaganjima i saopćenjima – 78, od čega ih je 67 objavljeno, a 11 nije ili će tek biti 2006. objavljeno u knj. 10 *Dijaloga povjesničara/istoričara* – samo u 14 priloga problematika ljudskih gubitaka nije precizno vremenski (iako je, naravno, i u njima riječ o 20. stoljeću) ili prostorno određena (kada, primjerice, nije samo riječ o Hrvatskoj i Srbiji, šire i prostorima bivše *druge* Jugoslavije), jer u njima se, kada je ta problematika ponekad i vremenski te prostorno određena, obrađuju teorijske/pojmovne dileme (žrtve i/ili stradalnici?, porijeklo zločina u europskoj perspektivi, pojmovna/terminološka problematika tzv. *Sustava jasenovačkih logora* te pitanja suvremenoga hrvatsko-srpskog i/ili srbijanskog pomirenja u historiografiji), metodološka pitanja (suodnos demografije i historiografije u istraživanju ljudskih gubitaka u 20. st. te pitanja

---

⁴ Popis svih objavljenih i neobjavljenih plenarnih izlaganja i saopćenja s dosadašnjih *Dijaloga povjesničara/istoričara* o ljudskim gubicima Hrvatske i Srbije u 20. st. (s osnovnim podacima o njihovim autorima) usp., pak, u posebnom prilogu pri kraju knjige.

utvrđivanja žrtava i stradalnika te materijalne štete u ratovima 1991.-1999. na području bivše *druge* Jugoslavije, a posebno problemi pisanja povijesti Domovinskog rata 1991.-1995. u Hrvatskoj, uz manipulacije i stereotipe u vezi s potonjim, kao i pitanje određenja žrtava i stradalnika u tom ratu) te iskustva, primjerice i američka (u vezi s primjenom tehnika *oralne historije* te s naglaskom na pitanja ženske povijesti i povijesti kao sjećanja) te njemačka, u istraživanju ljudskih gubitaka, kao i manipulacije s njima (osobito u vezi s pitanjima njemačkih odšteta nakon Drugoga svjetskog rata žrtvama nacizma, posebno i žrtvama pseudomedicinskih eksperimenata u Jugoslaviji). Od drugih, vremenski i prostorno određenih priloga samo se dva priloga odnose na vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije (o Hrvatima kao žrtvama u njoj te gubicima jugoslavenske žandarmerije u sukobima sa kačacima i komitima). Preostali se prilozi ponajviše odnose na ljudske gubitke tijekom Drugoga svjetskog rata (prinudni i robovski radnici i radnice kao žrtve nacionalsocijalizma), osobito u nas, sa stradanjima pojedinih kategorija stanovništva (crnogorskog, hrvatskog, srpskoga i/ili srbijanskog te ostaloga stanovništva, primjerice pripadnika njemačke, poljske, romske i židovske nacionalne manjine) u Jugoslaviji, posebno u Hrvatskoj (posebice i Istri te Srijemu i Dubrovniku, Rijeci te Zagrebu) i Srbiji (uključivo i na Kosovu i Metohiji te u Vojvodini) te izvan tih zemalja (u koncentracijskima i zarobljeničkim logorima), pa i uz obradu i pojedinačnih sudbina te uloga (Ivo Rojnica) te profesija/zvanja (stradanja medicinskog osoblja u *Jasenovcu* te katoličkog svećenstva i pravoslavnih svećenika/sveštenoslužitelja te mitropolita) i stanja arhivskih izvora (primjerice o ljudskim gubicima na Kosovu i Metohiji te o ljudskim gubicima u izdanjima Muzeja žrtava genocida/MŽG-a u Beogradu), a koje je stradalo od

albanskih nacionalista, četnika, njemačkih nacista, partizana, talijanskih fašista, ustaša i drugih te, posebno pri bombardiranjima, i od saveznika. Pojedini se prilozi o tim stradanjima odnose na literaturu o tome ili se zasnivaju na poslijeratnim svjedočenjima/memoarskim zapisima, primjerice logorašica iz logora *Jasenovac* i *Stara Gradiška* u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH), i popisima (sva o stradanjima u Hrvatskoj, odnosno onih iz Hrvatske) iz 1950. i, uz reviziju, 1964. godine: stvarni gubici Hrvatske te stradali pripadnici Vojske Kraljevine Jugoslavije (VKJ) i Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ), sa socijalno-ekonomskom strukturom potonjih. Manji se broj priloga, pak, odnosi na razdoblje neposredno nakon Drugoga svjetskog rata: stradali Folksdojčeri, s posebnim osvrtom na stradanje djece i oboljelih od tifusa, u *drugo* Jugoslaviji, posebno u Hrvatskoj, odnosno radnim logorima *Krndija* i *Valpovo*, uz djelovanje prognanih predstavnika i organizacija njemačke nacionalne manjine iz Jugoslavije u inozemstvu, te na dugotrajnija razdoblja u vrijeme trajanja *druge* Jugoslavije: progoni političke oporbe, konkretnije i prvaka Hrvatske seljačke stranke te katoličkog svećenstva i *križara* u Hrvatskoj. Manji se dio priloga odnosi i na najnovije razdoblje, točnije na *razdoblje jugoslavenskog rata* i/ili ratove 1991.-1999. godine (nastanak arhivskih fondova pri arhivskim ustanovama zemalja bivše *druge* Jugoslavije u konceptu *oralne historije*), ponajviše na Domovinski rat u Hrvatskoj 1991.-1995. godine: položaj i stradanje hrvatskog stanovništva u Baniji ili, prema suvremenom određenju u RH, na Banovini i na području općine Drniš (1993. godine) za vrijeme Republike Srpske Krajine te pokazatelji o civilnim, prije svega srpskima žrtvama u bivšim, pod zaštitom Ujedinjenih naroda, sektorima *Jug*, *Sjever* i *Zapad* u *Bljesku* i *Oluji* te nakon njih, posebno nakon *Oluje*, uz obradu i pojedinačnih sud-

bina te uloga (Dmitar Obradović). Naposljetku, posebnu skupinu priloga čine oni koji se, uz poneke već navedene, ali drugačije razvrstane, odnose samo na pojedina pitanja o ljudskim gubicima u izvorima te literaturi (povijesnoj, publicističkoj i književnoj), udžbenicima i žrtvoslovima, samo hrvatskima, objavljenima poslije Drugoga svjetskog rata: primjerice o problematici ukupnih ljudskih gubitaka u 20. st. u Jugoslaviji, osobito Hrvatskoj, Europi i svijetu, logora *Jasenovac*, savezničkih bombardiranja potkraj Drugoga svjetskog rata u nas, *Bleiburga* i *Križnog puta* te stradanja Folksdojčera/pripadnika njemačke nacionalne manjine ne samo u logorima *Krndija* i *Valpovo*, odnosno, šire, o žrtvama i stradalnicima tijekom Drugoga svjetskog rata u nas i neposredno nakon njega, uz posebni prilog o promjenama u prikazu Drugoga svjetskog rata u nas u udžbenicima. Usto, iz te su radionice, uz neobjavljene rasprave u njoj, što je slučaj, uz dvije iznimke, i u drugim radionicama *Dijaloga povjesničara/istoričara*, objavljene i poneke diskusije/polemike, primjerice one između hrvatskih sudionika susreta Vladimira Žerjavića i I. Graovca o stradalim Hrvatima od četnika, stradalim Srbima i broju stradalih u *Jasenovcu* tijekom Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj te I. Graovca i Vladimira Geigera o pitanjima istraživanja poslijeratnih žrtava i stradalnika, osobito bleiburških.

Svi prilozi u monografiji I. Graovca - D. Cvetkovića, *Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945. godine: pitanja, primjeri, rezultati...*, ovdje prema odabiru Uredništva biblioteke *Dijalog: LJUDSKI GUBICI* (H.-G. Fleck, SRNj, Dušan Gamser, SiCG, te I. Graovac, RH), a izvedbeno prema konačnom odabiru urednice knjige D. Krivde, tajnice *Dijaloga*, već su objavljeni u pojedinima od devet ranije navedenih zbornika radova ili će – jedan prilog – biti u početku 2006. tiskani u

10. zborniku radova *Dijaloga povjesničara/istoričara*. Ovdje su, međutim, za razliku od oblika dosadašnjih objavljivanja prema jeziku i pismu autora, svi tiskani na hrvatskome jeziku (a ne, primjerice, i na srpskom), uz uporabu latiničkoga pisma (a ne, primjerice, i ćiriličkog), jer riječ je o posebnom izdanju prije svega za hrvatsko područje, pri čemu više nije potrebno *štititi* ravnopravnost jezika i pisma autora (ovdje samo D. Cvetkovića), osim kada je riječ (i za I. Graovca) o njihovu osobnom izboru izričaja/stila u oblikovanju priloga. Ne samo iz tih razloga i naslovi su pojedinih priloga morali biti izmijenjeni [izmijenjeni ili ispušteni dijelovi ipak se ovdje, ali ne, primjerice, i u sadržaju, navode u uglatim zagradama],⁵ i to kako slijedi, uz naznaku, s iznimkom jednoga neobjavljenog priloga, knjiga (i stranica u njima) *Dijaloga povjesničara/istoričara* u kojima su već objavljeni:

---

⁵ Isto vrijedi i za slične kasnije izmjene i/ili slična kasnija ispuštanja (ponajviše u pojedinom prilogu ponavljanja već izrečenoga u ranijem prilogu ili ranijima priložima): mimo uglatih zagrada je najčešće hrvatski, a unutar njih neki drugi, uglavnom srpski izričaj (primjerice, prema onome što odmah slijedi, *koncentracijski*, umjesto [*koncentracioni*] logor, *izvan područja*, umjesto [*van teritorija*], i sl.), odnosno, rjeđe, i obrnuto: mimo zagrada je najčešće srpski, a unutar njih neki drugi, uglavnom hrvatski izričaj (primjerice, također prema onome što odmah slijedi: *n[lj]emački* i sl.), a i to ponajviše pri navođenju dijela izvora i literature, kada se, ponekad, umjesto uglate zgrade koristi i kosa crta (primjerice, opet prema onome što odmah slijedi, *trenutačno/trenutno*, *obavljeni/izvršeni* i sl.). Potonje se koristi i kod prijevoda sa srpskog i/ili navođenja dijelova radova (navoda), također ponajviše s istog jezika, a koji, dakle, izvorno nisu objavljeni na hrvatskom jeziku, a ovdje se, tako preuzeti, zbog lakoće čitanja i na prijedlog recenzenata ipak daju na hrvatskom jeziku.

Kada je, nadalje, riječ i o manjim, a izrazito samo funkcionalnima ispuštanjima ranijih dijelova (osobito onih gdje se javljaju ponavljanja već izrečenoga) unutar ovdje objavljenih priloga, oni se označavaju sa ..., dakle tri točke bez zagrada.

- I. Graovac, Dilema viktimologije: žrtve i/ili stradalnici?, knj. 5, 429-443, [u: Fleck - Graovac, 2002.a], te Suodnos demografije i historiografije u istraživanju ljudskih gubitaka, knj. 3, 525-539, [u: Fleck - Graovac, 2001.a],

- D. Cvetković, Stvarni gubici Hrvatske 1941.-1945. godine [prema popisu *Žrtve rata 1941-1945.* iz 1964. godine. Analiza trenutačnog/trenutnog stanja prema do sada obavljenoj/izvršenoj reviziji], knj. 5, 481-501, [u: Fleck - Graovac, 2002.a], Stradalo stanovništvo [Pregled stradanja stanovništva] Hrvatske 1941.-1945. u n[*j*]emačkim[a] koncentracijskim [koncentracionim] logorima izvan područja [van teritorija] Jugoslavije, 10. skup (saopćenje u tisku), Stradali pripadnici [Stradanje pripadnika] VKJ iz Hrvatske u zarobljeničkim logorima, knj. 8, 371-385, [u: Fleck - Graovac, 2004.], te Stradali pripadnici NOVJ iz Hrvatske i njihova socijalno-ekonomska struktura [objedinjena dva objavljena saopćenja: Socijalno-ekonomska struktura stradalih pripadnika NOVJ iz Hrvatske prema popisu *Žrtve rata 1941-1945.* iz 1964. godine, knj. 7, 527-547, u: Fleck - Graovac, 2003., i Stradali pripadnici NOVJ iz Hrvatske prema popisu *Žrtve rata 1941-1945.* iz 1964. godine. Analiza trenutačnog/trenutnog stanja prema do sada obavljenoj/izvršenoj reviziji, knj. 6, 365-381, u: Fleck - Graovac, 2002.b], te

- I. Graovac, Sudjelovanje i stradanje katoličkog svećenstva u partizanima 1941.-1945. godine, knj. 2, 537-550, [u: Fleck - Graovac, 2000.b], Stradali Hrvati i Srbi [Posljedice državotvorne ideje i nacionalnointegralističke ideologije četničkog pokreta na primjeru stradalih Hrvata i Srba] od četnika 1941.-1945. [tijekom Drugoga svjetskog rata] u Hrvatskoj, knj. 1, 207-224, [u: Fleck - Graovac, 2000.a], te Otvara li demokracija mogućnost prestanka manipulacije stradalima? Primjer: razlike u utvrđivanju broja stradalih od

četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj, knj. 4, 553-564, [u: Fleck - Graovac, 2001.b].⁶

Tome su, usto, od strane I. Graovca, pridodani i prilozi sastavljeni nakon svih dosad održanih skupova, dakle samo za ovu knjigu:

- Izvori i literatura,⁷ Kratice i Kazalo te Popis plenarnih izlaganja i saopćenja o ljudskim gubicima Hrvatske i Srbije u 20. stoljeću (s osnovnim podacima o njihovim autorima) sa deset skupova (1998.-2005.) i u devet knjiga/zbornika radova (2000.-2005.) *Dijaloga povjesničara/istoričara*.

---

⁶ U potonjem je prilogu pridodana i znatno skraćena diskusija/polemika između V. Žerjavića i I. Graovca, koja je, kada je riječ o prilogu prvoga sudionika (Žerjavić, 2002.), nastala izvan i nakon skupova *Dijaloga povjesničara/istoričara*, ali u vezi s pojedinim saopćenjima na njima, te je, uz odgovor drugoga sudionika (Graovac, 2002.b), i objavljena u 5. zborniku radova *Dijaloga povjesničara/istoričara*, odnosno u: Fleck - Graovac, 2002.a: V. Žerjavić, O stradanjima u Drugome svjetskom ratu: stradali Hrvati od četnika, stradali Srbi i broj stradalih u *Jasenovcu*, knj. 5, 565-572, te I. Graovac, Neopravdane primjedbe i opravdane pohvale, knj. 5, 573-579.

⁷ Zahvaljujući tim izvorima i literaturi, koji se odnose samo na one izravno korištene u tekstovima I. Graovca i D. Cvetkovića, bilo je moguće, što je dodatna, ali samo formalna izmjena u odnosu na njihove izvorne radove, ukloniti niz bilježaka koje su otežavale čitanje te podatke iz njih, što je preglednije, unijeti u same tekstove, a uz skraćeno pozivanje na pojedine izvore te autore i njihove radove. A samo – i to uistinu rijetko – gdje su recenzenti izričito tražili ili gdje je to, zbog dodatnih neophodnih pojašnjenja bilo potrebno, unijela sam, kao urednica knjige/monografije, a uz oznaku *op.ur.*, i manje – ali nikako sadržajne ili one koje mijenjaju smisao – dopune tekstova, pa dakle i bilježaka, što je sve dosljedno označeno uglatim zagradama, slično kao i pri ostalim već ranije spomenutima takvim intervencijama u tekstove. Takve se intervencije, usto, ponajviše odnose na, prema dogovoru autora, ujednačavanje pojmova koje su oni ranije dijelom i raznoliko koristili: primjerice općenito *stradali*, umjesto *žrtve i stradalnici, pokret otpora*, umjesto *partizanski pokret* i/ili, točnije i šire, a u ovisnosti o kontekstu, *antifašistički i oslobodilački te građanski i revolucionarni rat*, i sl.

A naposljetku se daju i sažetak/rezime knjige (na hrvatskome te, prema abecednom redu, engleskom, njemačkom i srpskom jeziku) te njen sadržaj (uz hrvatski na početku knjige, i sadržaj na engleskom, njemačkom i srpskome jeziku na kraju knjige), uz posve kratke osnovne natuknice o autorima monografije.

Svi prilozi u monografiji, a posebno jer je prije svega riječ o prilozima povjesničara, a potom i o svojevrsnoj povijesti *Dijaloga povjesničara/istoričara*, nisu sadržajno mijenjani (samo su, što je već navedeno u ranijim napomenama, točnije bilješkama gotovo neznatno te, i to funkcionalno, a zbog izbjegavanja ponavljanja, skraćivani – što je sve označeno sa ..., dakle tri točke bez zagrada, ili, u manjem broju slučajeva, samo dijelom izmijenjeni, odnosno češće, a zbog jasnoće teksta, ujednačenja/izjednačenja pojmova, pa i zahtjeva recenzenata ili pojašnjenja urednice, dopunjeni – što je sve označeno uglatim zagradama) te su gotovo istovjetni onima već objavljenima u zbornicima radova *Dijaloga povjesničara/istoričara*. Razlozi su tome, uz izbjegavanje *naknadne pameti*, što se, uz vjerodostojnost autora, koji nisu u međuvremenu promijenili svoje istraživačke teze i određenja te rezultate istraživanja, u potpunosti htjelo očuvati izgovoreno (i objavljeno) te značenje izgovorenog (i objavljenog) u vremenima, točnije godinama kada se ništa slično u RH i SRJ, sada SiCG, nije izgovaralo (i objavljivalo). Taj je *vremenski kontekst* u pojedinim prilozima i moguće značajniji od njihove znanstvene i svake druge vrijednosti. Stoga će, usputno, isti pristup biti korišten i u drugim knjigama (tematskim zbornicima više autora i monografijama) sudionika *Dijaloga povjesničara/istoričara* koje slijede u biblioteci *Dijalog*.

Uvršteni su prilozi, i prije njihova pojavljivanja u ovoj monografiji, dijelom bili znanstveno i stručno komentirani, primjerice u već spomenutoj diskusiji/polemici V. Žerjavića (usp. Žerjavić, 2002.) te u hrvatskome i srbijanskom tisku (usp., primjerice, prema redoslijedu pojavljivanja, Puhovski, 2000., Latinović, 2000.: 7,⁸ Kovačević, 2000.: 5,⁹ Krušelj, 2001.: 17,¹⁰ Pilsel, 2001.: 4,¹¹ Dragojević, 2001.: 9¹² i

---

⁸ Neven Budak o 2. skupu: "Među povjesničarima koji", među ostalim, "ne žele uveličati svoje žrtve u nekome patološkom odnosu prema prošlosti... uvijek će biti lako uspostaviti komunikaciju".

⁹ Na 4. skupu bilo je riječi i o "sukobima, zločinima te žrtvama" i stradalnicima, "a sve u cilju da se ne prikrije istina i da se ne podjaruju nove strasti". Unatoč *historijskih bjelina*, ipak "tabu tema više nema. Hrvatski [h]istoričari su", u tom sklopu, "npr. I. Graovac, iz[i]šli s brojkom/brojem... četničkih zločina u Hrvatskoj" 1941.-1945. godine.

¹⁰ Na 5. susretu, u radionici o ljudskim gubicima Hrvatske i Srbije u 20. stoljeću, "zanimljiv je", među ostalima, "bio nastup... suradnika beogradskog MŽG-a", primjerice D. Cvetkovića o popisu *Žrtve rata 1941.-1945.* iz 1964. godine, prema kojemu je, primjerice, u Hrvatskoj bilo 194.749 stradalih, i to bez kolaboracionista i/ili kvislinga, dakle četnika, domobrana i ustaša. Od 1995. "MŽG se koristio svom raspoloživom građom da bi dopunio taj popis, koji je svojedobno i *bunkeriran* baš s tezom o manjkavosti ukupnog rezultata. No, kada bi se i pridodalo navodnih četrdesetak posto nepopisanih žrtava" i stradalnika, opet ukupni broj "za cijelu Jugoslaviju ne bi dosego više od milijun žrtava" i stradalnika, "što je na razini već odavno poznatih Kočovićevih" (usp. Kočović, 1985., 1990. i 1999.) "i Žerjavićevih demografskih procjena" (usp. Žerjavić, 1989. i 1992.a). "U konkretnom slučaju, spomenuta je dopuna za Hrvatsku dosegla desetak posto", odnosno sada obuhvaća "213.396 imena", uključujući "i neprijateljske formacije i članove njihovih obitelji, tako da više nema nepremostivih razlika između srbijanskih i hrvatskih istraživanja. Najzanimljivije je", usto, "da su beogradski istraživači iz toga revidiranog popisa izvukli" i "jasenovačke žrtve, koje također bitno odudaraju od poznate velikosrpske" i/ili velikosrbijanske "mitomanije...: s područja Hrvatske u tome ustaškom logoru" stradalo je "41.467 osoba..., a kada se... pridoda i BiH, kao sastavni dio NDH, onda" se ukupni jasenovački broj svodi na 79.872 žrtve.

2003.: 39,¹³ itd.), pri čemu se posebno naglašavaju *neočekivane podudarnosti* u pristupu i rezultatima dvojice autora iz RH i SiCG, ranije SRJ, što je i otvorilo mogućnost prvoga tiskanja zajedničke znanstvene knjige/monografije jednoga autora iz Hrvatske, a drugoga iz Srbije nakon okončanja, doduše neobjavljenog, ali stvarnoga rata 1991.-1995. između i te dvije države, i to baš u RH te na temu do sada *veoma osjetljivog*, ako ne i *najosjetljivijega pitanja* iz ranije/novije *zajedničke povijesti* Hrvata i Srba i/ili Srbijanaca. Iz tih razloga, naposljetku, čini mi se ne samo primjernim, nego i potrebnim, umjesto na koricama knjige – kako je uobičajeno u nas – ove uvodne napomene završiti navode-

---

“Hrvatski se doprinos istraživanju viktimoloških fenomena... ogledao i u... zalaganju I. Graovca za precizniju stručnu terminologiju” o žrtvama i/ili stradalnicima. “Od žrtava”, u pravilu nevinih civila, “treba odvojiti stradalnike, koji su također izgubili živote, ali su kao pripadnici vojnih i paravojnih postrojbi, pa i kao politički aktivisti... sudjelovali i u pripremi te izvršenju zločina. Zato žrtve zaslužuju dužni pijetet, a stradalnici imaju pravo samo na obilježeni grob”.

¹¹ “Među zaključcima” 5. skupa “moglo se čuti da su teme iz Drugoga svjetskog rata, kao što su ustaški zločini nad srpskim narodom, genocid nad Židovima i Romima te zločini protiv vlastitoga hrvatskog naroda zbog drukčijeg načina mišljenja, pitanja koja je neophodno do kraja rasvijetliti jer njihovi nerasvijetljeni odjeci i danas uvelike predstavljaju podlogu za manipulacije i nacionalistička pretjerivanja na ovim prostorima”.

¹² “Najzanimljivija sesija” 6. skupa “bila je ona koja se odnosila na ljudske gubitke... D. Cvetković je”, primjerice, “u saopćenju o nacionalnoj strukturi stradalih pripadnika NOVJ iz Hrvatske” dao analizu trenutačnog “stanja prema do sada” obavljenoj reviziji popisa iz 1964. godine. “Istraživanje nije dovršeno, ali je pretpostavka da je broj” stradalnika među hrvatskim partizanima 102.000”.

¹³ Andrea Feldman o 1.-7. skupu: “Veliki napredak je”, među ostalima, “načinjen posebno u dijelu u kojemu su se kolege s obje strane” *Dijaloga povjesničara/istoričara* “dogovorili oko metodologije i načina istraživanja... te prezentirali gotovo istovjetne rezultate”.

njem dijelova iz recenzija prof.dr.sc. Ive Goldsteina, redovnog profesora Filozofskog fakulteta, i dr.sc. Zdenka Radelića, višega znanstvenog suradnika Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu:

- I. Goldstein:

Zbirka tekstova D. Cvetkovića i I. Graovca [prigoda je da se u jednoj monografiji], na jednome mjestu, pronađu [njihovi] tekstovi koji čine smislenu i logičnu cjelinu, [a s temom koja je] dugo vremena, pa čak i danas bila predmetom uporne politizacije i manipulacije. Tema je sama po sebi traumatična, a svaki je jednostrani pristup čini još traumatičnijom. U raspravama je dominirala i još dominira mučna prepirka, povremeno i morbidna, o neutvrđenome broju žrtava, nabijena osobnima i nacionalnim resantimanima te blokirana tvrdima političkim predrasudama. Jednostranosti zamućuju realnu sliku o žrtvama Drugoga svjetskog rata, pa i o samome ratu u Hrvatskoj. [Stoga] se autori i neposredno bave temom manipulacije (primjerice I. Graovac, Otvara li demokracija mogućnost prestanka manipulacije stradalima...?), [nastojeći raspravu] odvesti u posve drugome smjeru: u smjeru skrupuloznog bavljenja prošlošću, a povijesna istina koja iz tih istraživanja proizlazi trebala bi biti brana tim politikantskim diskusijama. Iz tih su razloga tekstovi I. Graovca i D. Cvetkovića daljnja nadogradnja istraživanja [primjerice] V. Žerjavića [od 1989. pa nadalje], iako autori nisu obuhvatili sve teme i sve aspekte istraživanja ljudskih gubitaka [Hrvatske 1941.-1945. godine, no] upućuju buduće istraživače na metode i ciljeve koje bi oni trebali poštovati.

[Tekstovi u monografiji, stoga], predstavljaju za sada najsveobuhvatniji kompendij relevantnih saznanja o ovome odsječku hrvatske povijesti. [A unatoč tome] što su naša saznanja o naslovljenoj temi daleko od toga da budu kompletna..., već danas se može reći da će tekstovi I. Graovca i D. Cvetkovića [iz ove knjige] biti relevantni za svako daljnje proučavanje teme, jedne od najosjetljivijih iz razdoblja Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj.

- Z. Radelić:

Dosadašnja istraživanja [ljudskih gubitaka Hrvatske 1941.-1945. godine] nisu [do sada] dala zadovoljavajuće rezultate, [pa je, stoga], svako istraživanje i problematiziranje [tog] stradanja, a koje poštuje pravila struke..., dobrodošlo. [To vrijedi i za] knjigu dvojice autora – I. Graovca i D. Cvetkovića – u kojoj se s različitim stajališta obrađuje [ta] problematika [te definiraju] nekih temeljni pojmovi u viktimologiji, proučava suodnos demografije i historiografije u [tim] istraživanjima... te donose nove analize struktura stradalih i počinitelja [zločina. Riječ je o prilogima] u kojima autori izlažu višegodišnje rezultate svojih istraživanja, od demografsko-socioloških do statističko-historiografskih, pružajući odgovore na mnoga pitanja, ali još više naglašavajući [opće i stvarne] probleme istraživanja... [Njihova se] istraživanja, pak, nastavljaju na rezultate najpoznatijih istraživača problematike stradalih u Drugome svjetskom ratu [u nas], poput Bogoljuba Kočovića [od 1985. pa nadalje] i V. Žerjavića [od 1989. pa nadalje], no dvojica autora na pojedinim mjestima idu i korak dalje. Novine su detaljnija analiza pojedinih kategorija stradanja te definiranja žrtava i stradalnika. Novi podaci dopunjuju već poznato, napose gdje se autori upuštaju u detaljniju analizu [ranijih] popisa [stradalih], dovodeći – na nekim mjestima – u pitanje i dosadašnje rezultate, primjerice Žerjavićeve tvrdnje [i podatke] o počiniteljima zločina.... [Pritom], koristeći i rezultate prethodnika..., dvojica autora poštuju pravila koja su si zadali, a prema potvrđenima metodološkim obrascima u ranijim istraživanjima.

Iako mnoga otvorena pitanja i dalje ostaju, u monografiji su, [ipak], dvije činjenice neosporne: definiranje predmeta istraživanja i naglašavanje njegove složenosti te dovođenje u pitanje nekih uvriježenih interpretacija. [Pritom je], čini se, [riječ i o] konačnom obračunu s očitim krivotvorinama, ponajviše u srbijanskoj historiografiji, a u pogledu izmišljenih i, zbog političkih potreba, preuveličanih brojeva [pojedinih] stradalih. Sve to su očiti i pohvale vrijedni pomaci... te će, nadam se, ovo djelo – u kojemu je izražena znanstvena, a to znači kritička i objektivna svijest koja ne podliježe optužbama, obrani ili, pak, osudama prošlosti i njenih sudionika – pripomoći prevladavanju zlouporaba i krivotvorina... [nastalih sa ciljem] političkih probitaka.

Igor Graovac

**Žrtve i/ili stradalnici
te suodnos demografije
i historiografije u istraživanju
ljudskih gubitaka**

Dilema viktimologije: žrtve i/ili stradalnici?

*Kraj i konac ovoj drami
Nikad neće vidjeti ni čuti
Ni oni što žrvovahu druge,
Ni oni što se žrtvovahu sami.*

(Zinovjev, 1985.: 118)

*[Jer] nisu samo žrtve
Smrtne,
Nego i krvnici...
[A] po dobrom pamtiti
Krvnike...
A ni po zlu,
Ne vrijedi.
Strašnijeg nema
na Zemlji
Suda:
Zaboravljeni,
U vječnost nek' se udalje.
A mi što živimo...
kao i uvijek ćemo biti
Na krvnike
I žrtve
Podijeljeni.*

(Zinovjev, 1985.: 167)

U sklopu istraživanja ljudskih gubitaka, dakle i onih nastalih tijekom Drugoga svjetskog rata i poslije, dijelom se, ne samo u nas, ravnopravno koriste dva određenja ili pojma u vezi s problemima stradanja ljudi: *žrtve* [u pravilu, a osobito kada je riječ o ratnim okolnostima, civilne, odnosno potpuno nevine ili neznatno krive, nesudjelujuće i apolitične te latentne ili predisponirajuće žrtve] i/ili *stradalnici* [u pravilu, a osobito kada je riječ o ratnim okolnostima, stradali pripadnici vojnih, ideologijskih, političkih i drugih pokreta, odnosno sudjelujući ili participirajući, dragovoljni, provokativni te krivi ili isključivo krivi stradalnici]. Više se, a ponekad i isključivo rabi pojam *žrtva* (lat. *victima*) kao oznaka za nekoga tko je stradao ili strada, pa poneki smatraju da je uporaba pojma *stradalnik* i nepotrebna. Drugi, pak, misle da je pojam *žrtve* odviše širok. Primjerice, on se rabi i u iracionalnome te metafizičkom smislu kao bitan dio bogoslužja i kao prinos dara (žrtva) božanstvu (lat. *sacrificium*). Štoviše, u figurativnom značenju, znači i odricanje zbog neke plemenite svrhe: žrtva ili žrtvovanje za domovinu, ideale, obitelj... No, takva su određenja ili takvi pojmovi važni samo za povijesnu analizu, točnije povijesnu viktimologiju,¹ a ovdje se naslovljeni pojmovi razmatraju samo u sklopu opravdanosti njihove uporabe u istraživanju ljudskih gubitaka nastalih u ratovima.

Uostalom, viktimologija (žrtvoslovlje) se u sklopu društvenih znanosti i pojavila te razvila kao posebna znanstvena disciplina neposredno nakon okončanja Drugoga svjetskog

---

¹ Stoga se ovdje ne razmatraju svi *miješani pojmovi žrtve*, njeni medicinski, pravni, psihološki i drugi aspekti, kao i oni o pojedinačnima ili kolektivnim, apstraktnim i sličnim žrtvama, sve do *zločina bez žrtava* (engl. *victimless crime*).

rata, odnosno baš poradi potrebe sagledavanja golemih ljudskih gubitaka nastalih u njegovu tijeku. Tolika je, naime, bila *prijetnja smrti*, pa i važnost spoznaje o njoj. Poneki stoga i smatraju da je ona pripomogla ili će pripomoći *ujedinjenju čovječanstva*:

*Prijetnja smrti će nas ujediniti, ujediniti pod prijetnjom smrti!*²

No, ipak, "to je više mirotvorni apel... dobrih želja nego dio realnosti" na različite načine podijeljenog "svijeta" (Šeparović, 1987.: 112).

Viktimologija je, dakle,

nova znanost i novo područje istraživanja, novi pristup starim problemima stradanja ljudi i nova humanistička orijentacija..., koja obuhvaća sve žrtve..., [iako njeno] područje istraživanja... nije još stabilizirano: granice nisu određene, predmet nije određen spram drugih društvenih znanosti (Šeparović, 1987.: 11).

Pri tome, slično povijesnoj viktimologiji, za razmatranje ljudskih gubitaka nastalih u ratnim okolnostima nisu važne uža (kriminalna ili penalna, odnosno specijalna) i tzv. *nova*³ nego *opća, odnosno viktimologija u širem smislu*, jer ona se bavi proučavanjem pojava, uzroka i posljedica te prevencijom žrtava uopće, a ne samo onima nastalima kažnjivim radnjama ili stradalima u nesrećama. Dakle, žrtvu i stradalnika razmatra, jasno ne samo u ratnim okolnostima, u sklopu djelovanja društva i države, odnosno njihovih predstavnika ili skupina:

---

² Joel Kovel, *Against the State of Nuclear Terror*, London, 1983. (nav. prema: Šeparović, 1987.: 112).

³ Tzv. bi se *nova viktimologija* trebala temeljiti "i na predmetu u koji bi ulazile žrtve" zlouporabe "moći i kršenja ljudskih prava" (Šeparović, 1987.: 23), što vodi i tzv. *radikalnoj viktimologiji*.

Žrtvom, [stoga], treba smatrati one osobe koje su ugrožene, oštećene ili uništene činom ili propustom nekog drugoga (čovjeka ili neke strukture, organizacije ili institucije)... Stradanje, [dakle], dolazi od drugoga..., [riječ je] o žrtvi čovjeka (engl. manmade victim) ili od neke strukture, gdje opet nalazimo djelovanje ljudi...

[Ipak], naglašavanjem stradanja ljudi... ne isključuju se [i] pravne osobe i institucije kao žrtve, jer i one uvijek inkorporiraju pojedince, koje te pravne osobe predstavljaju ili okupljaju, u pravilu radi zaštite njihovih interesa od stradanja (Šeparović, 1987.: 20-21 i 24).

Ne samo zbog toga jasno je da se predmet viktimologije nikako ne može postaviti izvan društva i povijesti, dakle u konačnici, prije svega kada je riječ o ratnim okolnostima, niti razmatrati neovisno od historiografije, sociologije i sl. te posebno prava. Pritom je zanemariva klasna narav prava,⁴ a važnije je definiranje bilo kojega kriminaliteta kao kršenje ljudskih prava.⁵

No, najvažnije je što su u sklopu viktimologije izrađene *klasifikacije i tipologije* ne samo *počinitelja zločina* nego i *sheme tipova njihovih žrtava i/ili od njih stradalih*, što opravdava analizu važnosti uporabe, prije svega u ratnim okolnostima, pojmova *žrtva* i *stradalnik*. U sklopu interesa za naslovljenu temu ovdje se, međutim, navode samo poneki žrtve i stradalnici:

1. dijelom voljne, pristajuće ili *dragovoljne žrtve*, bolje rečeno dijelom voljni, pristajući *ili dragovoljni stradalnici*, što

---

⁴ "Kakav je to zločin opljačkati banku u usporedbi sa zločinom osnivanja banke – citiraju emfatično Bertolda Brechta... oni koji pripadaju" toj "kri-tičkoj teoriji" (Šeparović, 1987.: 22).

⁵ Kriminalitet se "pokazuje kao oblik viktimizacije ili izazivanja stradanja ljudi bez obzira na to... jesu li... definirani formalno u zakonu kao" kaz-nena "djela" (Šeparović, 1987.: 23).

se, primjerice, odnosi na borce [te suradnike i aktiviste] svih strana u ratnom sukobu (stoga su potonji stradalnici, a ne žrtve, iako su se žrtvovali),

2. *nepoznati žrtve ili stradalnici* koji ne prijavljuju – jer ga više ni ne mogu prijaviti – zločin ili ga nitko u njihovo ime ne prijavljuje (veći broj tih žrtava i stradalnika vjerojatan je među svim stradalima u ratnim okolnostima, pri čemu je gotovo nevažno je li riječ o žrtvama ili stradalnicima),

3. *nehatni ili nesmotreni žrtve ili stradalnici* (u ratnim je okolnostima, primjerice, opravdanije slučajno stradale u ratnim operacijama nazivati *žrtvama rata*, a one koji su, primjerice, stradali pri nesmotrenom rukovanju oružjem i sl. nazivati *stradalnicima rata*) te, iznimno, i

4. *simulirajući žrtve ili stradalnici* (pri čemu, neovisno o ratnim okolnostima tako prividno stradali, odnosno oni koji su izbjegli stradanje i nisu, stoga, ni žrtve niti stradalnici), itd.

Pri tome se, iako se uzroci i sklonosti da se postane (manje) žrtvom ili (više) stradalnikom kriju i u biološkim, psihološkim te sociološkim planovima osobâ, viktimologija i pita "što čini nekoga žrtvom, a drugoga ne":

Nisu li neki ljudi podložniji da postanu žrtvama od drugih? Postoji li opravdanje i znanstveni dokaz za predisponiranu... ili rođenu žrtvu, neke vrste vittima nato (Šeparović, 1987.: 25)?

Ne, riječ je "uvijek...o kompleksu najrazličitijih uvjeta i agensa ličnosti i okoline u određenoj situaciji", pa je "pogrešno... očekivati da neka osobina ili neka (pre)dispozicija" nužno "vodi u viktimizaciju". Ipak, unatoč tome, "žrtva može postati specifičnim elementom u zločinu ako posjeduje" određena svojstva koja "olakšavaju (ili omogućuju, dozvolja-

vaju)" njegovo "izvršenje" (Šeparović, 1987.: 25),⁶ no tada je vjerojatnije da će postati stradalnikom, posebno u ratovima koji su, primjerice, zasnovani i na konfensionalnim/vjerskim te izrazito ideologijsko-političkim suprotstavljenostima.

Sve u svemu,

većina zločina ima dva partnera: počinitelja i žrtvu... Zločin je uvijek rezultat interakcije zločinaca i okoline u koju ubrajamo i žrtvu (Šeparović, 1987.: 27),

pa i stradalnika. Ipak, "pretpostavka da" je "redovito" riječ "o napadaču i žrtvi poput Kaina i Abela ne samo da je suviše pojednostavljena nego je i, u nekim slučajevima, posve pogrešna" (Šeparović, 1987.: 28).

Stoga se i mogu, a u sklopu viktimologije i razlikuju *osnovni stupnjevi te oblici odnosa počinitelja zločina i žrtava ili stradalnika*. U tom pogledu potonji, ako se navedu samo oni od interesa za temu, mogu biti:

1. *nesudjelujuće žrtve* (primjerice civilne, a apolitične žrtve u ratnim okolnostima, dok stradalnici, s druge strane, gotovo uopće ne mogu biti nesudjelujući),

---

⁶ Samo se u određenim slučajevima pokazuje da prije svega žrtva pripada tzv. *kriminalnoj rezervi*:

[Naime], kod svakog čovjeka postoji do određenog stupnja nesvjesna viktimizirajuća receptivnost. Prelazi li viktimizirajući potencijal normalnu granicu, stižemo do viktimizirajućeg determinizma, do stupnja spremnosti da se bude žrtva (Karla Pospíšil-Završki, *Dosadašnje viktimološke spoznaje o žrtvama seksualnih krivičnih djela, Priručnik*, g. IV., br. 28, Zagreb, 1980., 337) [nav. prema: Šeparović, 1987.: 25],

pa, dakle, u tom slučaju, i stradalnik. Ipak, treba se kloniti pretjeranog naglašavanja, primjerice bioloških i nasljednih predispozicija "da se postane viktimmim" (S. S. Ostroumov i I. V. Frank, *O viktimologiji i viktimmnosti*, u: *Izbor članaka iz stranih časopisa*, g. III., br. 16, Zagreb, 1976., 359) [nav. prema: Šeparović, 1987.: 26].

2. *latentni ili predisponirajući žrtve ili stradalnici* (češće su latentne žrtve negoli latentni stradalnici, a obrnuto, posebno u ratnim okolnostima, češći su predisponirani stradalnici negoli predisponirane žrtve, jer potonje su bez unutarnjih i subjektivnih spremnosti da stradaju te bez izloženosti stradanju poput stradalnika),

3. *provokativni žrtve ili stradalnici* (civilne žrtve u ratnim okolnostima mogu biti provokativne samo ako imaju određeni ideološki te politički, a u pojedinim okolnostima i nacionalni te vjerski i sl. predznak, pa je češće riječ o provokativnim stradalnicima),

4. *participirajući žrtve ili stradalnici* (u ratnim okolnostima oni koji participiraju veoma su rijetko žrtve, a češće su stradalnici), itd.

Usto, s obzirom na *kriterij sudjelovanja u zločinu*, žrtve i stradalnici mogu biti:

1. *potpuno nevine žrtve* (primjerice, u ratnim okolnostima, apolitični civili, osobito djeca kao žrtve; stradalnici, pak, gotovo i ne mogu biti potpuno nevini te se ovdje i ne spominju),

2. *neznatno krive žrtve* (slično, iako kada je riječ o ideološko-političkima i sl. sudjelujućim žrtvama može biti govora i o neznatno krivim stradalnicima),

3. *podjednako krivi žrtve ili stradalnici kao i počinitelji* (gotovo da i nije riječ o žrtvama nego samo o stradalnicima, primjerice borbama, suradnicima i aktivistima stradalima ne samo, ali ponajviše pri ratnim operacijama, gdje samo slučaj odlučuje tko će biti žrtva, točnije stradalnik),

4. *više krivi žrtve ili stradalnici od počinitelja* (također je prije svega riječ o stradalnicima, točnije gotovo samo o njima),

5. *isključivo krivi žrtve ili stradalnici* (slično, primjerice stradalnici koji su i sami, u ratnim okolnostima, prije stradanja počinili zločine, pa su potom opravdano stradali ili, i u slučajevima izvan ratnih okolnosti, stradali u napadima koje netko odbija kao nužnu obranu), itd.

“S tim u vezi valja naglasiti da viktimologija nije disciplina kojom se nastoji opravdati počinitelj ili žrtva” i stradalnik. “Naprotiv”, nastoje “se ustvrditi stvarna uloga žrtve” i stradalnika “u nastanku” njihova “stradavanja”, njihova uloga i “ponašanje prije i za vrijeme čina koji je doveo do situacije u kojoj” oni “nešto” trpe. “Čovjek”, naime, “često prelazi iz jedne uloge u drugu”, iz uloge počinitelja u ulogu žrtve ili stradalnika, i obrnuto, osobito u ratnim uvjetima, pa se “u viktimologiji... spominje inverzija stanja zločinac-žrtva, i obratno, prijelaz iz potencijalne u realnu žrtvu, od latentne legalnoj” žrtvi ili realnom, odnosno legalnome stradalniku. Hoće “li neka osoba postati zločinac ili žrtva” i, prije svega, stradalnik “često zavisi od okolnosti, po logici najbrži revolveraš pobjeđuje... Uloge se”, dakle, “mogu mijenjati”, pa i “zločinac postaje žrtvom” (Šeparović, 1987.: 27-28), češće stradalnikom.

Otuda proizlazi i *tipologija uloga žrtava i stradalnika*, a “prema mjeri ili snazi obuzdavanja zločinaca” (Šeparović, 1987.: 28). Pod to, primjerice, spadaju:

1. *moguće žrtve* koje ne sudjeluju, *koje nisu fizički prisutne* (dodatni stimulans za počinitelje može biti i odsutnost prije svega žrtava, pa, ponajviše u ratnim okolnostima, oni *kompensiraju* njihovu odsutnost uništenjem imovine, kulturne baštine i sl.), i

2. *bezlične ili nespecifične žrtve*, odnosno *žrtve apstrakcija ili fikcija* (*neopipljivost žrtava* obično slabi snagu obuzdava-

nja počinitelja, koji se tada, primjerice u ratnim okolnostima, priklanjaju drugima oblicima terora),

3. *žrtve ili stradalnici koji izražavaju molbu ili privolu* (primjerice, milosrdno ubijanje zarobljenika u ratnim okolnostima na njihov zahtjev, kada je, ipak, češće riječ o stradalnicima negoli o žrtvama) te, ponekad, i

4. *provociraju počinitelje* (to, posebno u ratnim uvjetima, predstavlja podstrek i kušnju za počinitelje, koji su takvim ponašanjem žrtava ili stradalnika ohrabreni, a njihova zločinačka djela stječu privid legalnosti).

“Pri tome je važno” upozoriti “na demonizaciju viktimologije koja može dovesti... do potpunog opterećivanja žrtve” i osobito stradalnika “krivnjom za zločin i na kraju do iskrivljavanja uloge počinitelja zločina”. A upravo obrnuto, “temeljno pitanje danas” nije “što je učinila žrtva” ili, manje, što je učinio stradalnik, nego “što je učiniti za žrtvu” (Šeparović, 1987.: 28 i 30), pa, ponekad, i za stradalnika.

Stoga treba nastojati da se žrtve, pa ni stradalnici nepotrebno ne obilježavaju (tzv. *etiketirani žrtve i stradalnici*). Primjerice, posebno u ratnim okolnostima, takvo je obilježavanje, iako iz *plemenitih pobuda*, očividno pri uporabi pojmova *časni i nečasni žrtve i stradalnici*:

Ne treba zaboraviti da dobar dio žrtava, [a više i stradalnika tijekom Drugoga svjetskog rata] otpada na naš doprinos u borbi protiv nacističke Njemačke i njenih satelita... Te žrtve, koje su bile zaista velike, mogu nam biti samo na čast. Ali taj rat je donio i mnoge druge nedaće na unutarnjem planu, sa mnogo žrtava... [i stradalnika koji] nam nisu na čast (Kočović, 1990.: 5).

Slično je i sa tezama o mogućoj zasluženoj sudbini žrtava i stradalnika (tzv. *opravdani i zasluženi žrtve ili stradalnici*), pri čemu se variraju i gledišta *kvalitete žrtava i stradalnika*. Uzmimo, tako, “žrtve” i stradalnike Nijemaca “i *Sovjeta*...

Stvarnih" je "žrtava", dakle i stradalnika "bilo na strani Njemačke 10 milijuna, a "isto tako poginulo" je "na strani Sovjetskog Saveza... Imamo dvije potpuno iste brojke. Ako pogledamo pak stvari sa kvalitativnog ugla, razlika je onda ogromna" – Nijemci su pretrpjeli žrtve, dakle stradali su "jer su bili napadači, osvajači", a *Sovjeti* su pali u obrani. "Svakom... je jasno da" ta "dva ista broja nisu ista sa gledišta kvalitete žrtava" (Kočović, 1990.: XIV), pa i stradalnika.

Tome nasuprot treba ojačati "uvažavanje interesa žrtve", pa, doduše manje, i stradalnika, "kako bi se zadovoljio interes žrtve" i/ili stradalnika "za pravdom" (Šeparović, 1987.: 32):⁷

[U protivnom] riskiramo... da [ih] napustimo..., sve dok... potpuno ne poružne. Jer patnja i bijeda nagrđuju..., a onda ćemo reći: napuštamo ih s pravom, jer su... [ružni]. Time ćemo opravdati što smo ih napustili (Finkeilkraut, 1994.: 95).

Istodobno, s druge strane, uza sve napore koji štite i uvažavaju (manje) žrtvu i (više) stradalnika, treba državi, ideologijama i politici osporiti pravo posezanja za mrtvima, bili oni žrtve ili stradalnici, pa čak i stradali počinitelji zločina. Jer, iako zločin mora biti kažnjen, sve više se u sklopu osporavanja bilo čijega posezanja za mrtvima naglašava kako se svi mrtvi, dakle i mrtvi počinitelji zločina trebaju *pomilovati*, bolje rečeno priznati. To posebno vrijedi za ratove, pa izvedeno i za sve počinitelje zločina u tim ratovima, a ne dakako, samo za one koji se ovdje navode za primjer:

⁷ Zanimljivo je, prema rezultatima niza istraživanja, da žrtva, a ponekad i stradalnik, kao i njeni, a ponekad i njegovi bližnji ne traže stroža kažnjavanja od onih koja, primjerice, traže oni koji nisu stradali ili kojima bližnji nisu stradali, a solidarni su sa žrtvom, češće i sa stradalnikom:

Štoviše..., žrtve [su] često manje punitivne nego zainteresirane osobe sa strane (autsajderi) (Šeparović, 1987.: 32).

To je problem Bitburga, groblja na kojemu su se [Ronald W.] Regan i [Helmut] Kohl orgijastički ujedinili... U Eshila [Sedmorica protiv Tebe] stoje klan i država još... jednakopravno jedan prema drugome. Polinik i Eteoklo imaju isto pravo na ukop. U [Sofoklovoj] Antigoni, međutim, dezertjer, izdajica, nema pravo na grob. Time počinje posezanje države za mrtvima. U Bitburgu je trebalo polemizirati da država više nema nikakva prava na mrtve. Većina je esesovaca, bili ubojice ili ne, vjerovala u svoje povijesno pravo. Oni imaju pravo da budu pokopani kao i svi drugi mrtvaci..., [Jer, primjerice], nisu svi oni koji su u Drugome svjetskom ratu kao vojnici pali na njemačkoj strani bili zločinci... Nikada se nije uzimalo u obzir da su ljudi ubijali [i] u najboljoj vjeri. Uvijek ih se samo nazivalo zločincima, a nikada počiniteljima iz nekog uvjerenja (Müller, 1991.: 68).

Ipak, to nikako ne znači, što se gotovo i službeno u posljednjem desetljeću 20. st. u nas predlagalo, da žrtve i stradalnike te počinitelje zločina treba skupno pokapati te im, štoviše, sagraditi i zajednička obilježja, primjerice, u Jasenovcu, jer to bi, u sklopu spomenutoga posezanja države, ideologija i politike za mrtvima, kao i svega ostalog navedenog bila uvreda za počinitelje zločina, pa i za stradalnike, a ponajviše, pak, za žrtve.

Usputno i unatoč tome javljaju se u posljednje vrijeme i zanimljiva, odnosno moguća proširenja pojma *počinitelja zločina*. Naime, jasno je da se pri tome to proširenje pojma ne odnosi na one koji su to uistinu izravno i bili nego se ono odnosi, naravno uz otklon neznanstvenih teza o genocidnosti pojedinih naroda, o isključivima zločinačkim svojstvima pojedinih ideoloških, političkih i/ili vojnih pokreta i sl., i na one koji su odobrali ili na bilo koji način podupirali počinitelje zločina, čak i svojim nečinjenjem. Bilo bi, stoga, u istraživanjima ljudskih gubitaka, primjerice onih nastalih tijekom Drugoga svjetskog rata i poslije, zanimljivo utvrditi, iako je to veoma komplicirano te gotovo neizvedivo, i

strukture *ostalih*, onih koji nisu ni žrtve ili stradalnici niti počinitelji zločina, a koji čine najmasovniju kategoriju *nesudionika*, onih koji neprestance iščekuju rezultat događaja, bilo da izražavaju prešutno odobravanje zločina ili indiferentan odnos spram njega, bilo da izražavaju solidarnost sa nekim od zaraćenih tabora (počinitelja zločina), da bi na kraju, u sklopu nakaradno shvaćene, ali ipak *povijesne pravde* bili, u oba slučaja, na neki način, ako ne stvarne žrtve ili stvarni stradalnici, a ono izvedene žrtve ili izvedeni stradalnici razvoja događaja, u kojima su, prema svome držanju i svojoj poziciji u ratnim okolnostima, ako ne stvarni, a ono *izvedeni počinitelji zločina*.

Jer, "važnost onoga što se događalo u našem dijelu svijeta", u Europi tijekom Drugoga svjetskog rata i poslije, "ne može se svesti na... krilatice":

Premda je odnos između krvnika i žrtava [te stradalnika] u korist potonjih, opseg onoga što se događalo..., uzimajući u obzir tadašnju tehnološku zaostalost, govori i kako se broj prvih penje na milijune, a da ne spominjemo suučesništvo daljnijega milijuna ljudi (Brodsky, 1994.: 16).

Drukčije rečeno, ljudi, bilo žrtve ili stradalnici, bilo zločinci, djeluju u sklopu svojih predstava o pravdi, odobrenih i prihvaćenih normi. "I žrtva", a osobito stradalnik također prihvaćaju "te predstave i norme". Ukratko, obje strane tvrde: "nismo mogli da odbijemo. Ali..., nismo ni" željeli to uraditi:

I u tome se sastojalo... suučesništvo... [Jer], sama činjenica represalija je očigledna i općepoznata... [A] problem je u tome kako su one postale moguće, kako su [ih] ljudi, koje sada smatraju zločincima, mogli... nekažnjeno činiti? To je zato što to nije bila stvar nemoralnih i surovih pojedinaca nego... mase stanovništva obdarene svim mogućim vrlinama. To je bila naša opća stvar – zajednička stvar žrtava... [i/ili stradalnika te krvnika]. Time, [naravno], ne želim opravdati epohu – ne postoje zločinačke epohe.

Postoje samo tragične epohe u kojima je izvršeno mnogo zločina (Zinovjev, 1985.: 16-28).

[Ipak], barem [bi] mit o nametanju trebalo srušiti, budući da je tenkovske posade i pete kolone biološki nemoguće razlikovati. [Stoga], zašto ne bismo jednostavno započeli s priznanjem da se u našem svijetu u... [20.] st. dogodilo iznimno antropološko klizanje tla, bez obzira na to tko i što ga je pokrenulo. Da je ono zahvatilo mase koje su branile vlastite interese, te da su u tijeku toga procesa svele svoj zajednički nazivnik na moralni minimum. I da su vlastiti interesi jednoga (brojčano manjeg) dijela mase..., svedeni također na minimum, postizani na račun drugoga dijela mase. Otuda toliki broj mrtvih...

Prevedeno na običan jezik, to znači da je čovjek opasan (Brodsky, 1994.: 16-17).

Zaključno, pak, odnos počinitelja zločina, no koji su i sami stradalnici, i žrtava i/ili stradalnika, egzistencijalno, pa makar i sa zadržkom, a kasnije i u interpretacijama mora biti, neovisno čak i od težnje ka *moralnom maksimumu*, u korist potonjih. Ipak, trebaju se čuti i neka upozorenja, koja su, naravno, izvan opterećenja (više) žrtve i (manje) stradalnika za zločin:

Moralna pobjeda sama po sebi i ne mora biti toliko moralna, ne samo što patnja često ima u sebi i narcisoidnosti, nego i zato što ona uzvisuje žrtvu [i stradalnika], to jest pravi... [ih boljima od njihovih] neprijatelja. Pa ipak, bez obzira koliko ti je neprijatelj zao, ključno je da je on ljudsko biće; i, ako nije u stanju da voli nekoga drugoga kao mi, mi ipak znamo da Zlo pušta korijene tamo gdje čovjek počinje... misliti kako je bolji od njegovog bližnjeg...

Zlo pretjerivanjem može postati apsurdno... ako natkriljuješ njegove zahtjeve snagom svog udovoljavanja, čime obezvrijeđuješ povredu. Ovakva stvar stavlja žrtvu [i osobito stradalnika] u veoma aktivan položaj, u položaj mentalnog napadača. Ovdje više nije moguća moralna nego egzistencijalna pobjeda...

Ono, [pak], što oslobađa čovjeka od optužbe za izdaju ili, još gore, od predviđanja status quo u budućnosti, jeste nada da će žrtva biti inventivnija, originalnija u svojim razmišljanjima od zločinca. Otuda i šansa da žrtva pobijedi (Brodsky, 1989., 309-313).

Otuda i velika vjerojatnost da i stradalnik, [naravno ne samo u pojedinima slučajevima težnje ka *moralnom maksimumu*], pobijedi.

Suodnos demografije i historiografije u istraživanju ljudskih gubitaka

Suodnos demografije i historiografije odviše je složen da bi se u cijelosti mogao razmatrati u jednome kraćem radu. Stoga se on ovdje hotimice sužava, odnosno sagledava samo u sklopu jednoga područja istraživanja: *istraživanja ljudskih gubitaka*, prije svega Hrvatske 1941.-1945. godine.

Taj suodnos demografije i historiografije, pa i međunarodnoga ratnog prava, sociologije, statistike i viktimologije sam je po sebi, inače, logičan i nužan u istraživanju ljudskih gubitaka. Naime, *demografija* se kao znanost o stanovništvu bavi i njegovim strukturama, pri čemu su joj, primjerice, važna i gledišta sociologije:

Mnoge strukture stanovništva (npr. sastav stanovništva po socijalno-profesionalnoj pripadnosti gradskome i seoskom stratumu itd.), tendencije u njihovim promjenama kao i ispitivanja međuovisnosti sa komponentama kretanja kao i sa drugima demografskim strukturama (starost, spol, bračno stanje, ekonomske strukture itd.) su važni [i] sa gledišta sociologije (Breznik, 1988.: 32).

Stanovništvo, pak, čine ljudi, skup osoba na nekom području koji se razlikuje od samih individua, iako je od njih sačinjen:

Predmet demografije je [stoga] stanovništvo koje živi na nekom području i koje se mijenja u pogledu svojih obilježja, po zakonomjernostima svojstvenima za određeno povijesno razdoblje...

odnosno *predmet demografije* su

stanovništvo, njegovo kretanje i druge pojave, kao i njegove strukture (Breznik, 1988.: 7).

Ne treba, čak iz samo ovih navedenih razloga, posebno naglašavati nezaobilaznu ulogu demografskih istraživanja u istraživanju ljudskih gubitaka, koja – *demografska istraživanja* – nisu važna samo zbog rezultata o demografskima i stvarnim gubicima stanovništva, primjerice Hrvatske 1941.-1945. godine, nego i zbog rezultata koji se odnose na njegove brojne strukture i svojstva, pri čemu su najvažniji podaci o broju, strukturama i svojstvima ukupnog stanovništva u pojedinima vremenskim razdobljima, do kojih se ponajviše dolazi popisima stanovništva, sa čime je, uostalom, u vezi i pojava te razvoj demografije ne samo u Hrvatskoj.

A prije više od 100 godina počela je “moderna statistička znanost kod Hrvata... proučavanja demografskih i sličnih promjena” (Stipetić, 1987.: 299). Tada je u Zagrebu Fran Vrbanić, “zagovornik povijesne demografije kao znanstvene discipline” (Stipetić, 1987.: 300) otpočeo oko 1890. godine, na temelju rezultata popisa, takva proučavanja. Potom slijede Josip Lakatoš,¹ Mladen Lorković,² Marko Korenčić (usp., primjerice, Korenčić, 1979.), koji svrstava – sa svojim suradnicima – “rezultate svih 12 modernih popisa stanovništva Hrvatske” (Stipetić, 1987.: 301), i mnogi drugi, sve do Jakova Gela (usp. Gelo, 1987.), “koji je... sistematizirao i objasnio opće okvire demografskog razvoja Hrvatske u minula dva stoljeća”, čime je granica *povijesne demografije* – “koja je donedavno bila na godini 1875.” – pomaknuta “na godinu 1780.” (Stipetić, 1987.: 301).

---

¹ “Pribrao je i obradio” *Narodnu statistiku*, tiskanu u dva izdanja uoči Prvoga svjetskog rata (Stipetić, 1987.: 300).

² Taj kasniji ustaški ideolog i ministar u Vladi Nezavisne Države Hrvatske (NDH) objavio je 1939. “studiju o historijskim tendencijama razvoja Hrvata”, koja “nije donijela napredak povijesnoj demografiji” (Stipetić, 1987.: 301).

Prvi je popis stanovništva koji se odnosi na Hrvatsku, odnosno veći dio njezina današnjeg područja, organizirala Austrija, odnosno Marija Terezija 1753. godine, a proveden je godinu dana kasnije te je poznat kao *terezijanski popis*:

Prvi [pak] popis čitavog stanovništva u Hrvatskoj bio je izvršen pod carem Josipom II. godine 1785., poznat kao jozefinski popis, da bi tek 1857. godine [bio obavljen] prvi popis po modernim načelima..., a rezultati kojega su objavljeni (rezultati prethodnih popisa nisu nikada objavljeni) u Beču 1859. godine.³

Od ostalih popisa najvažniji su za naslovljenu temu oni iz 1931. i 1948. godine te neke od interpretacija tih i kasnijih popisa (usp. *Definitivni rezultati... 1931. godine, 1932., i Konačni rezultati... 1948. godine, 1951., te, primjerice, Vinski, 1970., Stipetić, 1973., Karaman i dr., 1980., i Žerjavić, 1993.*).

S druge strane, mimo popisa, *standardna se demografska metoda* koristi i pri obradi niza jedinica i obilježja stanovništva koja su nezaobilazna i u istraživanjima ljudskih gubitaka, a razvila se u sklopu demografske statistike, demografske analize, odnosno demometrije:

Demografska statistika je posebna grana statistike... u pogledu prikupljanja podataka o stanovništvu..., a izučava [i] demografska obilježja i klasifikaciju, kao i problematiku u vezi s obradom i prikazivanjem podataka o stanovništvu (Breznik, 1988.: 8).

U spomenute *jedinice* svakako spadaju one osnovne, poput osobe/stanovnika (*osoba* je jedinica svih dijelova demografske statistike, a ponekad je i detaljnije određena ili specificirana, primjerice i kao umrla osoba, što je važno u ovom radu), braka (*bračno stanje* – neudan/neoženjen, uda-

---

³ V. Serdar, Popis stanovništva u hrvatskim krajevima godine 1857., *Statistička revija*, br. 2-3 (2), Beograd, 1952. (nav. prema: Gelo, 1987.: 60).

na/oženjen, razvedena/razveden i udovica/udovac – odnosi se na kontingent stanovništva iznad 15 godina starosti i češće se određuje prema formalnome kriteriju negoli prema faktičkom stanju), obitelji (*obitelj, familiju* i/ili *porodicu* ne treba brkati s *domaćinstvom* i/ili *kućanstvom*), kućanstva i naselja (*naselja* i/ili *mjesta* u načelu su zaseoci, sela i gradovi, a podaci o kretanju stanovništva – rođeni, umrli, useljenici i iseljenici – te njegovu ukupnom broju i strukturama daju se i za te jedinice, odnosno i za pojedina područja unutar neke zemlje, najčešće u sklopu njene aktualne političko-teritorijalne podjele).

Uz jedinice slijede, također već spomenuta, i *obilježja stanovništva*, koja mogu biti i atributivna, odnosno kvalitativna:

Znatan [ih] broj... ima opće značenje, jer se primjenjuje kod svih demografskih (i ne samo demografskih) ispitivanja, a druga su specifična za izvjesnu granu..., odnosno [javljaju se] u specifičnim demografskim ispitivanjima: npr. obilježje uzroka smrti u statistici mortaliteta (Breznik, 1988.: 67).

No, ovdje su prije svega zanimljiva osnovna obilježja, u koja spadaju biološka, poput spola i uzrasta (*starost* i/ili *uzrast* je zasnovan na kalendarskima i/ili kronološkim odrednicama, obično u petogodišnjim skupinama, odnosno starosnim kontingentima: omladina 0-19, mlađi sredovječni 20-39, stariji sredovječni 40-59 i staro stanovništvo od 60 i više godina starosti;⁴ no, *starosni kontingenti*, naravno, mogu biti i ponešto drugačije određeni, odnosno postoje predradni te predferilni i/ili gospodarski ovisan kontingent: predškolski kontingent do šest godina starosti + školsko-obvezni kontingent od sedam do 14 godina starosti, radni: od 15 do 59 za žene, odnosno do 64 godine života za

---

⁴ Usp. Breznik, 1988.: 68-69.

muškarce, te ženski fertilni kontingent: 15-49 i starački kontingent: žene starije od 60 i muškarci stariji od 65 godina),⁵ te socio-ekonomska obilježja, poput bračnog stanja i sl., gospodarske aktivnosti i/ili djelatnosti, zanimanja i sl. Tome treba pridodati i obiteljska i migracijska (stanovništvo prema zavičajnosti, rodnom kraju ili mjestu odakle se doselilo, profesionalnoj i/ili socijalnoj mobilnosti i sl.) te intelektualna svojstva (struktura pismenosti i/ili školske spreme, kvalifikacijska struktura i sl.), kao i ostala obilježja stanovništva, poput narodnosti, materinjeg jezika, vjeroispovijesti, uzroka smrti i sl.:

Po uzroku smrti... ne javlja se samo jedan uzrok nego tzv. kompleksni uzroci smrti...: a) krajnji ili neposredni... i prethodni/prijašnji...; b) osnovni ili prvobitni... i c) posredni uzroci smrti (Breznik, 1988.: 75).

Usputno, pojedini su demografi, kada je riječ baš o istraživanju ljudskih gubitaka, pokušali iznaći metode procjena smrtnosti tijekom bilo kojega rata. Primjerice, tako su dvojica ruskih demografa – B. Ulanis (*Vojna i narodnonaselenije Europi/Rat i stanovništvo Europe*, Moskva, 1960.) i A. Bojarski (*Narodnonaselenije i metodi ego izučjenja/Sta-novništvo i metode njegova istraživanja*, Moskva, 1975.) – uspostavili posve novu metodu zasnovanu na odstupanjima broja muškaraca od broja žena u dobi od 15 do 55 godina života, ustanovljenima, naravno, u poslijeratnima popisnim rezultatima. Tu su metodu, koju su smatrali grubom procjenom, upotpunjavali i korigirali rezultatima na temelju stvarnih podataka, ali i subjektivnih ocjena, što je čest slučaj u iskazu ljudskih gubitaka od strane demografa, odvajajući

---

⁵ Usp. Gelo, 1987.: 223-231.

pri tome ratne gubitke boraca (stradalnike) od gubitaka civilnog stanovništva (žrtava) (prema: Gelo, 1987.: 153).

Sve u svemu, iz svega je do sada spomenutog jasno kako su sva, pa i historiografska istraživanja ljudskih gubitaka u istima i demografska. Štoviše, u nas su glavne netočne i/ili približno točne *procjene o ljudskim gubicima 1941.-1945.* i nastale više u sklopu demografije negoli historiografije ili neke druge znanstvene discipline. Naime, ako se zanemare, jer nisu istraživački nego popisni rezultati, raznoliki ratni i poratni popisi žrtava rata, ljudske su gubitke prvi procjenjivali i iskazivali, doduše često i preko političara, upravo demografi. No, već su prvi pokušaji utvrđivanja tih gubitaka ukazali da će glavno pitanje i iz njega izvedeni problemi biti određenja stradalih, s isključivostima koja nisu izbjegnuta ni u kasnijim popisima stradalih niti pri procjenama o njihovu ukupnom broju. Usto, što će se pokazati važnim u kasnijim dijelovima teksta, malobrojna istraživanja, pak, prije svega zbog metodologijskih ograničenja, nisu mogla iskazati stradale od pojedinih počinitelja, kao ni strukture stradalih, primjerice od jednoga ili više počinitelja zločina.

Prvi pokušaj utvrđivanja ljudskih gubitaka, doduše za područje NDH, dakle koje je veće od područja današnje Republike Hrvatske (RH), zabilježen je (uz ograničenje na vojne stradalnike, a bez civilnih žrtava) još 1941. godine,⁶ a i partizani su nastojali definirati stradale (samo stradali partizani i žrtve fašističkog terora) te ih popisati i prije završetka

---

⁶ Kartoteku je stradalih 1941. vodila posebna služba *Crvenog križa NDH* (usp., primjerice, Hrvatski državni arhiv/HDA, Zagreb, Neprijateljska građa, kut. 11, inv. br. 891, kut. 26, inv. br. 1949, i kut. 38, inv. br. 3532, te *Narodne novine*, br. 48, Zagreb, 7. srpnja 1942. godine, i Kovačić, 1942.).

Drugoga svjetskog rata u nas,⁷ a i nakon njegova okončanja, tajeći pojedine rezultate popisa.⁸

---

⁷ A na temelju, primjerice, odluke Antifašističkoga vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije od 30. studenoga 1943. o osnivanju Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatorâ i njegovih pomagača (usp. *Službeni list*, 1945.), ukinute 1948. godine (usp. *Službeni list*, 1948.), i *Uputstva o izdavanju pomoći ugroženim obiteljima povjerenika socijalne politike Zemaljskoga antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske* (ZAVNOH) od 21. ožujka 1945. godine (usp. *ZAVNOH...*, 1985.: 476-480).

Hrvatska je Zemaljska/republikanska komisija za ratne zločine (ZKRZ) osnovana, pak, odlukom Predsjedništva ZAVNOH-a od 18. svibnja 1944. (usp., primjerice, HDA, Zagreb, ZKRZ, GUZ, br. 9/44, *Uputstva zemaljske komisije za rad na utvrđivanju zločina*, 25. kolovoza 1944. godine), a prestala je s radom 31. listopada 1947. godine (usp. HDA, Zagreb, ZKRZ, GUZ, br. 833-1050/1947). Ona je, među ostalim, izradila i usko definiran, dakle djelomičan *Popis žrtava lišenih života*, odnosno *Imenični popis žrtava ZKRZ-a* (usp. HDA, Zagreb, ZKRZ, 2624/45, kut. 30, kao i Sobolevski, 1992.: 189).

⁸ Usp., primjerice, neobjavljene poimenične popise stradalih iz 1946. te 1950. (usp. HDA, Zagreb, Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata/SUBNOR i Zemaljska komisija za popis žrtava NOR-a: Komisija za ratnu štetu pri Predsjedništvu Vlade NRH), kao i ekskluzivno objavljeni poimenični popis Vlade SFRJ iz 1964. godine, nastao zbog pregovora s tadašnjom Vladom Savezne Republike Njemačke, koji je od strane Saveznog zavoda za statistiku u Beogradu u malom broju primjeraka umnožen 1966. "za internu uporabu" (usp. *Žrtve rata...*, 1966.), a nakon skidanja embarga od strane Saveznoga izvršnog vijeća tiskan u desetak primjeraka 1992. godine, također u Beogradu (*Rezultati popisa iz 1964. godine*). Djelomični su rezultati tog popisa komentirani i prikazani u Hrvatskoj prije (usp., primjerice, Krušelj - Zagorac, 1989.: 24), a i nakon 1992. godine (usp., primjerice, Sobolevski, 1993.: 113).

[Usto, djelatnici su Muzeja žrtava genocida u Beogradu od 1995. priredili, pa i tiskali niz rasprava, odnosno rezultata istraživanja na temelju tog popisa, odnosno njegove revizije: u tom sklopu su, primjerice, nastali i svi radovi Dragana Cvetkovića u ovoj knjizi] (op.ur.).

Prve su neslužbene procjene, primjerice ona o 1,7 milijuna ljudskih gubitaka tijekom Drugoga svjetskog rata na području Jugoslavije, iskazane, pak, u govorima Josipa Broza Tita u svibnju 1945. u Zagrebu i Ljubljani (prema: Gelo, 1987.: 153, i Žerjavić, 1992.b: 150). Te su procjene potom i službeno ponovljene 1945., 1946. i, posebno, 1947. od strane Reparacijske komisije pri Vladi FNRJ te podnesene Pariškoj međunarodnoj reparacijskoj komisiji (usp. *Ljudske i materijalne žrtve...*, bez g. izd. [1947.], te *Izvještaj jugoslavenske Državne komisije...*, 1947.). Danas se zna da je taj *mitski broj* u dva tjedna izračunao Vladeta Vučković, tada student matematike, koji je bio zaposlen u Odjeljenju za demografiju i statistiku ondašnjega Saveznog statističkog ureda Jugoslavije u Beogradu. Mnogo je kasnije i on sam, doduše u inozemstvu, obznanio da je bila riječ o demografskim, a ne stvarnima ljudskim gubicima (usp. Vučković, 1985., odnosno 1990.: XXV), no broj od 1,7 milijuna stradalih postao je službenim brojem žrtava rata, a ne gubitak u stanovništvu.

Reakcije na te procjene postale su opravdanima već nakon popisa stanovništva 1948., odnosno nakon objavljivanja popisa 1951. godine. Prvi je Dragoljub Tasić 1951. upozorio (usp. Tasić, 1951.: LXII) da broj stvarnih gubitaka mora biti manji (1,4), a u skladu s time je procijenio i demografske gubitke (2,4 milijuna).⁹ Odmah potom je 1952. Dolfe Vogelnik, svojedobni direktor Saveznoga statističkog ureda Jugoslavije u Beogradu, zaključio (usp. Vogelnik, 1952.)

---

⁹ Slične procjene javljale su se i u inozemstvu još 1948. godine, primjerice na Sveučilištu Princenton (usp. Bogosavljević, 1995.a, odnosno 1995.b: 40), a i kasnije (usp., primjerice, Campbel - Mayers, 1954., i Hoffman - Neal, 1962.)

kako bi, u nastojanju da opravda raniji *mitski broj* (kojega je, štoviše, uvećao na 1,8), demografski gubici morali biti znatno veći (od 2,9 do 3,25 milijuna), na što je, pobijajući metodu, a potom i rezultate takvog *istraživanja*, reagirao Ivo Lah, objavljujući iste godine procjene o 2,1 milijuna demografskih i približno jedan milijun stvarnih gubitaka (usp. Lah, 1952.a i 1952.b).

Zatajeni popisi, političke, kao i demografske neslužbene te službene procjene ljudskih gubitaka Jugoslavije, dakle i Hrvatske 1941.-1945. godine posijale su sjeme razdora među istraživače tog fenomena, koji neko vrijeme zaokuplja prije svega povjesničare, pa i antropologe, sve do novije pojave gotovo identičnih rezultata demografskih istraživanja Bogoljuba Kočovića (usp. Kočović, 1985., potom i 1990.) i Vladimira Žerjavića (1989., potom i 1992.a), koji su konačno ispravili dotadašnje netočne procjene i razgraničili demografske od stvarnih ljudskih gubitaka, tj. utvrdili da su *demografski gubici* tijekom Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji iznosili 1.985.000, odnosno 2.022.000, a *stvarni ljudski gubici* 1.014.000, odnosno 1.027.000. Za Hrvatsku, pak, demografski su gubici procijenjeni na 605.000, odnosno 604.000, a stvarni na 295.000, odnosno 271.000, tj. – poslije verifikacije – na 266.600 osoba. Pritom su, usto, u ratne stradalnike prvi put ubrojani i vojnici nepartizanskih snaga te civilne žrtve i među stanovništvom koje nije podupiralo partizane.

Potom je historiografija od 90-ih godina 20. st. pa nadalje, jer smatralo se da su okončane demografske procjene, ponovno pokušala ostvariti prevlast nad temom ljudskih gubitaka, no glavni su rezultati ipak postignuti u istraživanjima koja su interdisciplinarno utemeljena, odnosno koja su šira od pojedinačnih demografskih i historiografskih obuh-

vata, a koja, prije svega, provodi istraživački tim Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu u sklopu projekta o ljudskim gubicima Hrvatske 1941.-1945. godine.¹⁰ U sklopu su toga demografske procjene postale sastavnim dijelom interdisciplinarnoga istraživanja, s očekivanjima kako će rezultati istraživanja moći potvrditi, ali moguće i osporiti pojedine dosadašnje rezultate demografskih istraživanja o istoj temi.

Time su iscrpljene *neupitne prednosti suodnosa demografije i historiografije*, pa, naravno, i drugih disciplina kada je, primjerice, riječ o istraživanjima ljudskih gubitaka. No, u tom se suodnosu javljaju *i mogući brojni nedostaci*: standardnom se demografskom metodom uistinu mogu spoznati brojni pokazatelji o ukupnom stanovništvu neke zemlje u određenome vremenskom razdoblju, o njihovim strukturama i svojstvima, kao i utvrditi približni pokazatelji o demografskima i stvarnim ljudskim gubicima, ali ona nije dovoljna za istraživanje svih struktura i svojstava te određenja stradalih, kao i posebno istih odrednica ili broja počinitelja zločina, u što se, neočekivano, a samo na temelju standardne demografske metode te korištenjem indikativnih brojeva, u posljednje vrijeme upuštaju pojedini demografi, primjerice V. Žerjavić (usp. Žerjavić, 1994.a, b i c). Koliko je to netočno potvrđuje, primjerice, indikativni broj o samo

---

¹⁰ Usp. *Prijedlog znanstvenog istraživanja...* (voditelj Mihael Sobolevski), 1991. godine.

[Taj je tim danas, u sklopu teme *Ljudski gubici Hrvatske u 20. stoljeću*, podijeljen, među ostalim, za sada u dva projekata: *Ljudski gubici Hrvatske u Drugome svjetskom ratu i poraću*, s voditeljem Vladimirom Geigerom, te *Stvaranje RH i Domovinski rat – 1991.-1995.-1998. godine*, s voditeljem Zdenkom Radelićem. U potonjem projektu sam istražujem temu *Ljudski gubici Hrvatske tijekom Domovinskog rata*].

jednoj kategoriji stradalih (usp. Sobolevski, 1994.a: 352-354): V. Žerjavić, naime, navodi da je od četnika stradalo 20.000 Hrvata i *Muslimana* tijekom Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj. Tome nasuprot, umjesto ranije 1372 stradala – iz svojedobnoga zahtjeva Općinskog odbora SUBNOR-a Knin za izručenje četničkog vojvode Momčila Đujića (prema: Tuđman, 1989.: 372) – i 1729 građana Hrvatske stradalih od četnika – iz popisa ZKRZ-a,¹¹ stoje rezultati dovršenog istraživanja o tome, a na temelju interdisciplinarnoga istraživanja zasnovanog na osobnoj identifikaciji stradalih, o gotovo tri tisuće (2905) stradalih od četnika (usp. Graovac, 1996.), što je gotovo sedam puta manje od indikativnog broja stradalih od istog počinitelja.¹²

Takav pristup izaziva nespornosti i nedoumice u istraživanju ljudskih gubitaka u nas te ništi prednosti suodnosa demografije i historiografije u tom istraživanju. Mimo procjena, pa i indikativnih brojeva treba tek utvrditi, a moguće i potvrditi približan broj stradalih, a potom utvrditi i njihov sastav i sve pokazatelje o njima, uključujući i pokazatelje o kategorijama počinitelja, što je objektivno moguće samo putem *osobne identifikacije stradalih, uz povijesna istraživanja* kojima je moguće utvrditi i sve okolnosti stradanja

---

¹¹ Usp. HDA, Zagreb, ZKRZ NRH 1944.-1947. godine, GUZ 2624/45, *Statistički podaci za cijelo područje Hrvatske*.

¹² O istome i prijeporima oko toga usp. kasnije dijelove knjige: I. Graovac, *Stradali Hrvati i Srbi od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj te Otvara li demokracija mogućnost prestanka manipulacije stradalima?* Primjer: razlike u utvrđivanju broja stradalih od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj, kao i poneke diskusije/polemike na dosadašnjim skupovima *Dijaloga povjesničara/istoričara*: usp., primjerice, V. Žerjavić, 2002., 565-572, te I. Graovac, 2002., 573-579 (op.ur.).

svake žrtve i svakog stradalnika.¹³ Sve drugo, pak, predstavljalo bi ponovne pokušaje manipulacije stradalima i politizacije istraživanja ljudskih gubitaka u nas.¹⁴

---

¹³ Unatoč tome i poneki povjesničari, doduše u znatno manjim razmjerima, odnosno uz točnija određenja, u međuvremenu neočekivano procjenjuju da je bilo 3750 stradalih od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj (usp. Dizdar - Kujundžić, 1995.).

¹⁴ Takav pokušaj, primjerice, baš kada je riječ o stradalima od četnika ponovno, posve zanemarujući novoutvrđeni broj tih stradalnika i žrtava (usp. Graovac, 1996.), čine opet povjesničari (usp. Dizdar - Sobolevski, 1999.), nekritički prihvaćajući procjene V. Žerjavića (usp. Žerjavić, 1994.c). M. Sobolevski doduše prvotno tvrdi da je do 1999. "imenom i prezimenom te mjestom i godinom smrti... utvrđeno" približno "3000 stradalih", ali da je, sada od njega začudno i protivno spomenutoj ranijoj polemici s V. Žerjavićem (usp. Sobolevski, 1994.a, i Žerjavić, 1994.b), u kojoj je *branio* broj o približno 3000 stradalih i metodu osobne identifikacije stradalih kao gotovo isključivo nepristrasnu znanstvenu metodu za te svrhe, potonji demografskom procjenom utvrdio "da su četnici tijekom Drugoga svjetskog rata na području bivše Jugoslavije ubili" približno "20.000 Hrvata" (Dizdar - Sobolevski, 1999.: 79). To supotpisuje i Zdravko Dizdar, koji je, pak, u međuvremenu smetnuo s uma da je samo prije četiri godine, [sada deset godina], zajedno s Milivojem Kujundžićem, tvrdio da je bilo 3750 stradalih od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj (usp. Dizdar - Kujundžić, 1995.).

Dragan Cvetković

**Ljudski gubici Hrvatske prema popisu
Žrtve rata 1941.-1945. iz 1964. godine.
Analiza trenutačnog stanja
prema do sada obavljenoj reviziji**

Stvarni gubici Hrvatske 1941.-1945. godine

U Saveznom izvršnom vijeću (SIV) je 11. svibnja 1964. održan sastanak na kojemu je usvojeno

da se... obavi opći popis svih žrtava rata..., pogotovo što za sada ne postoji takva konkretna dokumentacija koja bi mogla... poslužiti za podnošenje odštetnih zahtjeva prema Njemačkoj ni u jednoj republici [tadašnje] Jugoslavije. Osobe koje su poginule u kvislinškim organizacijama ne bi se obuhvaćale popisom.¹

Popisom je utvrđeno da su 1941.-1945. na području Jugoslavije stradale 597.323 osobe, od čega je s područja Hrvatske stradalo 194.749 osoba. Popisna komisija je utvrdila da je učinjen čitav niz propusta pri izradi popisnika, pa je obuhvaćeno *samo* 56 do 59 posto osoba koje su trebale biti obuhvaćene popisom [naime, 509.849 osoba, koje su 1941.-1945. sudjelovale u svojstvu mogućih žrtava i/ili stradalnika, pa i počinitelja zločina, nije zbog protoka vremena, manjka svjedoka i sl. popisano, odnosno moglo biti popisano, ili je, čak, na sreću dijelom i preživjelo rat, od čega je 106.220 takvih osoba iz Hrvatske].² Pošto je po-

---

¹ Arhiv Muzeja žrtava genocida (AMŽG), Beograd, dokument SIV-a. Odluka o popisu je, inače, usvojena 10.6.1964. godine (prema: *Žrtve rata 1941.-1945. godine. Rezultati popisa*, 1966.: 5).

² Popisna je komisija, naime, proračunala da bi popisom, prema njenoj procjeni (koja je dijelom bila zasnovana na dotadašnjim rezultatima, točnije podacima ponekih ranijih popisa), trebalo obuhvatiti od 1.016.000 do 1.066.000 osoba (prema: *Žrtve rata 1941.-1945. godine. Rezultati popisa*, 1966.: 5-23).

pisnik prije svega sačinjen poradi naplate ratne štete od Savezne Republike Njemačke, broj utvrđeno stradalih od 1941. do 1945. bio je *daleko od očekivanoga i do tada*

[Ta je njena procjena u stvari bila zasnovana na procjeni Saveznog zavoda za statistiku u Beogradu, a uz stručnu suradnju i procjenu Dušana Breznika, upravnika tadašnjeg Centra za demografska istraživanja u Beogradu. No, pošto u nju, odnosno u broj osoba koje je trebalo obuhvatiti popisom nisu bili uračunati približno 50.000 stradalih kvislinga i kolaboracionista te približno 40.000 stradalih osobito Roma, ali i Židova o kojima više nitko nije mogao dati podatke o njihovu stradanju, proizlazi da je u Jugoslaviji 1941.-1945. u stvari stradalo, prema tako ustanovljenoj i *ispravljenoj* procjeni, čak od 1.016.000 do 1.156.000 osoba] (prema: *Žrtve rata 1941.-1945. godine. Rezultati popisa, 1966.:* 7).

[Inače, prema odluci SIV-a, organizacijom i izvršenjem popisa rukovodile su popisne komisije: Savezna komisija, formirana 17.6.1964. godine, te potom formirane republičke, kotarske i općinske komisije, u kojima su ponajviše bili zastupljeni predstavnici boračkih te drugih društveno-političkih organizacija i zajednica, kao i predstavnici Jugoslavenke narodne armije te, naposljetku, statističkih organa kao nositelji stručnog dijela poslova u svim fazama popisa. U popisu je, stoga, sudjelovalo više od 30.000 osoba, među kojima je bilo približno 25.000 samih popisivača. A u organizaciji posla najvažnija je bila uloga republičkih komisija koje su organizirale poslove u vezi s popisom na svojim područjima, nastojeći obuhvatiti sve svoje, skupno državljane Jugoslavije koji su od 6.4.1941. do 15.5.1945. stradali kao *žrtve fašističkog terora* i/ili *žrtve rata*: 1. internirani, zatvarani, deportirani, odvedeni na prinudni rad ili zarobljeni, bez obzira jesu li ubijeni, poginuli, umrli, nestali, pa čak i preživjeli, 2. poginuli pripadnici Vojske Kraljevine Jugoslavije te 3. Narodnooslobodilačke vojske/NOV i partizanskih odreda/PO Jugoslavije, odnosno, od 1.3.1945. godine, i Jugoslavenke armije (ovdje se, pa i dalje, pak, zbog jednostavnosti koja ne mijenja suštinu izraza, ti pripadnici objedinjuju kraticama NOV i POJ, najčešće samo kraticom NOVJ), kao i savezničkih vojnih formacija (do 15.5.1945. godine, uz one umrle do 15.5.1946. od posljedica ranjavanja, povreda ili bolesti iz razdoblja rata), 4. poginuli i/ili ubijeni u svojstvu civilnih osoba pri borbama i/ili bombardiranjima te 5. zbog izravnog terora neprijatelja/okupatorâ i njihovih suradnika u vrijeme rata] (prema: *Žrtve rata 1941.-1945. godine. Rezultati popisa, 1966.:* 5-7).

važeceg broja o 1.706.000 stradalih,³ pa je odlučeno da se stavi embargo na njegovo korištenje. Zabrana je trajala gotovo 30 godina (do 1992. godine), što je rezultiralo gubljenjem dragocjenog vremena i umanjilo mogućnost utvrđivanja *pravog broja* žrtava i stradalnika zbog biološkog nestanka svjedoka.

Koristeći se raznovrsnom arhivskom građom (fondovi Arhiva Jugoslavije/AJ, sada Srbije i Crne Gore/ASiCG, Fond 54, Reparacijska komisija pri Vladi FNRJ, i Fond 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatorâ i njihovih pomagača..., te Arhiva Srbije, Komesarijat za izbjeglice i preseljenike Ministarskog savjeta Milana Nedića, kao i građa iz Arhiva Svetog Sinoda Srpske pravoslavne crkve, Arhiva Vojno-[h]istorijskog instituta, sada oružanih snaga SiCG, Beograd...), crkvenim knjigama, kronikama i monografijama pojedinih oblasti te općina i naselja, općinskim dokumentacijama i popisima SUBNOR-a, anketnim formularima u Muzeju žrtava genocida (MŽG) u Beogradu otpočeo je 1995. rad na reviziji popisa, a po ugledu na Muzej *Jad Vashem* u Jeruzalemu i Memorijalni muzej holokausta (*USHMM*) u Washingtonu. Revizijom su obuhvaćene sve osobe koje su živjele, odnosno stradale na prostoru Jugoslavije 1941.-1945. bez obzira na etničku, nacionalnu, političku, vjersku ili vojnu pripadnost, čime se ispravlja osnovna greška nepopisivanja kvislinga i kolaboracionista te članova njihovih obitelji. Ispravka je usmjerena i na utvrđivanje počinitelja zločina, što nije činjeno 1964. godine, na utvrđivanje broja stradalih Roma, koji nisu posebno popisivani, i na otklanjanje netočnosti u podacima, što sve dovodi do promjenjivosti podataka.

---

³ Usp. AJ, sada ASiCG, Beograd, 54-1-3, Reparacijska komisija pri Vladi FNRJ.

Ako se prihvati procjena Popisne komisije da je popisom obuhvaćeno od 56 do 59 posto onih koje je trebalo popisati i ako ona vrijedi za sve [nacionalnosti i] dijelove Jugoslavije 1941.- 1945. godine, dolazi se do *broja stradalih iz Hrvatske* koji se kreće između 330.083 osobe i 347.766 osoba. [Među njima je od 165.646 do 174.520 stradalih Srba, od 123.422 do 130.034 stradala Hrvata i od 19.142 stradala do 20.168 stradalih Židova,⁴ kojima treba pribrojiti i od 21.873 do 23.044 stradala *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti*].⁵ Do sada je, pak, za područje Hrvatske *utvrđen broj* od 213.396 stradalih osoba⁶ (18.647 novoodređenih ili povećanje u odnosu na popis za 9,6 posto; u stvari broj je novoodređenih veći jer je izvjestan broj stradalih osoba iz popisa izbačen kao duplikat), što čini od 61,4 do 64,7 posto od procijenjenoga broja stradalih iz Hrvatske. Daljnjim radom na reviziji popisa trebalo bi poimeno obuhvatiti preostalih od 35,3 do 38,6 posto stradalih (između 116.687 i 134.370 osoba), odnosno ustanoviti je li navedena procjena odgovara stvarnim gubicima Hrvatske.

Da bi se lakše shvatio omjer stradanja potrebno je utvrditi i *broj stanovnika tadašnje Hrvatske* te, posebno, nacionalnu strukturu stanovništva, a zbog izrazitih disproporcija u stra-

---

⁴ [Dosadašnja iskustva u radu na reviziji popisa pokazuju da je za stradale Židove popis izrađen ponešto kvalitetnije negoli za stradale svih ostalih nacionalnosti, pa je i stvarna procjena njihova stradanja stoga i niža, odnosno odnosi se na ili obuhvaća od 17 do 18 tisuća stradalih Židova].

⁵ [Popisom je, pak, bilo utvrđeno 194.749 stradalih osoba: 97.731 stradalih Srbin, 72.819 stradalih Hrvata i 11.294 stradala Židova, uz 12.905 stradalih *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti*] (usp. *Žrtve rata 1941.-1945. godine. Rezultati popisa*, 1966.: 23).

⁶ Usp, AJ, sada ASiCG, Beograd, 179-2095-2867, *Žrtve Drugoga svjjetkog rata 1941.-1945. godine*, popis, i AMŽG, Beograd, *Hrvatska – žrtve*.

danju pojedinih kategorija stanovnika. Broj stanovnika Hrvatske i njihova nacionalna struktura mogu se, međutim, samo statistički procijeniti pošto popis stanovništva 1941. nije rađen, pa se izračunavanja obavljaju na temelju rezultata popisa iz 1921., 1931. [i 1948.] godine, što dovodi do različitih rezultata u raznih autora, tim prije što su i sami navedeni popisi rađeni prema različitim metodologijama. Bogoljub Kočović je, primjerice, procijenio da je 1941. na području Hrvatske živjelo 3.796.000 stanovnika, među kojima je bilo 2.746.000 Hrvata (72,3), 718.000 Srba (18,9), 22.000 Židova (0,6) i 310.000 (8,2 posto) *svih ostalih* (Kočović, 1985.: 143). A procjena Vladimira Žerjavića je 3.780.000 stanovnika, među kojima je bilo 2.735.000 Hrvata (72,4), 703.000 Srba (18,6), 22.000 Židova (0,6) i 320.000 (8,4 posto) *ostalih* (Žerjavić, 1989.: 39), dok je, naposljetku, u studiji Životija Đorđevića, čija je procjena prilično nepouzdana sa stajališta znanstvene kritike, taj broj stanovnika procijenjen na 3.906.000, među kojima je bilo 2.636.000 Hrvata (67,5), 913.000 Srba (23,4), 22.000 Židova (0,6) i 335.000 (8,5 posto) *svih ostalih* (Đorđević, 1997.: 165). Kada je, pak, riječ o broju srpske populacije u tadašnjoj Hrvatskoj treba uzeti u obzir i da je broj Srba tijekom rata manji zbog prisilnog iseljavanja, deportiranja i bijega zbog spašavanja života⁷ tog dijela stanovništva u Srbiju,⁸ čime se uvećava užas [stradanja preostalih, odnos-

---

⁷ [Isto, naravno, vrijedi, i u slučajevima prisilnog iseljavanja, deportiranja te bijega i ponekih pripadnika drugih nacionalnosti, primjerice – osobito 1944. i 1945. godine – Nijemaca i Talijana, no o njima ovdje nije riječ].

⁸ Deportacije su primjenjivane i prije odluke Zagrebačke konferencije od 4. lipnja 1941. o preseljenju 30.000 Srba iz Hrvatske u Srbiju, iako je najveći dio *hrvatskih Srba* u nju stigao bježeći od terora. Procjene o broju izbjeglih Srba tijekom 1941. iz Nezavisne Države Hrvatske (NDH) dostižu

no] i obavljenog genocida nad dijelom preostalih, [onih koji nisu, primjerice, stradali kao pripadnici četničkih, partizanskih i drugih jedinica].

Unatoč navedenim nedostacima popis je, djelomično revidiran, veoma indikativan po podacima koje pruža. *Najviše gubitaka* zabilježeno je 1942. kada je, od 213.396 stradalih osoba iz Hrvatske, život izgubilo 55.698, što je 26,1 posto ukupno stradalih.⁹ U sedam [točnije osam] hrvatskih regija je, pak, tijekom rata stradalo 207.820 osoba (*Žrtve rata 1941.-1945. godine. Rezultati popisa, 1966.:* 42). Razlika od 5576 stradalih (207.820 – 213.396) posljedica je neutvrđenih općina rođenja za taj broj prijavljenih osoba. Prvobitna razlika, prema popisu iz 1964. godine, iznosila je 6871 osobu, ali je taj broj u međuvremenu umanjen dopunom podataka.

Inače, *pregled godišnjih stradanja prema regijama* je sljedeći (odnosi se na 206.820 osoba, jer za 1000 stradalih nije znana regija nego samo stradanje u Hrvatskoj), odnosno prikazan je u tablici (tab.) 1 na sljedećoj stranici.

Nacionalna struktura stradalih pokazuje da je s područja Hrvatske život izgubilo 114.709 Srba, što je 53,8 svih stradalih; slijedi 72.261 stradali Hrvat (33,9) i 11.599 stradalih Židova (5,4), dok je *svih ostalih i nepoznatih nacionalnosti* stradalo 14.827 (6,9 posto). A *spolna struktura* stradalog

---

broj od 200.000 ljudi, od kojih je samo dio iz Hrvatske (usp. Dedijer – Miletić, 1989.: 29).

[Uz ove procjene, naravno, postoje i druge, primjerice u hrvatskoj historiografiji – uključivo i one za cjelinu razdoblja od 1941. do 1945. godine – no one su slične ili neznatno različite, pa se ovdje ne uzimaju u obzir].

⁹ Preostale godine stradanja: 1941. – 35.781 (16,8), 1943. – 48.996 (23,0), 1944. – 45.808 (21,4) i u početku 1945. – 27.113 (12,7 posto).

stanovništva Hrvatske, bez 126 stradalih neutvrđena spola, pokazuje da je stradalo 152.695 muškaraca (71,6) i 60.575 žena (28,4 posto).

Tablica 1: *Stradanja prema godinama rata u hrvatskim regijama*

Hrvatska	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Slavonija, % u Hrv.	5922 16,6	23.446 42,1	6.600 14,1	8.570 20,0	5856 23,0	50.394 24,4
Sjeveroz. H., % u Hrv.	5212 14,6	6.024 10,8	3.950 8,5	7.498 17,5	7548 29,7	30.232 14,6
Banija, % u Hrv.	4225 11,8	7.263 13,1	7.352 15,6	4.315 10,0	2036 8,0	25.191 12,2
Kordun, % u Hrv.	7948 22,2	9.838 17,7	7.607 16,1	2.131 5,0	1565 6,2	29.089 14,0
Lika, % u Hrv.	9184 25,7	3.728 6,7	6.196 13,1	4.882 11,4	2174 8,4	26.164 12,7
Gorski kotar, ¹⁰ % u Hrv.	1750 4,9	2.017 3,6	3.541 7,5	3.578 8,3	2113 8,3	12.999 6,3
Dalmacija, % u Hrv.	1420 4,2	3.293 6,0	11.906 25,1	11.964 27,8	4168 16,4	32.751 15,8

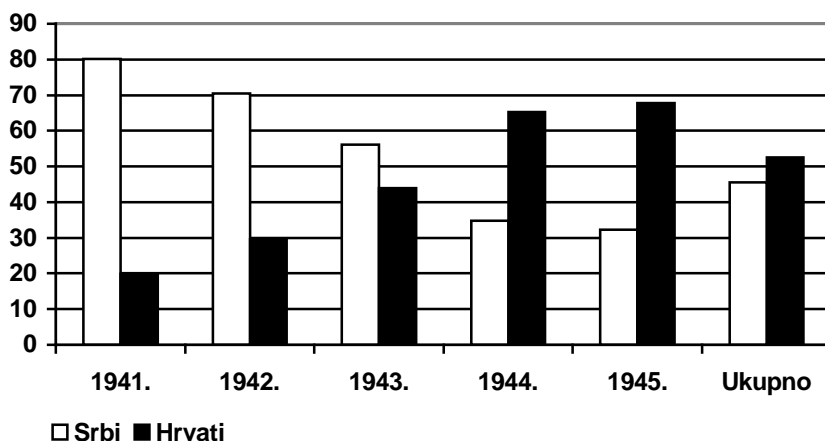
Tijekom rata *u jedinicama NOVJ*¹¹ živote su izgubila 61.833 stanovnika Hrvatske. Nacionalna nam struktura pokazuje da je Hrvata u partizanima poginulo 32.497 ili 52,6 posto, a Srba iz Hrvatske 28.216 ili 45,6 posto, dok je *svih ostalih i nepoznatih nacionalnosti* u partizanima poginulo 1120 ili 1,8 posto. Ovdje se, pak, u tab. 2 i grafikonu (graf.) 1 na sljedećoj stranici navode samo podaci za Hrvate i Srbe.

¹⁰ [Ovdje i dalje Gorski kotar u pravilu obuhvaća i Hrvatsko primorje] (op. ur.).

¹¹ [*Jedinice NOVJ* predstavljaju skupni pojam za sve vojne partizanske formacije najraznolikijih službenih naziva u vrijeme rata, a koje su, u načelu i ponajviše, organizirali i predvodili komunisti].

Tablica 2: *Stradali Hrvati i Srbi u partizanima prema godinama rata*

Hrvatska	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.
Srbi	927	4202	12.507	6.839	3.741
% u Hrv.	80,1	70,5	56,1	34,7	32,2
Hrvati	231	1759	9.770	12.868	7.869
% u Hrv.	19,9	29,5	43,9	65,3	67,8
Ukupno	1158	5961	22.277	19.707	11.610
% u Hrv.	1,9	9,6	36,0	31,9	18,8

Grafikon 1: *Stradali pripadnici NOVJ – nacionalna struktura (Hrvati i Srbi) prema godinama stradanja*

Tijekom rata Hrvatska je izgubila 151.187 civila, ali su u njenih sedam regija registrirane samo 147.454 žrtve (razlika se od 3733 osobe, među kojima su 3693 žrtve bile hrvatske nacionalnosti, javlja kao posljedica neutvrđenih općina rođenja), što je i prikazano u tab. 3 na sljedećoj stranici.

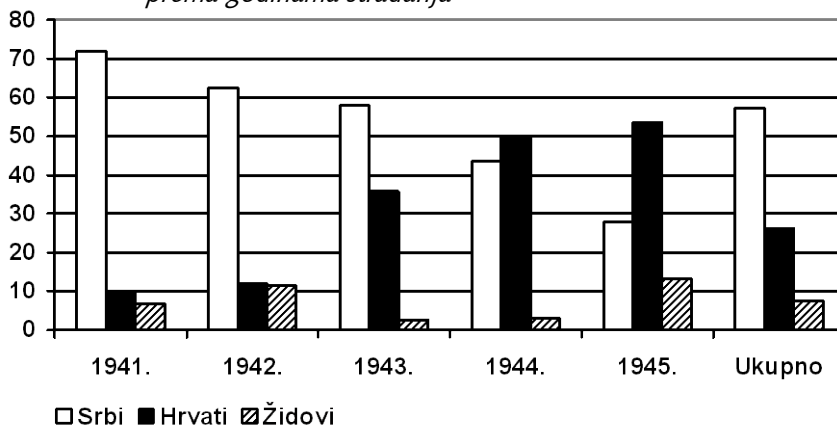
Tablica 3: *Stradanja civila prema godinama rata u hrvatskim regijama*

Hrvatska	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Slavonija	5829	22.784	3943	5406	3444	41.406
% u Hrv.	16,9	45,9	14,9	21,2	22,9	27,4
Sjeveroz. H.	5156	5.674	2557	4230	5268	22.885
% u Hrv.	14,9	11,4	9,7	16,6	35,1	15,1
Banija	4084	6.280	3758	2994	1246	18.362
% u Hrv.	11,8	12,6	14,2	11,7	8,3	12,1
Kordun	7684	8.721	4490	823	785	22.503
% u Hrv.	22,2	17,6	17,0	3,2	5,2	14,9
Lika	8816	2.515	3527	3044	1177	19.079
% u Hrv.	25,5	5,1	13,4	11,9	7,8	12,6
Gorski kotar	1674	1.542	1869	1821	1136	8.042
% u Hrv.	4,8	3,1	7,1	7,1	7,6	5,3
Dalmacija	1247	2.080	5046	5816	988	15.177
% u Hrv.	3,6	4,2	19,1	22,8	6,6	10,0

Nacionalna struktura stradaloga civilnog stanovništva omogućuje, usto, potpuniji uvid u sliku ratnih zbivanja na području Hrvatske. Tijekom rata su stradala 86.493 Srba (57,2) i 39.764 Hrvata (26,3), a stradalo je i 11.497 Židova (7,6 posto), kojima treba pribrojiti i 13.433 žrtve [8,9 posto] *svih ostalih i nepoznatih nacionalnosti*, među kojima su najbrojniji Romi (5826 osoba), što je i prikazano u tab. 4 i graf. 2 (na sljedećoj stranici) za cijelu Hrvatsku te u tab. 5-11 za sedam hrvatskih regija (na stranicama 62-65).

Tablica 4: *Nacionalna struktura stradalih civila prema godinama rata u Hrvatskoj*

Hrvatska	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	24.854	31.037	15.289	11.127	4186	86.493
% u Hrv.	72,0	62,5	57,9	43,6	27,9	57,2
Hrvati	3.414	6.018	9.469	12.802	8061	39.764
% u Hrv.	9,9	12,1	35,8	50,1	53,6	26,3
Židovi	2.301	5.731	707	761	1997	11.497
% u Hrv.	6,7	11,5	2,7	3,0	13,3	7,6

Grafikon 2: *Civilno stanovništvo Hrvatske – nacionalna struktura prema godinama stradanja*Tablica 5: *Slavonija – nacionalna struktura civilnih žrtava prema godinama stradanja*

Slavonija	1941.	1942.	1943	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	2924	13.264	2706	3321	1262	23.477
% u Slavoniji	50,2	58,2	68,7	61,4	36,7	56,7
% u Hrv.	8,5	26,7	10,2	13,0	8,4	15,5
Hrvati	684	1.137	735	1437	1350	5.343
% u Slavoniji	11,7	5,0	18,7	26,6	39,2	12,9
% u Hrv.	2,0	2,3	2,8	5,6	9,0	3,5
Židovi	713	3.794	245	228	596	5.576
% u Slavoniji	12,2	16,7	6,2	4,2	17,3	13,5
% u Hrv.	2,1	7,6	0,9	0,9	4,0	3,7

Tablica 6: *Banija – nacionalna struktura civilnih žrtava prema godinama stradanja*

Banija	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	3784	5927	3467	2603	874	16.655
% u Baniji	92,7	94,4	92,2	87,1	69,9	90,7
% u Hrv.	11,0	11,9	13,1	10,2	5,8	11,0
Hrvati	171	213	256	379	336	1.355
% u Baniji	4,2	3,4	6,8	12,7	26,9	7,4
% u Hrv.	0,4	0,4	1,0	1,5	2,2	0,9
Židovi	40	37	19	7	16	119
% u Baniji	1,0	0,6	0,5	0,2	1,3	0,6
% u Hrv.	0,1	0,1	0,1	-	0,1	0,1

Tablica 7: *Kordun – nacionalna struktura civilnih žrtava prema godinama stradanja*

Kordun	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	6868	7749	4125	499	344	19.585
% na Kord.	89,4	88,9	91,9	60,6	43,8	87,0
% u Hrv.	19,9	15,6	15,6	2,0	2,3	13,0
Hrvati	145	280	351	313	276	1.365
% na Kord.	1,9	3,2	7,8	38,0	35,2	6,1
% u Hrv.	0,4	0,6	1,3	1,2	1,8	0,9
Židovi	16	24	3	3	4	50
% na Kord.	0,2	0,3	-	-	-	0,2

Tablica 8: *Sjeverozapadna Hrvatska – nacionalna struktura civilnih žrtava prema godinama stradanja*

Sjeveroz. H.	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	783	712	439	516	223	2.683
% u S/zap. H.	15,2	12,6	17,1	12,2	4,4	11,7
% u Hrv.	2,3	1,4	1,7	2,0	1,6	1,8
Hrvati	1.684	1.762	1.590	3.068	3.454	11.528
% u S/zap. H.	32,6	31,1	62,1	72,5	65,5	50,3
% u Hrv.	4,9	3,5	6,0	12,0	23,0	7,6
Židovi	1.475	1.781	330	468	1.361	5.415
% u S/zap. H.	28,6	31,4	12,9	11,1	25,8	23,7
% u Hrv.	4,3	3,6	1,2	1,8	9,1	3,6

Tablica 9: *Lika – nacionalna struktura civilnih žrtava prema godinama stradanja*

Lika	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	8572	2200	3148	2593	952	17.465
% u Lici	97,2	87,3	89,2	85,3	80,7	91,5
% u Hrv.	24,8	4,4	11,9	10,2	6,3	11,5
Hrvati	175	292	350	413	210	1.440
% u Lici	2,0	3,3	9,9	13,6	17,8	7,5
% u Hrv.	0,5	0,6	1,3	1,6	1,4	1,0
Židovi	34	54	12	10	7	117
% u Lici	0,4	2,1	0,3	0,3	0,6	0,6
% u Hrv.	0,1	0,1	-	-	-	0,1

Tablica 10: *Gorski kotar i Hrvatsko primorje – nacionalna struktura civilnih žrtava prema godinama stradanja*

G.kot.-H.pr.	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	1071	451	566	630	267	2.985
% u Gorsk.k. - Hrv.primor.	64,1	29,3	30,3	34,6	23,4	37,1
% u Hrv.	3,1	0,9	2,1	2,5	1,8	2,0
Hrvati	174	966	1.250	1.152	831	4.373
% u Gorsk.k. - Hrv.primor.	10,4	62,7	66,8	63,3	72,9	54,4
% u Hrv.	0,5	1,9	4,7	4,5	5,5	2,9
Židovi	13	23	17	4	6	63
% u Gorsk.k. - Hrv.primor.	0,8	1,5	0,9	0,2	0,5	0,8
% u Hrv.	-	-	0,1	-	-	-

Tablica 11: *Dalmacija – nacionalna struktura civilnih žrtava prema godinama stradanja*

Dalmacija	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	842	724	831	955	247	3.599
% u Dalm.	67,4	34,8	16,5	16,4	24,9	23,7
% u Hrv.	2,4	1,5	3,1	3,7	1,6	2,4
Hrvati	381	1.323	3.778	4.463	722	10.667
% u Dal.	30,5	63,6	74,8	76,7	73,1	72,2
% u Hrv.	1,1	2,7	14,3	17,5	4,8	7,3
Židovi	10	16	77	40	7	50
% u Dal.	0,8	0,8	1,5	0,7	0,7	1,0
% u Hrv.	-	-	0,3	0,2	-	0,1

[*Pregled po hrvatskim regijama* pokazuje, dakle, da najviše stradalih srpskih civila potječe iz Slavonije: 27,1, potom Korduna: 22,6, Like: 20,2 i Banije: 19,3 posto, dok ih je znatno manje iz Dalmacije: 4,2, Gorskog kotara s Hrvatskim primorjem: 3,5 i Sjeverozapadne Hrvatske: 3,1 posto. Među stradalima hrvatskim civilima, pak, u većem broju, dakle i postotku stradaju oni iz Sjeverozapadne Hrvatske: 29 i Dalmacije: 26,8 posto, potom Slavonije: 13,4 i Gorskog kotara s Hrvatskim primorjem: 11 posto, a u manjem broju, dakle i postotku oni iz Like: 3,6 posto te Banije i Korduna: po 3,4 posto, dok je onih neutvrđene općine, dakle i regije porijekla i/ili boravka/prebivališta 9,4 posto (3693 osobe). Ako se potonji statistički zanemare, onda stradali hrvatski civili zadržavaju redoslijed stradanja prema hrvatskim regijama, no s većim postocima stradanja: ponajviše stradalih je iz Sjeverozapadne Hrvatske: 32 i Dalmacije: 29,6 posto, potom Slavonije: 14,7 i Gorskog kotara s Hrvatskim primorjem: 12,1 posto, a ponajmanje ih je iz Like: četiri posto te Banije i Korduna: po 3,8 posto. Stradali židovski civili, naposljetku, uglavnom su iz Slavonije: 48,5 i

Sjeverozapadne Hrvatske: 47,1 posto, a samo ih je 4,4 posto iz drugih hrvatskih regija i/ili neutvrđene regije].

Spolna struktura stradaloga civilnog stanovništva, bez 126 žrtava neutvrđena spola, pokazuje nam, pak, da su na području Hrvatske stradale 55.553 žene (36,7), dok je muškaraca stradalo 95.508 (63,3 posto). *Ukrštanje s nacionalnom strukturom*, ondje gdje se ono dalo uspostaviti, daje i potpuniju sliku, prikazanu u tab. 12.

Tablica 12: *Spolna struktura stradalih civilnih žrtava prema nacionalnostima*

Hrvatska	Srbi	%	Hrvati	%	Židovi	%
muškarci	53.469	61,8	28.954	72,8	5.410	47,1
žene	32.986	38,2	10.806	27,2	6.069	52,9

Židovsko stanovništvo podvrgnuto genocidu prema njemačkom primjeru od prvoga je dana rata uništavano u potpunosti, pa je kod njega čak zabilježen veći postotak stradalih žena negoli muškaraca (51,8:48,2). Kod srpskog se stanovništva, pak, ponajviše također kao posljedica genocida, [što je već spomenuto], nad većim dijelom tog stanovništva, javlja veći postotak stradalih žena u odnosu na hrvatsko stanovništvo: ta razlika u Hrvatskoj iznosi 11 posto (38,2:27,2). Odnos u broju stradalih žena srpske i hrvatske nacionalnosti je 3:1. Broj stradalih žena srpske nacionalnosti varira od regije do regije, a ponajviše su stradale u regijama Korduna i Banije, gdje u stradanju sudjeluju sa 40,6 posto (7951:11.630) i 39,6 posto (6589:10.059). Veoma su slična stradanja i u regijama Slavonije i Like: 38,9 posto (9115:14.356) i 38,8 posto (6761:10.686). A manji je postotak stradanja Srpkinja u odnosu na prosjek u Hrvatskoj samo u regijama koje su se nalazile u talijanskoj okupaciji-

skoj zoni..., pa ih je u Dalmaciji i Gorkom kotaru s Hrvatskim primorjem stradalo 25,9 posto (932:2666) i 26,7 posto (797:2187). Naposljetku, kod hrvatskog se stanovništva postotak stradalih žena uglavnom kreće između 27 i 30 posto. Hrvatice su ponajviše stradale u regijama Dalmacije, gdje čine 29,5 posto stradalih (3237:7728), i Sjeverozapadne Hrvatske, gdje u stradanju sudjeluju sa 27,3 posto (3147:8375) u odnosu na mušku populaciju.

Djeca u ukupnom stradanju srpskih civila sudjeluju s 20.687 žrtava (23,9 posto). *Reproduktivni dio srpskog stanovništva*, od 15 godina do 44 godine starosti, sudjeluje s 38.046 ili 44 posto u broju stradalih. *Radno sposobno stanovništvo*, od 15 godina do 64 godine starosti, sudjeluje s 58.084 stradalih (67,2 posto), dok je *osoba starijih od 65 godina*, kojih je zbog biološkog čimbenika manje, stradalo 6635 ili 7,7 posto. *Nepoznatih godina starosti* je 1,2 posto stradalih unutar srpskoga civilnog stanovništva.

Među Hrvatima su, pak, stradala 3592 mališana, što čini 9,1 posto hrvatskih žrtava (od toga u Dalmaciji 1791 stradali ili 49,9 posto tih stradalih). *Reproduktivni dio stanovništva* u broju stradalih sudjeluje sa 23.982 osobe (60,3 posto), dok je *radno sposobnog dijela stanovništva* stradalo 32.517 (81,8 posto). *Starijih osoba od 65 godina starosti* stradalo je 2747 (6,9 posto). *Nepoznatih godina starosti* je 2,2 posto stradalih unutar hrvatskoga civilnog stanovništva.

Židovska djeca, pak, ukupno sudjeluju s 1329 (11,6 posto) stradalih. *Reproduktivni dio židovskog stanovništva* u broju stradalih sudjeluje s 3939 (34,3 posto) stradalih, dok je *radno sposobni* stradao 7031 (61,2 posto). Kod *starije populacije* stradalo je 1335 ili 11,6 posto osoba. *Nepoznatih godina starosti* je 15,6 posto stradalih unutar židovskoga civilnog stanovništva.

Odnos u stradanju između srpskoga i hrvatskog stanovništva kod djece je 6:1, kod reproduktivnog dijela 8:5 (1,6:1), kod radno sposobnog dijela 9:5 (1,8:1), a kod starije populacije 5:2 (2,5:1).

Identifikacija počinitelja zločina nad civilnim stanovništvom također predstavlja problem. Od 151.187 počinjenih zločina nad civilima poznat je počinitelj za 77.192 žrtve ili 51,1 posto žrtava. *Najpovoljnija* je u statističkom pogledu *situacija* kod Židova kod kojih je ostalo nepoznato samo 4075 počinitelja (35,4 posto). Kod Srba, koji čine najbrojniju skupinu među žrtvama, postignut je *polovičan uspjeh*: preostaje još pronaći *samo* 42.320 počinitelja zločina ili njih 48,9 posto. Mnogo je *lošije stanje* kod Hrvata: broj neutvrđenih počinitelja zločina je 25.906 ili 65,1 posto.

Srbi su, izraženo u postocima, ponajviše stradali od ustaša. Od 44.173 stradala kod kojih je poznat počinitelj zločina njih 39.822 ili 90,2 posto žrtava je stradalo od ustaša. Nijemci su odgovorni za smrt 3373 civila (7,6), a Talijani za smrt 381 srpskog civila (0,9 posto). Jugoslovenska/Jugoslavenska vojska u otadžbini (JVO) i četnici odgovorni su, uglavnom u obračunu s političkim neistomišljenicima, za smrt 262 stradala ili 0,6 posto stradalih Srba. Iako žrtve pobijene od strane NOVJ nisu 1964. popisivane, revizijom je do sada utvrđeno da je ta strana, iako je broj realno mnogo veći, odgovorna za smrt 43 (0,1 posto) civila srpske nacionalnosti.

Kod hrvatskog je stanovništva, pak, od 13.858 osoba čije su ubojice poznate njih 6791 ili 49 posto pobijeno od ustaša. Slijede Nijemci, koji su odgovorni za smrt 4656 (35,1) civila, i Talijani, koji *na duši nose* 1786 Hrvata (12,9 posto). Oštro im suprotstavljeni *srpski nacionalni pokret*,

oličen u djelovanju JVO i četnika, odgovoran je za smrt 239 Hrvata, što je 1,7 posto usmrćenih civila.

Ustaše su odgovorne za smrt 4355 Židova, što je 58,7 posto od 7422 stradala kod kojih je ustanovljen počinitelj zločina, dok su Nijemci odgovorni za smrt 2971 židovskog civila ili 40 posto židovskih civila. *Veoma malo* Židova je stradalo od Talijana, njih 39 ili 0,5 posto.

Ustaše prednjače među počiniteljima zločina nad civilnim stanovništvom i odgovorni su za smrt 62.177 osoba, što je 41 posto od svih i, čak, 80,5 posto od identificiranih zločina. Nacionalna struktura žrtava pokazuje da su među njima najbrojniji Srbi (39.822 stradala), što čini 64,1 posto od do sada utvrđenih ustaških zločina. Najviše je stradalih iz Slavonije: 14.356 žrtava (36,1), Banije: 8352 žrtve (21), Korduna: 8176 žrtava (20,5) i Like: 6552 žrtve (16,5 posto žrtava). Ustaše su, dalje, u Sjeverozapadnoj Hrvatskoj pobili 1196 Srba, što je tri posto Srba-ustaških žrtava u tadašnjoj Hrvatskoj, a u Gorskom kotaru s Hrvatskim primorjem 793 Srbina (dva) i Dalmaciji 694 Srba (1,7 posto). Nakon Srba ponajviše je stradalo hrvatsko stanovništvo sa 6781 pobijenih, što je 10,9 posto od svih do sada utvrđenih ustaških zločina na području tadašnje Hrvatske. Ubijajući komuniste i antifašiste ustaše su najviše zločina počinili u Sjeverozapadnoj Hrvatskoj: 3235 žrtava (47,7 posto), dok su u Slavoniji odgovorni za smrt 1763 osobe, što čini 26 posto od njihovih zločina nad Hrvatima. Na posljetku, židovsko stanovništvo sa 4355 pobijenih od strane ustaša predstavlja sedam posto njihovih zločina. Najviše je stradalih iz Slavonije (2552 ili 58,6 posto) i Sjeverozapadne Hrvatske (1567 ili 36 posto).

Njemačke oružane snage su jedina okupacijska sila koja je na području Hrvatske djelovala tijekom čitavog rata: tada

su usmrtili 11.595 civila, što je 7,7 posto počinjenih i 15 posto identificiranih zločina. Najveći broj stradalih čine Hrvati (4856, što je 41,9 posto do sada identificiranih zločina Nijemaca), većinom iz regija Dalmacije (1248 ili 25,7 posto) i Sjeverozapadne Hrvatske (1143 ili 23,5 posto). Stradala su i 3383 Srbina iz Hrvatske (u Slavoniji 31 posto ili 1050 žrtava, na Kordunu 23,2 posto ili 786 žrtava i Baniji 20,7 posto ili 700 žrtava te u Lici 12,9 posto ili 435 žrtava, dok ih je 12,2 posto ili 412 žrtava stradalo u drugima hrvatskim regijama), što čini 29,2 posto počinjenih zločina. Nijemci su odgovorni i za smrt 2971 Židova iz tadašnje Hrvatske, što je 25,6 posto njihovih zločina. Najviše je stradalih iz regija Slavonije (1885 ili 63,4 posto žrtava) i Sjeverozapadne Hrvatske (982 žrtve ili 33,1 posto žrtava).

Talijanske okupacijske snage na području NDH djelovale su u sklopu *svoje* okupacijske zone tijekom prve tri godine rata, pri čemu su odgovorne za smrt 2303 osobe, što je 1,5 posto počinjenih i tri posto do sada identificiranih zločina. Nacionalna struktura stradalih pokazuje da je najviše žrtava među Hrvatima: 1786 osoba, što je 77,6 posto žrtava stradalih od Talijana. Primorska područja u kojima je anti-fašistički pokret među Hrvatima uzeo najviše maha podnijela su i najveće žrtve. Gorski kotar s Hrvatskim primorjem je izgubio 948 civila (53,1), dok su u Dalmaciji stradala 564 civila (31,6 posto žrtava hrvatske nacionalnosti). Iza Hrvata po broju stradalih slijede Srbi koji su ostali bez 381 osobe, što je 16,5 posto žrtva stradalih od Talijana. Najviše stradalih Srba je iz Like (166 ili 43,6 posto) i Dalmacije (113 ili 29,7 posto), potom iz Gorskog kotara s Hrvatskim primorjem (50 ili 13,1 posto) i Korduna (43 ili 11,3 posto). Za razliku od Nijemaca i ustaša koji su izrazili težnju potpunog uništenja Židova, Talijani nisu u praksi rabili ekstremni anti-

semitizam, pa su odgovorni za smrt *samo* 39 pripadnika židovske zajednice.

JVO i četnici, uhvaćeni u vrtlog antifašističkoga i oslobodilačkog te građanskog [i revolucionarnog] rata, eksponiraju se kao jedinstveni [veliko]srpski [i jugoslavenski] monarhistički pokret, [koji u ratu, uz ostale, najvećim neprijateljima smatra partizanski, dijelom komunistički, s jedne, i ustaški pokret, s druge strane]. Djelujući na dijelu područja srpskoga etničkog prostora u sklopu tadašnje Hrvatske, a boreći se za očuvanje njegova shvaćanja *srpskoga nacionalnog bića*, taj je pokret (JVO i četnici), često se služeći *mimikrijom*, prikrivenom ili otvorenom kolaboracijom [s okupatorimâ, pa čak, primjerice, i s organima vlasti NDH], odgovoran za smrt 508 civila, što je 0,3 posto počinjenih i 0,7 posto identificiranih zločina. Tragedija srpskog naroda u Hrvatskoj doživljava svoj vrhunac u međusobnome ubijanju dvije ideološki suprotstavljene strane. Srbi iz Hrvatske, sa 262 ubijene osobe, predstavljaju 51,6 posto od do sada identificiranih žrtava stradalih od četnika, a najviše ih je iz Like (194 žrtve ili 74 posto žrtava) i Dalmacije (39 ili 14,9 posto žrtava). Od 239 stradalih Hrvata, što je 47 posto zločina četnika, najveći dio potječe iz Dalmacije (159 ili 66,3 posto) te njoj susjednih regija: Like (35 ili 14,6 posto) i Gorskog kotara s Hrvatskim primorjem (20 ili 8,3 posto).¹²

---

¹² Ovi brojevi stradalih Hrvata i Srba od četnika u Hrvatskoj 1941.-1945. uvelike se razlikuju, odnosno znatno su manji od onih koje je, primjerice, utvrdio Igor Graovac, suautor ove knjige, no time oni ne gube na vrijednosti: ovdje navedeni brojevi odnose se, naime, samo na one stradale Hrvate i Srbe od četnika koji su utvrđeni *Popisom žrtava rata 1941.-1945.* iz 1964. godine i njegovom dosadašnjom revizijom, što dodatno ukazuje na već naglašene njegove manjkavosti i širinu obuhvata (op.ur.).

Civilno stanovništvo Hrvatske je najviše *stradalo u logorima*, u kojima je živote izgubilo 62.016 osoba, što je 42,5 posto od stradalih kod kojih je poznata kategorija stradanja. Od stradalih u logorima veliku većinu čine Srbi (26.350 ili 42,5 posto), a potom Hrvati (13.099 ili 21,1 posto stradalih logoraša iz Hrvatske). Gotovo svi do sada identificirani Židovi koji su stradali u logorima, [njih 95,6 posto], obuhvaćaju 10.991 žrtvu, što čini 17,7 posto svih stradalih logoraša iz Hrvatske. [Preostalih 11.576 ili 18,7 posto stradalih logoraša odnosi se na pripadnike *ostalih i nepoznatih nacionalnost*].

Najveći je dio logoraša iz Hrvatske stradao u *Sabirnome i radnom logoru Jasenovac*,¹³ gdje je život, [prema podacima

---

¹³ Do sada je revizijom ustanovljeno da su u *Sustavu logora Jasenovac* život izgubile 79.872 osobe, od kojih je 47.679 Srba (59,7), 11.111 Židova (13,9), 7745 Roma (9,7), 6319 Hrvata (7,9), 919 *Muslimana* (1,2) i 6099 *svih ostalih* (7,6 posto).

[U vezi s pitanjem *Sustava logora Jasenovac*, odnosno neodrživosti tog pojma, jer riječ je, u užem smislu, samo o logorima *Jasenovac* (1941.-1945.) i *Stara Gradiška* (1942.-1945.), koji su jedini postojali gotovo cijelo vrijeme trajanja NDH, usp., primjerice, Kevo, 2005.: 573-589] (op. ur.).

[Važno je, usto, napomenuti da je u historiografiji i publicistici poklonjena velika pozornost stradanjima u *Jasenovcu*, pri čemu se upozorava, primjerice, i na dosad nedovoljno pronađeni broj masovnih grobnica, na navođenja većinom pojedinačnih, a ne masovnih ubojstava žrtava, te na dvojbenu vjerodostojnost nekih popisnih rezultata, u kojima se, među žrtvama iz *Jasenovca*, nalaze i one stradale na drugim mjestima. A kada je riječ o brojevima stradalih u *Jasenovcu*, oni se, primjerice, kreću, od minimalnih 20.000 kod Franje Tuđmana do maksimalnih 1.110.929 kod Radomira Bulatovića (prema: Mirković, 1999.). Osobnom identifikacijom žrtava i stradalnika, pak, uza sve nedostatke, primjerice i *Popisa žrtava rata 1941.-1945.* iz 1964. godine te njegove revizije, pa i manjka adekvatnih izvora, moguće je utvrditi pouzdani, doduše nikad *konačni* broj stradalih, pa i onih u logorima, još uže *Jasenovcu*, te je gotovo nemoguće suvislo braniti

iz *Popisa žrtava rata 1941.-1945.* iz 1964. godine], izgubilo 41.467 osoba, što predstavlja 66,9 posto te kategorije stradalih. *Sustav logora* je bio *najaktivniji* tijekom prve dvije godine rata kada je u njemu život izgubilo 32.085 logoraša,¹⁴ što čini 77,4 posto svih iz te kategorije stradalih. Većina stradalih u *Sustavu logora Jasenovac* su Srbi iz Hrvatske (20.926 ili 50,5 posto ubijenih logoraša), od kojih je najveći dio stradao 1942. kada je ubijeno 14.108 osoba ili njih 67,4 posto. Inače, stradanja su po godinama sljedeća, a prikazana su u tab. 13 i graf. 3 (na sljedećoj stranici).

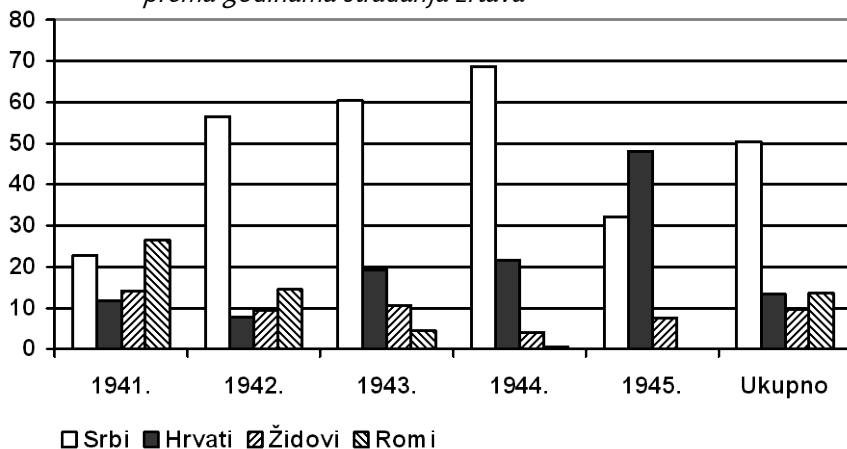
Tablica 13: *Nacionalna struktura stradalih civila u Jasenovcu prema godinama stradanja žrtava*

<i>Jasenovac</i>	Srbi	Hrvati	Židovi	Romi
1941.	1622	850	1005	1880
%	22,7	11,9	14,1	26,4
1942.	14.108	1956	2358	3630
%	56,5	7,8	9,4	14,5
1943.	1441	461	252	106
%	60,4	19,3	10,6	4,4
1944.	2829	896	169	22
%	68,7	21,7	4,1	0,5
1945.	926	1384	222	-
%	32,2	48,1	7,7	-
Ukupno	20.926	5547	4006	5638
%	50,5	13,4	9,7	13,6

bilo koji manji broj od onoga tako utvrđenoga. Ovdje navedeni podaci, u tom sklopu, predstavljaju, što je već spomenuto, dosegnuto stanje revizije o broju stradalih civila iz Hrvatske 1941.-1945. u logorima: 62.016 spram broja: 59.589 stradalih osoba iz *Popisa žrtava rata... iz 1964. godine*].

¹⁴ Godišnja stradanja u *Jasenovcu* su: 1941. godine – 7131 žrtva (17,2), 1942.- godine – 24.954 žrtve (60,2), 1943. godine – 2386 (5,8), 1944. godine – 4119 (9,9) i u početku 1945. godine – 2877 žrtava (6,9 posto žrtava).

Grafikon 3: *Stradali civili u Jasenovcu – nacionalna struktura prema godinama stradanja žrtava*

Primjetno je da su gotovo svi Romi (97,7) i Židovi (83,9 posto) stradali tijekom prve dvije godine postojanja logora. *Skupina ostalih i nepoznatih nacionalnosti* (Česi, Rusini, Ukrajinci...), koja u broju stradalih logoraša sudjeluje s 5350 žrtava (12,9 posto), također je stradala tijekom prve dvije godine postojanja logora: tada je stradalo 4676 osoba (87,4 posto), što jasno ukazuje na težnju da se tadašnja Hrvatska očisti od *nehrvata*. Tek posljednje godine rata Hrvati, pak, predstavljaju najbrojniju skupinu među stradalima. Odnos stradalih Srba i Hrvata u *Sustavu logora* je gotovo 4:1. Utvrđena je, nadalje, i spolna struktura stradalih logoraša, prikazana u tab. 14.

Tablica 14: *Spolna struktura žrtava u Jasenovcu prema nacionalnostima*

<i>Jasenovac</i>	Srbi	%	Hrvati	%	Židovi	%	Romi	%
muškarci	11.019	52,7	3700	66,7	2316	57,8	3139	55,7
žene	9.907	47,3	1847	33,3	1692	42,2	2499	44,3

Visoki postotak stradalih žena židovske, romske i srpske nacionalnosti pokazuje težnju ka biološkom uništenju tih nacija na tlu tadašnje Hrvatske. Odnos u broju stradalih logorašica srpske i hrvatske nacionalnosti je 11:2 (5,5:1). Starosna struktura nam pokazuje, pak, da su u logoru život izgubila 10.064 mališana, što je 24,3 posto stradalih. Među njima su najbrojnija djeca srpske nacionalnosti: 5081 žrtva, što je 50,5 posto stradalih mališana i 24,3 posto stradalih srpskih logoraša. Malih Židova je stradalo 712 (7,1 posto stradale djece i 17,8 posto stradalih Židova), koje slijede 132 mališana hrvatske nacionalnosti (1,3 posto stradale djece i 2,4 posto stradalih Hrvata). Malih Roma je u logoru stradalo 4139 ili 41,1 posto stradale djece (usp. i Lukić, 2000.: 4), što je iznimno visoki postotak koji pokazuje da se mora raditi na reviziji podataka za stradale starije Rome. Odnos u broju stradale djece srpske i hrvatske nacionalnosti od 77:2 (38,5:1), kao i gotovo potpuno uništenje židovske i romske zajednice jasno ukazuju na počinjeni genocid.

*

Prezentirani podaci predstavljaju *jasan presjek stradanja stanovništva Hrvatske 1941.-1945.* prema trenutnom stanju djelomično revidiranog popisa iz 1964. godine. Što kao posljedica genocida ili otpora genocidu, a kroz borbu protiv NDH i okupacije zemlje te, i zbog toga, sudjelovanja u antifašističkome i oslobodilačkom te građanskom [i revolucionarnom] ratu, srpsko je stanovništvo iz Hrvatske, [u sklopu borbe i za obnovu Jugoslavije], podnijelo najveće gubitke tijekom rata. S približno 20 posto stanovništva tog područja, iako je realno tijekom rata taj postotak bio manji, gubici Srba čine 53,8 posto (114.709) ukupno stradalih i

57,2 posto stradalih civila (žrtava). Ako se uzme u obzir da je odnos stradalih civila (žrtava) prema stradalima u vojnim formacijama NOVJ (stradalnicima) 3:1, kao i to da je 90,2 posto civila ubijeno od strane ustaša jasno se vidi težnja ka biološkom uništenju Srba u tadašnjoj Hrvatskoj, [točnije samo u NDH]. Iako u broju stanovnika sudjeluju s približno 70 posto, Hrvati, pak, čine 33,9 posto (72.261) ukupno stradalih i 26,3 posto stradalih civila (žrtava). Odnos u stradanju civilnog stanovništva (žrtava) i pripadnika NOVJ (stradalnika) je 6:5 (1,2:1). Naposljetku, židovska je zajednica u Hrvatskoj, koja tada, [ali samo u obliku NDH], slijedi njemački primjer, gotovo potpuno uništena. Sa svega 0,6 posto u ukupnom broju stanovnika, Židovi čine 5,6 posto ukupno stradalih i čak 7,6 posto stradalih civila (žrtava).

A s obzirom da je riječ o stvarnima ratnim gubicima, na budućim istraživanjima demografa je da utvrde – [uz ono što su dosad utvrdili] – demografske gubitke Hrvatske 1941.-1945. i odgovarajuću nacionalnu strukturu gubitaka pošto je odnos između srpskoga i hrvatskog stanovništva, kao najvećih nacionalnih skupina, kod djece 6:1, a kod reproduktivnog dijela stanovništva 8:5 (1,6:1).

Stradalo stanovništvo Hrvatske 1941.-1945. u njemačkima koncentracijskim logorima izvan područja Jugoslavije

Među temama koje nisu na adekvatan način obrađene u historiografiji Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), pa ni u [drugim] historiografijama nakon njena raspada svakako spada i ona koja se odnosi na stradale *Jugoslaveni* u njemačkima koncentracijskim logorima. Saznanja o tome su uglavnom *maglovita*, većim dijelom zasnovana na memoarskim iskazima preživjelih te dokumentima Komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatorâ i njihovih pomagača te *Crvenog križa* (međunarodnoga i saveznog, kao i njegovih republičkih organizacija). U njima navedene procjene o broju tih žrtava su aproksimativne, često veoma različite i kontradiktorne te, u ovisnosti od izvora, variraju od minimalnih do maksimalnih procjena za svaki od logora. Svjetska se historiografija, pak, u mnogo većoj mjeri bavila ovim pitanjem, ali se u njenim rezultatima istraživanja na žalost veoma rijetko i uglavnom usputno spominje stradanje logoraša sa prostora tadašnje, dakle Kraljevine Jugoslavije. Djelomični izlaz iz takva stanja pokušaj je iz sredine 80-ih godina 20. st. kada je pokrenut obimno zamišljeni projekt *Jugoslaveni u fašističkim logorima, zatvorima i pokretima otpora drugih zemalja*, čiji je nositelj bio Institut za savremenu istoriju iz Beograda, a iza kojega je ostalo nekoliko značajnijih monografija o tome. No, njegovo je okončanje prije ostvarenja cjelovitih, odnosno ukupnih rezultata, ostavilo otvorenima mnoga pitanja, jer mnogi logori

nisu obuhvaćeni, dakle ni obrađeni u dosad objavljenim radovima. Manjak preciznijih podataka o tim stradalim logorašima s područja tadašnje Jugoslavije automatski se odrazio i na manjak istih podataka za područje Hrvatske.

I ovaj je pregled stradalih iz Hrvatske u njemačkima koncentracijskim logorima nastao na temelju [već spomenutog], a djelomično revidiranoga popisa *Žrtve rata 1941-1945. godine...* iz 1964. godine. Ovdje se, uz pregled broja stradalih u pojedinim logorima,¹ daje i analiza prema godinama njihova stradanja (uz nacionalnu i spolnu strukturu žrtava), a koji se stavljaju u opći kontekst stradanja stanovništva tadašnje Hrvatske. Analiza se, uza svo dužno poštovanje i prema stradalima u njemačkima koncentracijskim logorima na području tadašnje Jugoslavije, kao i u logorima drugih okupacijskih sila ili kvislinških režima, odnosi samo na one stanovnike Hrvatske koji su stradali u njemačkima koncentracijskim logorima izvan područja Jugoslavije. Popisom je do sada identificirano 7655 osoba iz Hrvatske koje su izgubile život u nekome od njemačkih koncentracijskih logora izvan područja Jugoslavije i one čine 3,6 posto žrtva od svih do sada identificiranih stradalih stanovnika Hrvatske (revizijom je popisa, naime, do sada identificirano 212.729 tih osoba).²

---

¹ Postoji mogućnost da pojedine osobe i nisu uvijek stradale u navedenim logorima jer su Nijemci često prebacivali logoraše iz jednoga u drugi koncentracijski logor. Iz tih razloga logor u koji je neka osoba bila odvedena, a kako je i prijavljeno u popisu, ne znači uvijek i mjesto smrti te osobe.

² Usp. Arhiv Srbije i Crne Gore (ASiCG), Beograd, Fond 179, Popis *Žrtve rata 1941-1945.* iz 1964. godine, te AMŽG, Beograd, Fond *Žrtve rata 1941-1945. godine.*

[Ranije navedeni broj – 213.396 – stradalih veći je za 667 osoba od onih ovdje navedenih: 212.729. Prvi je broj bio trenutačni rezultat revizije po-

- U *Auschwitzu* [Ošwięcimu] je 1941.-1945. stradalo najviše stanovnika iz Hrvatske. Popisom je identificirano 3127 osoba koje su u tom logoru izgubile život. *Godine stradanja* pokazuju da je 1942. stradalo najviše logoraša: 61,98 posto, dok se od preostalih godina izdvaja 1944. sa 18,61 posto žrtava. A *nacionalna struktura* pokazuje da je u *Auschwitzu*, kako je i prikazano u tab. 1, među stradalima iz Hrvatske bilo ponajviše Židova: 77,07 posto (2410). Slijede Hrvati sa 16,75 posto (524), Srbi s 3,17 posto (99) te pripadnici *ostalih i nepoznatih nacionalnosti* sa 3,01 posto (94) žrtava.

Tablica 1: Auschwitz – nacionalna struktura žrtava
prema godinama stradanja

<i>Auschwitz</i>	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	8	22	24	24	21	99
%	6,29	1,14	8,57	4,12	10,50	3,17
Hrvati	48	167	104	95	110	524
%	37,80	8,62	37,14	16,32	55,00	16,75
Židovi	67	1725	130	431	57	2410
%	52,76	89,01	46,43	74,05	28,50	77,07
<i>ostali i nep.</i>	4	24	22	32	12	94
%	3,15	1,24	7,86	5,50	6,00	3,01
Ukupno	127	1938	280	582	200	3127
%	4,06	61,98	8,95	18,61	6,40	100,00

pisa iz 2002. godine, a drugi je trenutačni rezultat nastavljene revizije popisa u 2005. godini. Nastanak je takvih neznatnih razlika uvijek moguć pri revizijama bio kakvih popisa jer, primjerice u konkretnom slučaju, broj stradalih ne mora uvijek rasti, uvećavati se za broj novoidentificiranih, nego može i opadati, umanjivati se zbog izbačenih osoba s popisa, jer su *duplikati* i sl.] (op.ur.).

Većina Židova (71,58 posto) je stradala tijekom 1942. godine, kada je zabilježeno i njihovo najveće sudjelovanje među svima stradalima (89,01 posto), dok se od ostalih godina izdvaja 1944. tijekom koje život izgubilo 17,88 posto Židova, sa sudjelovanjem od 74,05 posto među svima stradalima te godine. I najveći je dio Hrvata (31,87 posto) također izgubio život tijekom 1942. godine, dok je njihovo najveće sudjelovanje među svima stradalima od 55 posto zabilježeno u prvim mjesecima posljednje godine zatočeništva. Kod Srba, pak, osim u prvoj godini zatočeništva, registrirano je ravnomjerno stradanje: od 21,21 do 24,24 posto, dok je njihovo najveće sudjelovanje među svima stradalima zabilježeno u prvim mjesecima posljednje godine rata (10,50 posto). Od *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti* 34,04 posto ih je stradalo tijekom 1944. godine, dok je najveće sudjelovanje među svima stradalima registrirano u prvim mjesecima posljednje godine rata (šest posto).

Tablica 2: Auschwitz – spolna struktura žrtava prema nacionalnostima

<i>Auschwitz</i> – spol	muškarci	%	žene	%
Srbi	72	72,73	27	27,27
Hrvati	217	41,41	307	58,59
Židovi ³	933	38,89	1466	61,11
<i>ostali i nepoz.</i>	35	37,23	59	62,77
Ukupno	1257	40,34	1859	59,66

³ Među stradalim Židovima registrirano je jedanaestoro djece neutvrđena spola koji predstavljaju 0,46 posto stradalih Židova i 0,35 posto od ukupnog broja svih stradalih.

Analiza spolne strukture žrtava u *Auschwitzu* pokazuje, što je i prikazano u tab. 2 na prethodnoj stranici, da je žena stradalo više negoli muškaraca. Žene čine 59,66 posto (1859) svih stradalih iz Hrvatske u tom logoru. Unutar njih Židovke čine 78,86 posto ukupno stradalih žena, a slijede ih Hrvatice sa 16,51 posto stradalih.

Nacionalna struktura tih stradalih nam pokazuje da se kod Židova, Hrvata te *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti* sudjelovanje žena među stradalima kreće od 58,59 do 62,77 posto. Iznimku predstavljaju stradali srpske nacionalnosti kod kojih sudjelovanje stradalih žena iznosi *samo* 27,27 posto.

Tablica 3: Dachau – nacionalna struktura žrtava
prema godinama stradanja

<i>Dachau</i>	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	2	16	28	49	40	135
%	6,45	29,09	27,45	9,40	4,63	8,58
Hrvati	16	13	64	433	762	1288
%	51,61	23,64	62,75	83,11	88,19	81,88
Židovi	13	24	6	4	5	52
%	41,54	43,64	5,88	0,77	0,58	3,31
<i>ostali i nep.</i>	-	2	4	35	57	98
%	//	3,64	3,92	6,72	6,60	6,23
Ukupno	31	55	102	521	864	1573
%	1,97	3,50	6,48	33,12	54,93	100,00

- *Dachau* je, dalje, drugi po broju stradalih logoraša iz Hrvatske. Prema popisu u tom je logoru 1537 osoba izgubilo život. *Godine stradanja* nam pokazuju da je najveći dio logoraša stradao posljednje dvije godine rata: 33,12 posto

tijekom 1944. i čak 54,93 posto tijekom posljednje godine rata koja je trajala svega četiri mjeseca. Hrvati s 81,88 posto čine najveći dio žrtava (1288), dok je od ostalih *nacionalnosti* registrirano stradalih 8,58 posto Srba (135), 3,31 posto Židova (52) te 6,23 posto *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti* (98), što je sve prikazano i u tab. 3 na prethodnoj stranici.

Kod Hrvata, kao najbrojnije skupine među žrtvama, većina ih je (92,78 posto) izgubila život posljednje dvije godine rata (33,62 posto tijekom 1944. i 59,16 posto u početku 1945. godine), kada je i zabilježeno njihovo najveće sudjelovanje među stradalima sa 83,11 i 88,19 posto. Srbi su također ponajviše stradali tijekom posljednje dvije godine rata kada ih je 65,93 posto izgubilo život (36,30 posto tijekom 1944. i 29,63 posto u početku 1945. godine), dok su najveće sudjelovanje među stradalima imali tijekom 1942. i 1943. s 29,09 i 27,45 posto. Većina je *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti* (93,98 posto) izgubila život tijekom posljednjih godina rata, kada su imali i najveće sudjelovanje među stradalima (6,72 i 6,6 posto). A najveći je dio Židova (71,15 posto) izgubio život u logoru *Dachau* tijekom prve dvije godine rata, kada je zabilježeno njihovo najveće sudjelovanje među stradalima (41,54 i 43,64 posto).

Tablica 4: *Dachau – spolna struktura žrtava prema nacionalnostima*

<i>Dachau – spol</i>	muškarci	%	žene	%
Srbi	121	89,63	14	10,37
Hrvati	1226	95,19	62	4,81
Židovi	22	42,31	30	57,69
<i>ostali i nepoz.</i>	94	95,92	4	4,08
Ukupno	1463	93,01	110	6,99

Spolna struktura žrtava iz *Dachaua* koji potječu iz Hrvatske, prikazana u tab. 4 na prethodnoj stranici, pokazuje da muškarci sa 93,01 posto (1463) čine apsolutnu većinu među stradalima. Hrvatice čine 56,36 posto stradalih žena, a slijede ih Židovke s 27,27 posto.

Ukrštanje s nacionalnom strukturom nam pokazuje da je među stradalim logorašima kod Hrvata te *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti* primjetan nešto niži postotak sudjelovanja žena: od 4,08 do 4,81 posto, dok je kod stradalih logorašica srpske nacionalnosti sudjelovanje nešto veće od prosjeka i iznosi 10,37 posto. Samo je kod Židova registrirano veće sudjelovanje stradalih žena negoli muškaraca, i ono iznosi 57,69 posto.

Tablica 5: Mauthausen – *nacionalna struktura žrtava prema godinama stradanja*

<i>Mauthausen</i>	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	2	19	114	78	55	268
%	28,57	46,34	79,72	50,00	33,95	52,65
Hrvati	2	12	22	70	90	196
%	28,57	29,27	15,38	44,87	55,56	38,51
Židovi	3	9	5	2	2	21
%	42,86	21,95	3,50	1,28	1,23	4,13
<i>ostali i nep.</i>	-	1	2	6	15	24
%	//	2,44	1,40	1,84	9,26	4,72
Ukupno	7	41	143	156	162	509
%	1,38	8,06	28,09	30,65	31,83	100,00

- Popisom je do sada registrirano i 509 osoba iz Hrvatske koje su izgubile život u *Mauthausenu*. *Analiza godina stradanja* pokazuje da su logoraši s tog područja tek od sredine rata stradali u većem broju. Stoga je zabilježeno njihovo

dosta ravnomjerno stradanje do kraja rata koje se kreće između 28,09 i 31,83 posto. *Nacionalna struktura* pokazuje da logoraši srpske nacionalnosti sa 52,65 posto (268) predstavljaju većinu među stradalim logorašima u *Mauthasenu*, a slijede ih Hrvati sa 38,51 posto (196), dok je znatno manje stradalih Židova sa 4,13 posto (21) te *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti* sa 4,72 posto (24), što je sve prikazano i u tab. 5 na prethodnoj stranici.

Među stradalim logorašima iz Hrvatske u *Mauthausenu* je, što je vidljivo i iz tab. 6, *daleko više* muškaraca negoli žena. Muškarci čine 92,73 posto stradalih (472). Žene srpske nacionalnosti, pak, čine 54,05 posto stradalih logorašica iz Hrvatske u tom logoru.

Tablica 6: Mauthausen – *spolna struktura žrtava prema nacionalnostima*

<i>Mauthausen</i> – spol	muškarci	%	žene	%
Srbi	248	92,54	20	7,46
Hrvati	189	96,43	7	3,57
Židovi	12	57,14	9	42,86
<i>ostali i nepoz.</i>	23	95,83	1	4,17
Ukupno	472	92,73	37	7,27

Velika razlika kod sudjelovanja žena među stradalim logorašima primjetna je samo kod Židovki koje čine 42,86 posto stradalih svih pripadnika židovske nacionalnosti. Kod Srba, kao najbrojnije skupine među stradalima, sudjelovanje žena je približno prosjeku (7,46 posto), dok je kod Hrvata te *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti* ono ponešto niže i iznosi 3,57 i 4,17 posto.

- U logoru *Buchenwald*, pak, stradalo je 236 osoba iz Hrvatske. Uvid u *godine stradanja* pokazuje stalni rast broja

žrtava. Tako ih je 74,15 posto izgubilo život tijekom posljednje dvije godine rata. Najbrojniji su među stradalima bili logoraši hrvatske nacionalnosti s 57,63 posto (136), a slijede ih Srbi s 30,08 posto (71), Židovi s 5,08 posto (12) te pripadnici *ostalih i nepoznatih nacionalnosti* sa 7,20 posto (17) žrtava, što je sve prikazano i u tab. 7.

Tablica 7: Buchenwald – nacionalna struktura žrtava prema godinama stradanja

<i>Buchenwald</i>	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	1	15	21	17	17	71
%	50,00	62,50	60,00	23,94	16,35	30,08
Hrvati	-	3	9	51	73	136
%	//	12,50	25,71	71,83	70,19	57,63
Židovi	1	6	3	-	2	12
%	50,00	25,00	8,57	//	1,92	5,08
<i>ostali i nep.</i>	-	-	2	3	12	17
%	//	//	5,71	4,22	11,54	7,20
Ukupno	2	24	35	71	104	236
%	0,85	10,17	14,83	30,08	44,07	100,00

Većina je Hrvata (91,18 posto) stradala posljednje dvije godine rata, kada je i njihovo najveće sudjelovanje među svima stradalima: 71,83 i 70,19 posto. Kod Srba je, pak, primjetno približno ravnomjerno stradanje, pri čemu se izdvaja 1943. s 29,58 posto stradalih, dok je te i prijašnje, 1942. godine zabilježeno i njihovo najveće sudjelovanje među svima stradalima: 60 i 62,5 posto. Najveći je dio Židova (50 posto) stradao tijekom 1942. godine, dok je njihovo najveće sudjelovanje među svima stradalima od 50 posto registrirano u prvoj godini zatočeništva. A kod *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti* većina je stradala

tijekom prvih mjeseci posljednje godine rata (70,59 posto), kada je i njihovo sudjelovanje među svima stradalima bilo najveće (11,54 posto).

Tablica 8: Buchenwald – *spolna struktura žrtava prema nacionalnostima*

<i>Buchenwald</i> – pol	muškarci	%	žene	%
Srbi	30	42,25	41	57,75
Hrvati	130	95,59	6	4,41
Židovi	5	41,67	7	58,33
<i>ostali i nepoz.</i>	13	76,47	4	23,53
Ukupno	178	75,42	58	24,58

Među logorašima iz Hrvatske koji su izgubili život u *Buchenwaldu* više je muškaraca no žena. Oni čine 75,42 posto svih žrtava. *Ukrštanje nacionalne sa spolnom strukturom* u tab. 8 daje i potpuniju sliku.

Stradale Srпкиnje čine 70,69 posto stradalih žena. A kod Hrvata, kao najbrojnije skupine među žrtvama, žene čine 4,41 posto stradalih. Blizu prosječnoga takva sudjelovanja među stradalima je kod *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti*, dok je kod Srba i Židova sudjelovanje žena među stradalima veće no stradanje muškaraca, i ono iznosi 57,75 i 58,33 posto.

- *U njemačkim logorima* koji su se nalazili *na području Norveške*, a kojih je bilo 23: 13 ih nalazilo u sjevernoj, devet u srednjoj, a jedan u južnoj Norveškoj (usp. Živković, 1975.: 258), stradalo je, dalje, 419 osoba iz Hrvatske. *Godine stradanja* pokazuju da ih je 59,67 posto izgubilo život tijekom 1942. što se poklapa sa pristizanjem prvih većih transporta *Jugoslavena* te godine. *Nacionalna struktura* pokazuje da je među njima ponajviše Srba koji čine 93,56 posto

stradalih (392), dok je od ostalih nacionalnosti evidentirano 5,73 posto Hrvata (24) te 0,72 posto (tri) *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti*, što je sve prikazano i u tab. 9.

Od Srba kao najbrojnije skupine, sa konstantno najvećim sudjelovanjem među žrtvama, 60,71 posto ih je stradao tijekom prve godine po dolasku u logor, dok ih je još 29,85 posto stradalo sljedeće godine. A i najveći je dio Hrvata (45,83 posto) stradao također 1942. godine, dok je njihovo najveće sudjelovanje među svima stradalima zabilježeno u prvim mjesecima posljednje godine rata (36,84 posto). Inače, u njemačke logore u Norveškoj upućivani su samo muškarci.

Tablica 9: *Njemački logori u Norveškoj – nacionalna struktura žrtava prema godinama stradanja*

Log. u Norv.	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	2	238	117	23	12	392
%	100,00	95,20	95,90	88,46	63,16	93,56
Hrvati	-	11	5	1	7	24
%	//	4,40	4,10	3,85	36,84	5,73
Židovi	-	-	-	-	-	-
%	//	//	//	//	//	//
<i>ostali i nep.</i>	-	1	-	2	-	3
%	//	0,40	//	7,70	//	0,72
Ukupno	2	250	122	26	19	419
%	0,48	59,67	29,12	6,21	4,53	100,00

- U *ostalim njemačkim logorima* stradalo je, pak, 367 osoba iz Hrvatske. Najviše ih je stradalo u *Neuengammeu*: 97, zatim u *Sachsenhausenu*: 89, *Flossenburgu*: 50, *Natzweileru*: 31, *Ravensbrücke (Fürstenbergu)*, koji je bio jedini logor samo za žene i djecu: 29, *Gross-Rosenu*: 24, *Bergen-Bēlse-*

nu: 20, Dori: osam, Majdaneku (Lublinu): šest, Trebljanki: četiri i u logorima u Grčkoj: devet. U Neuengammeu je, dalje, stradalo 79,38 posto Hrvata (77), 17,53 posto Srba (17), 1,03 posto Židova te 2,06 posto (dva) pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti, u Sachsenhausenu 53,93 posto Srba (48), 40,45 posto Hrvata (36), 1,12 posto Židova (jedan) te 4,49 posto (četiri) pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti, u Flossenburgu 78 posto Hrvata (39), 16 posto Srba (osam) te šest posto (tri) pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti, u Natzweileru 51,61 posto Hrvata (16) i 35,48 posto Srba (11) te po 6,45 posto (po dva) Židova te pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti, u Ravensbrücku 75,86 posto Hrvata (22), 13,79 posto Srba (četiri), 3,45 posto Židova (jedan) te 6,90 posto (dva) pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti, u Gross-Rosenu 50 posto Srba (12), 45,83 posto Hrvata (11) te 4,16 posto (jedan) pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti, u Bergen-Bělsenu 65 posto Hrvata (13), 20 posto Židova (četiri), pet posto Srba (jedan) te 10 posto (dva) pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti, u Dori po 50 posto Srba i Hrvata (po četiri), u Majdaneku 66,67 posto Hrvata (četiri) i 33,33 posto Židova (dva), u Trebljanki 100 posto Židova (četiri) i u logorima u Grčkoj 55,56 posto Hrvata (pet), 33,33 posto Srba (tri) te 11,11 posto (jedan) pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti.

Analiza godina stradanja pokazuje stalni rast broja žrtava koji se kreće od 1,91 posto u 1941. do 46,05 posto tijekom prvih mjeseci posljednje godine rata. U njima je stradalo ponajviše Hrvata, koji čine 61,85 posto žrtava (227); slijede Srbi s 29,43 posto (108), Židovi sa 4,09 posto (15) te pripadnici ostalih i nepoznatih nacionalnosti sa 4,63 posto (17) žrtava, što je sve prikazano i u tab. 10 na sljedećoj stranici.

Tablica 10: *Ostali njemački logori – nacionalna struktura žrtava prema godinama stradanja*

Ost.njem.log.	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	2	16	32	28	30	108
%	28,57	55,17	52,46	27,72	17,75	29,43
Hrvati	1	8	22	70	126	227
%	14,29	27,59	36,07	69,31	74,56	61,85
Židovi	4	5	5	-	1	15
%	57,14	17,24	8,20	//	0,59	4,09
<i>ostali i nep.</i>	-	-	2	3	12	17
%	//	//	3,28	2,97	7,10	4,63
Ukupno	7	29	61	101	169	367
%	1,91	7,90	16,62	27,52	46,05	100,00

Većina stradalih Hrvata (55,51 posto) izgubila je život u prvima mjesecima posljednje godina rata, kada je zabilježeno i njihovo najveće sudjelovanje među svima stradalima od 74,56 posto. Najveći je dio Srba (29,63 posto), pak, izgubio život tijekom 1943. godine, dok su najveće sudjelovanje među svima stradalima (55,17 posto) imali godinu dana ranije. Židovi su stradali prilično ravnomjerno tijekom prve tri godine rata, kada su gotovo svi izgubili život, a najveće sudjelovanje među svima stradalima imali su u 1941. godini (57,14 posto). A većina *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti* je stradala u prvima mjesecima posljednje godine rata (70,59 posto), kada je registrirano i njihovo najveće sudjelovanje među svima stradalima od 7,10 posto.

Analiza spolne strukture stradalih stanovnika Hrvatske u ovim logorima pokazuje, kako je prikazano i u tab. 11 na sljedećoj stranici, da je među njima bilo više muškaraca negoli žena. Muškarci čine 77,11 posto stradalih logoraša.

Stradale žene srpske nacionalnosti čine, pak, 45,24 posto stradalih logorašica, a slijede ih Hrvatice sa 35,71 posto.

Tablica 11: *Ostali njemački logori – spolna struktura žrtava prema nacionalnostima*

Ost.njem.log. – spol	muškarci	%	žene	%
Srbi	70	64,81	38	35,19
Hrvati	197	86,78	30	13,22
Židovi	4	26,67	11	73,33
<i>ostali i nepoz.</i>	12	70,59	5	29,41
Ukupno	283	77,11	84	22,89

Uvidom u nacionalnu strukturu stradalih žena uočava se da su Židovke stradale *u daleko većemu broju* i da čine 73,33 posto svih stradalih židovske nacionalnosti. Također je dosta veliko sudjelovanje i stradalih Srpkinja (35,19) te *pripadnica ostalih i nepoznatih nacionalnosti* (29,41 posto), dok je sudjelovanje Hrvatice s 13,22 posto ispod prosjeka stradanja.

Tablica 12: *Preostali/neutvrđeni logori u Njemačkoj – nacionalna struktura žrtava prema godinama stradanja*

Log. u Njem.	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	23	66	81	76	71	317
%	22,77	21,85	35,37	20,32	16,99	22,26
Hrvati	28	90	100	253	288	759
%	27,72	29,80	43,67	67,64	68,90	53,30
Židovi	45	143	42	28	30	288
%	44,55	47,35	18,34	7,49	7,18	20,22
<i>ostali i nep.</i>	5	3	6	17	29	60
%	4,95	0,99	2,62	4,55	6,94	4,21
Ukupno	101	302	229	374	418	1424
%	7,09	21,21	16,08	26,26	29,35	100,00

- Popisom je, naposljetku, registrirana i velika skupina žrtava od 1424 osobe za koje je navedeno samo da su *stradale u nekome od logora u Njemačkoj*. Godine njihova stradanja pokazuju da ih je većina (55,61 posto) izgubila život posljednje dvije godine rata. Među njima je bilo ponajviše Hrvata koji čine 53,30 posto stradalih (759); slijede Srbi s 22,26 posto (317), Židovi s 20,22 posto (288) te pripadnici *ostalih i nepoznatih nacionalnosti* sa 4,21 posto (60) stradalih, što je sve prikazano i u tab. 12 na prethodnoj stranici.

Od Hrvata, kao najbrojnije skupine među ovim žrtvama, većina je (71,28 posto) izgubila život posljednje dvije godine rata, kada je registrirano i njihovo najveće sudjelovanje među svima stradalima: 67,64 i 68,90 posto. Najveći dio Srba (25,55 posto) izgubio je, pak, život tijekom 1943. kada je zabilježeno i njihovo najveće sudjelovanje među svima stradalima od 35,37 posto. Polovica Židova (49,65 posto) stradala je tijekom 1942. godine, a iste godine čine i najveći dio stradalih sa 47,35 posto. A od *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti* 48,33 posto je stradalo posljednje godine rata, a iste je godine i njihovo najveće sudjelovanje među svima stradalima od 6,94 posto.

Među žrtvama s područja Hrvatske u nepoznatome logoru u Njemačkoj registrirano je, što je prikazano i u tab. 13 na sljedećoj stranici, veće sudjelovanje osoba muškog spola: 72,37 posto stradalih. A među stradalim ženama 50 posto je židovske, 32,65 posto hrvatske i 14,29 posto srpske nacionalnosti.

Iznimku čine osobe židovske nacionalnosti kod kojih je zabilježeno veće sudjelovanje žena koje čine 68,09 posto stradalih Židova. A kod ostalih nacionalnih skupina sudjelovanje žena među stradalima je manje i ono čini kod Hrvata 16,84, Srba 17,67 te *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti* 20 posto.

Tablica 13: *Preostali/neutvrđeni logori u Njemačkoj – spolna struktura žrtava prema nacionalnostima*

Log. u Njem. – spol	muškarci	%	žene	%
Srbi	261	82,33	56	17,67
Hrvati	631	83,14	128	16,84
Židovi	92	31,91	196	68,09
<i>ostali i nepoz.</i>	48	80,00	12	20,00
Ukupno	1032	72,37	392	27,63

*

Ukupno je u njemačkima koncentracijskim logorima izvan područja Jugoslavije 1941.-1945. stradalo 7655 osoba iz Hrvatske. Analiza godina njihova stradanja pokazuje da ih je ponajviše stradalo tijekom 1942. kada je 34,47 posto logoraša izgubilo život. Nacionalna struktura pokazuje da je među njima bilo ponajviše Hrvata: 41,20 posto (3154), zatim Židova: 36,55 posto (2798) i Srba: 18,16 posto (1390) te, naposljetku, pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti: 4,09 posto (313), što je sve prikazano i u tab. 14 na sljedećoj stranici.

Kao najbrojnija skupina Hrvati su većinom stradali tijekom posljednje dvije godine rata od kada ih Nijemci zbog masovnog pridruživanja partizanskom pokretu vide kao neprijatelje. U tom je razdoblju život izgubilo 77,01 posto stradalih logoraša hrvatske nacionalnosti, dok su najveće sudjelovanje među svima stradalima imali u prvima mjesecima posljednje godine rata: 75,21 posto. A najveći dio Židova (68,33 posto) izgubio je život tijekom 1942. godine, dok se od ostalih godina izdvaja još 1944. sa 16,62 posto stradalih, uglavnom Židova koji su bili nastanjeni na mađarskome okupacijskom području ili koji su, pak, utočište do

tada imali u Mađarskoj. Tretirajući Srbe kao neprijateljski element u Hrvatskoj Nijemci su ih od početka rata, često uz suradnju vlasti NDH, slali u koncentracijske logore. Stoga ih je i najveći dio (58,20 posto) stradao tijekom 1942. i 1943. godine, a u 1943. je zabilježeno i njihovo najveće sudjelovanje među svima stradalima od 42,90 posto. *Pripadnici su ostalih i nepoznatih nacionalnosti*, pak, većinom stradali posljednje dvije godine rata kada je život izgubilo 75,08 posto tih stradalih. A najveće su sudjelovanje među svima stradalima ostvarili u početku 1945. godine: 7,08 posto.

Tablica 14: *Njemački koncentracijski logori izvan područja Jugoslavije – nacionalna struktura žrtava prema godinama stradanja*

Njem. konclog.	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	40	392	417	295	246	1390
%	14,44	14,85	42,90	16,11	12,71	18,16
Hrvati	95	304	326	973	1456	3154
%	34,30	11,52	33,54	50,39	75,21	41,20
Židovi	133	1912	191	465	97	2798
%	48,01	72,45	19,65	34,08	5,01	36,55
<i>ostali i nep.</i>	9	31	38	98	137	313
%	3,25	1,17	3,91	5,35	7,08	4,09
Ukupno	277	2639	972	1831	1936	7655
%	3,62	34,47	12,70	23,92	25,29	100,00

Gledano prema mjestu stradanja *najviše* je osoba iz Hrvatske *izgubilo život* u logorima *Auschwitz* (40,85), *Dachau* (20,55), *Mauthausen* (6,55) i *Buchenwald* (3,08), potom u nepoznatome logoru u Njemačkoj (18,6), logorima u Norveškoj (5,47) i ostalima njemačkim logorima (4,79 posto). *Ukrštanje s nacionalnom strukturom* pokazuje da je najveći

dio stradalih logoraša hrvatske nacionalnosti izgubio život u logoru *Dachau* (40,84), a slijede stradali iz *Auschwitz* (16,61), *Mauthausena* (6,21) i *Buchenwalda* (4,31) te nepoznatog logora u Njemačkoj (24,06), ostalih njemačkih logora (7,2) i logora u Norveškoj (0,76 posto). Većina Židova je, pak, izgubila život u logoru *Auschwitz* (86,13 posto), dok se od ostalih logora izdvaja kategorija *nepoznati logor u Njemačkoj* s 10,29 posto stradalih. Srbi su najvećim dijelom stradali u logorima u Norveškoj (28,20), zatim u logorima *Mauthausen* (19,28), *Dachau* (9,71), *Auschwitz* (7,12) i *Buchenwald* (5,11) te nepoznatom logoru u Njemačkoj (22,81) i ostalim logorima (7,77 posto). A *pripadnici su ostalih i nepoznatih nacionalnosti* ponajviše stradali u logorima *Dachau* (31,33) i *Auschwitz* (30,03) te u nepoznatom logoru u Njemačkoj (19,17 posto).

Židovi su, s obzirom na sudjelovanje u populaciji Hrvatske⁴ od svega 0,6 posto, s 36,55 posto stradalih podnijeli najveće žrtve u njemačkim logorima izvan područja Jugoslavije. Stradanje Srba sa sudjelovanjem od 18,21 posto je bilo gotovo izjednačeno s njihovom zastupljenošću u populaciji Hrvatske. Hrvati su, pak, kao najbrojnija skupina među logorašima, zastupljeni sa 41,20 posto stradalih, što je *daleko ispod* njihova sudjelovanja u populaciji Hrvatske od 72,34 posto. Stoga je, primjerice, odnos u broju stradalih Srba i Hrvata u njemačkim logorima izvan Jugoslavije 1:2,27, ali je, s obzirom na njihovo sudjelovanje u populaciji, taj od-

---

⁴ Prema već spomenutima demografskim procjenama, [koje se ovdje objedinjeno i ponešto preciznije navode], u stanovništvu je Hrvatske 1941. bilo zastupljeno 72,34 posto Hrvata, 18,07 do 18,86 posto Srba, 0,58 posto Židova te 8,22 do 8,38 posto *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti* (usp. Kočović, 1985.: 173, i Žerjavić, 1989: 39).

nos, u stvari, 1,77:1. Naposljetku, *pripadnici su ostalih i nepoznatih nacionalnosti* sa 4,09 posto stradalih među žrtvama ispod svoje zastupljenosti u stanovništvu Hrvatske od 8,22 do 8,38%.

U ukupnim žrtvama iz Hrvatske *stradali u njemačkim logorima* izvan područja Jugoslavije sudjeluju, [već je spomenuto], s 7655 ili 3,6 posto svih žrtava od svih do sada – 212.729 – revizijom popisa identificiranih stradalih stanovnika Hrvatske... [No, njihovo je sudjelovanje], kada je riječ samo o civilnim žrtvama, u stvari 5,11 posto, a u sklopu nacionalnih skupina s područja Hrvatske među tim žrtvama sudjeluju s 24,42 posto kod Židova, s 8,04 posto kod Hrvata, s 2,31 posto kod *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti* te s 1,62 posto kod Srba.⁵ U svima je njemačkim logorima, međutim, stradalo 8580 osoba iz Hrvatske, pa one osobe koje su izgubile život u njemačkim koncentracijskim logorima izvan područja Jugoslavije čine, u stvari, 89,22 posto osoba stradalih u tim okolnostima. A u odnosu na ukupan broj stradalih *Jugoslavena* u njemačkim logorima izvan područja Jugoslavije (35.331) stradali iz Hrvatske predstavljaju 21,67 posto stradalih. Oni, u tom sklopu, čine 39,17 posto stradalih u logoru *Dachau*, 31,46 posto u logoru *Buchenwald*, 28,83 posto u logoru *Auschwitz* i 13,69 posto u logoru *Mauthausen* te 33,48 posto stradalih u nepoznatom logoru u Njemačkoj, 31,11 posto u logorima u Norveškoj i 3,53 posto u ostalima njemačkim

---

⁵ Revizijom je popisa, naime, do sada identificirano 149.807 stradalih civila iz Hrvatske, među kojima je 85.590 Srba (57,13), 39.206 Hrvata (26,17) i 11.460 Židova (7,65) te 13.551 *pripadnik ostalih i nepoznatih nacionalnosti* (9,05 posto).

logorima.⁶ Popisom je, inače, [već je spomenuto], identificirano 62.016, [sada već 62.175] osoba s područja Hrvatske koje su izgubile život u nekome od logora. Prema tome stradali u svima njemačkim logorima čine 13,84, [sada 13,80] posto osoba koje su izgubile život u nekome od logora, dok je osoba koje su izgubile život u njemačkim logorima izvan Jugoslavije još i manje: one čine 12,35, [sada 12,31] posto u ukupno stradalim logorašima iz Hrvatske. A ako se, pak, u obzir uzmu samo poznati logori,⁷ pri čemu su, dakle, poznati i odgovorni za stradanje logoraša, onda stradali u njemačkim koncentracijskim logorima izvan Jugoslavije predstavljaju 14,31, [sada 14,32] posto u ukupno stradalim logorašima iz Hrvatske. Usporedbe radi, popisom je do sada identificirano da je čak 41.467, odnosno 41.626 osoba iz Hrvatske stradalo u logoru *Jasenovac*,⁸ što

---

⁶ Popisom je do sada identificirano 10.845 stradalih u logoru *Auschwitz*, 5016 u logoru *Dachau*, 3719 u logoru *Mauthausen* i 750 u logoru *Buchenwald* te 10.401 stradalih u ostalima njemačkim logorima (od tih su 8953 stradala u logoru *Treblinka*, gdje su, primjerice, među ostalima stradala i četiri Židova iz Hrvatske) i 4253 stradala u nepoznatom logoru u Njemačkoj.

⁷ U Hrvatskoj je, primjerice, 8531 osoba stradala u nepoznatom logoru od neutvrđenog počinitelja zločina [sada je već 8719 osoba stradalo u nepoznatom logoru od neutvrđenog počinitelja zločina].

⁸ [Ranije navedeni broj – 41.467 – stradalih manji je za 159 osoba od onih ovdje navedenih: 41.626. Prvi je broj bio trenutačni rezultat revizije popisa iz 2002. godine, a drugi je trenutačni rezultat nastavljenе revizije popisa u 2005. godini. Nastanak je takvih neznatnih razlika, što se pokazalo i kod nekih ranijih pokazatelja, uvijek moguć pri revizijama bio kakvih, pa i popisa iz 1964. godine] (op.ur.).

Najviše su, [već je spomenuto i u posebnoj tablici prikazano], stradali Židovi (s obzirom na zastupljenost od 0,58, odnosno 0,6 posto u stanovništvu Hrvatske 1941. godine), koji čine čak 9,62 posto stradalih u *Jasenovcu* (4006). Najbrojniju skupinu čine, međutim, Srbi s 50,27 posto

je pet i po puta (5,42) više od broja stradalih u svima njemačkim logorima izvan područja tadašnje Jugoslavije. A ako se, pak, izuzmu stradali u nepoznatim logorima, proizlazi da je 38,28 posto Židova stradalo u njemačkim koncentracijskim logorima izvan Jugoslavije, što je slučaj i s 30,23 posto stradalih Hrvata i 5,76 posto stradalih Srba.

Tablica 15: *Njemački koncentracijski logori izvan područja Jugoslavije – spolna struktura žrtava prema nacionalnostima*

Njem. konclog. – spol	muškarci	%	žene	%
Srbi	1192	85,76	198	14,24
Hrvati	2614	82,88	540	17,12
Židovi ⁹	1068	38,32	1719	61,68
<i>ostali i nepoz.</i>	228	72,84	85	27,16
Ukupno	5102	66,75	2542	33,25

Analiza spolne strukture stradalih stanovnika Hrvatske u njemačkim koncentracijskim logorima izvan područja Jugoslavije pokazuje, što je prikazano i u tab. 15, da je u njima

stradalih u *Jasenovcu* (20.926), iako su u populaciji sudjelovali s 18 posto, a slijede ih Romi (5638) i Hrvati (5574) (potonji su u populaciji sudjelovali sa čak 72 posto)... Odnos u stradanju Srba i Hrvata, kao dva najbrojnija naroda, u *Jasenovcu* s obzirom na njihovo sudjelovanje u populaciji Hrvatske iznosi 15:1.

Revizijom popisa su, inače, do sada, [dakle naknadno] identificirana 80.022 lica koja su izgubila život u *Jasenovcu*. Prema do sada dostignutom rezultatu revizije procjenjuje se da je u *Jasenovcu* stradalo više od 100.000 osoba (između 119.008 i 125.433). Ta se procjena, međutim, ako se u obzir uzmu raniji prigovori, dvojbe te poneke nejasnoće i netočnosti u vezi s utvrđivanjem broja stradalih u *Jasenovcu*, treba oprezno, odnosno uz rezerve koristiti.

⁹ Među stradalima židovske nacionalnosti registrirano je te navedeno i jedanaestoro djece neutvrđena spola koji, međutim čine *samo* 0,39 posto stradalih te nacionalnosti i 0,14 posto od ukupnog broja stradalih.

izgubilo život više muškarca negoli žena, koje čine 33,25 posto svih žrtava: Židovke čine 67,62% svi stradalih žena, a slijede ih stradale Hrvatice (21,24), Srpkinje (7,79) te *pripadnice ostalih i nepoznatih nacionalnosti* (3,35 posto.)

Iznimku pri potonjem sudjelovanju čine žene židovske nacionalnosti koje su stradale *daleko više* negoli muškarci iste nacionalnosti. Židovke, u tom sklopu, čine 61,68 posto ukupno stradalih pripadnika židovske nacionalnosti. A od svih drugih nacionalnosti sudjelovanje je stradalih žena ispod prosjeka: 17,12 posto kod Hrvata i 14,24 posto kod Srba te 27,16 posto kod *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti*. Od svih stradalih žena većina ih je (73,13 posto) izgubila život u *Auschwitzu*. Među drugim logorima, kao mjesto stradanja žena *ističe se*, prema spomenutim kategorijama, *nepoznati logor u Njemačkoj* sa 15,42 posto stradalih.

Iako samo djelomično revidiran popis *Žrtve rata 1941-1945.* iz 1964. godine omogućuje jasan uvid u stradanje stanovništva Hrvatske u njemačkima koncentracijskim logorima izvan područja tadašnje Kraljevine Jugoslavije: ustanovljeni su, uz broj tih žrtava, i njihove strukture (nacionala i spolna), mjesto i godina njihova stradanja, kao i uzajamni odnos s ostalim stradalim stanovnicima Hrvatske i Jugoslavije.

Stradali pripadnici Vojske Kraljevine Jugoslavije iz Hrvatske 1941.-1945. u zarobljeničkim logorima

Iako je historiografska produkcija proizvela impozantan broj naslova koji se odnose na povijest Drugoga svjetskog rata na području Jugoslavije, preostalo je dosta tema i problema koji nisu adekvatno obrađeni ili im, pak, uopće nije pridavan značaj. Jedna od takvih tema se svakako odnosi na zarobljene vojnike Vojske Kraljevine Jugoslavije (VKJ). Samim tim ni pitanje njenih stradalih pripadnika nije obrađeno na zadovoljavajući način.

Jugoslavenska historiografija danas, odnosno historiografija SiCG, kao ni ranija historiografija SFRJ nisu dale precizne podatke o broju vojnika VKJ koji su nakon *Travanjskog rata* protiv *sila Osovine* odvedeni u zarobljeništvo. U literaturi se navode brojke od 200.000 do gotovo 400.000 zarobljenih, a s uporištem u najraznolikijima domaćim i stranim dokumentima. Tako je u dokumentima Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatorâ i njihovih pomagača..., u saopćenju Izdajnički rad generala bivše jugoslovenske vojske u zarobljeničkim logorima u Njemačkoj, zabilježen podatak o zarobljenih 12.000 oficira i 200.000 vojnika u Njemačkoj (usp. AJ, sada ASiCG, Beograd, Fond 110, 591, inv.br. 14.637, te Bjelajac, 1997.: 272). Nikola Živković, pak, pozivajući se na njemačke izvore, navodi podatke o 268.395 zarobljenika u svibnju 1941. godine (234.721 vojnik i podoficir te 2653 oficira u Njemačkoj, zatim 27.195 vojnika i podoficira te 1571 oficir u Srbiji, kao i 2103 vojnika i po-

doficira te 152 oficira na područjima Zagreba, Sarajeva i Banje Luke), odnosno o zarobljenih 337.846 vojnika i 6298 oficira (a prema govoru Adolfa Hitlera iz travnja iste godine, kojega je prenijela *Obnova*), kao i podatke (prema *Reviji Međunarodnoga Crvenog križa/krsta* iz svibnja 1944. godine) o 130.750 zarobljenika (usp. Živković, 1975.: 146-147). A Jozo Tomasevich (Tomašević), koristeći njemačke i američke dokumente, navodi broj od 181.258 zarobljenika u Njemačkoj u lipnju 1941. godine, među kojima je bili približno 90 posto Srba, a 10 posto pripadnika ostalih narodnosti (usp. Tomasevich, 1979.: 78), slično kao i Velimir Terzić, koji navodi podatke o 200.000 zarobljenika u Njemačkoj, uz još 10.000 u Italiji (Terzić, 1982.: 472). Branko Petranović, pak, navodi da je zarobljeno 375.000 vojnika VKJ od kojih su na slobodu pušteni Hrvati i Makedonci (kao *Bugar*) te pripadnici nacionalnih manjina, dok su u zarobljeništvo odvedeni Crnogorci, Slovenci i Srbi (usp. Petranović, 1992.: 108-109). Naposljetku, Dragan Aleksić, analizirajući sve do sada objavljene podatke, opredjeljuje se za broj od približno 200.000 zarobljenika (usp. Aleksić, 2002.: 313).

Gotovo svi autori, usto, navode da su u zarobljeništvo odvedeni Crnogorci, Slovenci i Srbi, dok su zarobljenici ostalih nacionalnosti oslobođeni. Navodi se, u tom sklopu, da je to rađeno sa ciljem razbijanja jedinstva zarobljenika: stoga su i selektirani prema nacionalnoj osnovi. Potom su, ipak, iz zarobljeništva oslobađani čak i Srbi koji su imali obitelji u Hrvatskoj, kao i na područjima okupiranima od Bugarske, Italije i Mađarske..., a kasnije i oni koji su pristali surađivati s kvistlinškim režimima u Beogradu i Ljubljani te, naposljetku, i dio bolesnih i ranjenih zarobljenika (usp. Terzić, 1982.: 472).

Nepreciznost u navedenim brojevima uvećana je i nenavodjenjem područja s kojih potječu zarobljeni vojnici i oficiri. Zbog toga je teško odrediti broj zarobljenika porijeklom s područja Hrvatske, tim više što veći dio jedinica koje su popunjavane ljudstvom s tih područja nije bio formiran prema mobilizacijskom planu, a usto se i raspao prije kapitulacije preostalog dijela VKJ.¹ Ostaci jedinica su, nakon kapitulacije i zarobljavanja, selektiranja vojnika i oficira prema nacionalnoj osnovi te oslobađanja jednoga njihova dijela, odvedeni u zarobljeničke logore Njemačke, gdje je završila velika većina zarobljenika, i Italije, gdje je odvedeno mnogo manje zarobljenika. Uz nepoznati broj, nepoznata je i *nacionalna struktura zarobljenika*. Iako je većina Hrvata oslobođena nakon kapitulacije i prije no što su transportirani u Njemačku, u logorima se ipak našao dio vojnika i oficira hrvatske nacionalnosti, kako onih zarobljenih na tlu Hrvatske, tako i onih zarobljenih u ostalim dijelovima Jugoslavije u kojima su živjeli ili obavljali službu. Već u prvima mjesecima zarobljeničtva oni pokušavaju popraviti svoj položaj ili postići svoje oslobađanje,² čime se smanjuje njihov broj među zaroblje-

---

¹ Vojni obveznici s područja Hrvatske su prema mobilizacijskom planu popunjavali jedinice 1. konjičke, Dinarske, Jadranske, Ličke, Murske, Osječke, Savske i Slavonske divizije..., Ličkog odreda i Komande baze Šibenik te manje samostalne jedinice. Zbog nesređenih političkih prilika u zemlji, djelovanja ustaškog pokreta, pasivnosti i defetizma stanovništva, kao i kratkoga vremenskog razdoblja mobilizacija jedinica nije obavljena, a usto je, nakon početka ratnih djelovanja, došlo i do masovnog dezerterstva, izdaje, pobuna te raspada jedinica (usp. Terzić, 1982.: 260-268 i 312-382).

² U logoru u Warburgu *Offlag VI B* skupina od 400 oficira Hrvata, predvođena pukovnikom Eduardom J. Barošem, upućuje apel logorskoj upravi u kojemu se pozdravlja formiranje NDH i izražava želja da se stave na raspolaganje poglavniku Anti Paveliću, izražava zahvalnost *vođi Reicha* [A. Hitleru] i Njemačkoj te iznosi... niz optužbi na račun Srba. Nakon toga su hrvatski

nicima. Također je nepoznat i broj Srba iz Hrvatske koji su završili u zarobljeništvu. Iako je većina uspjela izbjeći zarobljavanje zbog raspada jedinica, dobar dio vojnih obveznika srpske nacionalnosti se zadržao u vojnim formacijama u kojima je dočekaio kapitulaciju i zarobljavanje. Dio zarobljenih Srba se, odmah nakon zarobljavanja, izjasnio da pripadaju hrvatskoj nacionalnosti te je bio oslobođen prije transporta zarobljenika u Njemačku. Ipak, postoji zbirni podatak o 35.000 Srba s područja čitavog NDH koji su se nalazili u logorima u Njemačkoj (usp. Živković, 1975.: 159). Treba imati u vidu da je i dio Srba zarobljenika u logorima, koristeći se [već spomenutom] *mimikrijom*, iskoristio mogućnost nacionalnog opredjeljivanja da se oslobodi zarobljeništa: oni su se izjašnjavali kao *Hrvati*, [što je već navedeno], *Bugari*, *Makedonci* [*Mačedonci*] i *Rumunji* (što je značajno za zarobljene vojnike iz Hrvatske) te kao *mađarski* ili *talijanski podanici* i sl. (usp. Bjelajac, 1997.: 312). A brojno stanje zarobljenika se tijekom rata i dalje smanjivalo jer su Nijemci, jedan manji dio, oslobodili i vratili u Jugoslaviju, uglavnom zbog bolesti, ali i drugih već spomenutih razloga. Na smanjenje broja zarobljenika je utjecala i smrtnost u logorima koja svakako nije bila mala (usp. Aleksić, 2002.: 312). Na-

---

zarobljenici, osim manjeg broja izostavljenih, izdvojeni od drugih zarobljenika, pa se smještaju u posebnu zgradu do njihova povratka u [zemlju, tadašnji] NDH (usp. AJ, sada ASiCG, Beograd, 83-6-50-326, i Bjelajac, 1997.: 256-257). Također je i iz logora u Osnabrücku *Olfag VI C* upućen apel A. Paveliću, kojega je potpisalo 1200 Hrvata, aktivnih i rezervnih oficira predvođenih pukovnikom Ivanom Hočevarom (usp. *Duga*, br. 408, Beograd, 1989. godine). Mile Bjelajac, uspoređujući ovaj podatak s drugim izvorima smatra da je broj pretjeran jer iz logora, nakon izdvajanja koje je trajalo od 28. lipnja do 21. listopada 1941. godine, nije oslobođena ni polovina spomenutih: 227 Hrvata i 321 Bunjevac (Bjelajac, 1997.: 257-258).

posljedku, još je manje podataka za ostale nacionalnosti među zarobljenicima.

Ovdje se – uz drugačiji pristup od navedenih pristupa – žele dati poneki odgovori ili otvoriti nova pitanja u vezi sa zarobljenim vojnicima VKJ s područja Hrvatske. Riječ je, [opet] na temelju djelomično revidiranog popisa *Žrtve rata 1941.-1945. godine...*, sačinjenoga 1964. godine..., o pokušaju izrade što obimnije *analize stradalih zarobljenika*, koja, uz broj stradalih, obuhvaća i njihovu nacionalnu strukturu, starost i način/oblik njihova stradanja te počinitelje zločina i, ako su poznate, zemljopisnu odrednicu stradanja te socijalno-ekonomsku strukturu stradalih.

Popisom je ustanovljeno da je *s područja Hrvatske* u zarobljeništvo odvedeno 11.330 pripadnika VKJ, što čini 7,93 posto od svih registriranih zarobljenih vojnika (142.802).³ *Nacionalna struktura* pokazuje da je među njima bilo 55,47 posto Srba (6258) i 39,68 posto Hrvata (4496), dok preostalih 4,85 posto čine *pripadnici ostalih i nepoznatih nacionalnosti* (576). Popisom je, nadalje, registrirano i 459 stradalih zarobljenika te 10.871 preživjeli zarobljenik, što znači da je život izgubilo... 4,05 posto od svih vojnika i oficira iz Hrvatske, kao i 8,25 posto svih stradalih vojnika i oficira VKJ. Nacionalna struktura pokazuje da je među njima bilo 64,92 posto Srba (298) i 29,41 posto Hrvata (135) te 5,67 posto *ostalih i nepoznatih nacionalnosti* (26) (usp. *Žrtve rata 1941.-1945. godine...*, 1966.: 18-19).

---

³ Prema procjeni Popisne komisije o obuhvatu popisa proizlazi, pak, da je s područja Hrvatske u zarobljeništvo bilo između 19.203 i 20.232 vojnika i oficira, dok je s područja Jugoslavije u zarobljeništvo bilo između 242.037 i 255.004 vojnika i oficira (usp. *Žrtve rata 1941.-1945. godine...*, 1966.: 19 i 59).

Dakle, sa sudjelovanjem od 55,47 posto među zarobljenim vojnicima i oficirima s područja Hrvatske, Srbi čine 64,92 posto stradalih vojnika i oficira, dok Hrvati, koji predstavljaju 39,68 posto zarobljenih, čine 29,41 posto svih stradalih vojnika i oficira. Gledano u sklopu *nacionalnih korpusa* stradali Srbi čine 4,76 posto zarobljenih Srba iz Hrvatske, dok stradali Hrvati predstavljaju tri posto zarobljenih vojnika i oficira svoje nacionalnosti.

Prema već spomenutoj procjeni Popisne komisije o obuhvatu popisa od 56 do 59 posto proizlazi da je s područja Hrvatske između 778 i 820 zarobljenih vojnika i oficira izgubilo život. Među stradalima je između 505 i 532 vojnika i oficira srpske nacionalnosti, dok je stradalih hrvatske nacionalnosti znatno manje: između 229 i 241. Do sada obavljenom *revizijom popisa*, koja je i dalje u tijeku, ustanovljeno je da je s područja Hrvatske u zarobljeništvu stradalo 514 vojnika i oficira (usp. AJ, sada ASiCG, Beograd, Fond 179, i AMŽG, Beograd, Fond žrtve rata...), što je uvećanje od 11,98 posto (za 55 osoba) i predstavlja 62,68-66,07 posto od procijenjenog broja tih stradalih. *Nacionalna struktura* pokazuje da je među njima 348 Srba, što je uvećanje za 16,78 posto (za 50 osoba) i predstavlja 65,41-68,91 posto identificiranih od procijenjenog broja. Do sada je revizijom identificirano i 152 Hrvata, što je uvećanje za 12,59 posto (17 osoba) i čini 63,07-66,38 posto od procijenjenog broja tih stradalih, dok je kod skupine *ostalih i nepoznatih nacionalnosti* smanjen broj na 14 stradalih osoba, jer je kod 12 osoba u međuvremenu ustanovljena nacionalnost. Tijekom daljnjeg rada na reviziji popisa potrebno je još identificirati između 264 i 306 osoba, od kojih je 157-184 srpske i 77-89 hrvatske nacionalnosti. Inače, stradali zarobljenici VKJ predstavljaju veoma mali segment od 0,24 posto ukupno

stradalog stanovništva Hrvatske 1941.-1945. godine. Ipak, pijetet spram svih stradalnika i žrtava... nalaže da se u što moguće većoj mjeri obavi i njihova identifikacija..., čime se i oni spašavaju od zaborava.

Od do sada revizijom identificiranih stradalih zarobljenika (514) u postotku ih je najviše stradalo tijekom prve (27,63) i prvih mjeseci posljednje godine rata (20,23 posto). Nacionalna struktura pokazuje da 67,7 posto stradalih čine Srbi (348) i 29,57 posto Hrvati (152), a 2,73 posto *pripadnici ostalih i nepoznatih nacionalnosti* (14), što je sve vidljivo i iz tab. 1.

Tablica 1: *Nacionalna struktura zarobljenih pripadnika VKJ prema godinama stradanja*

Vojnici VKJ	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	74	54	65	74	81	348
%	52,11	60,00	74,71	81,32	77,88	67,70
Hrvati	64	35	19	15	19	152
%	45,07	38,89	21,84	16,48	18,27	29,57
<i>ostali i nep.</i>	4	1	3	2	4	14
%	2,82	1,11	3,45	2,20	3,85	2,73
Ukupno	142	90	87	91	104	514
%	27,63	17,51	16,93	17,70	20,23	100,00

Srpski zarobljenici, gledano *prema godinama stradanja*, čine kao najbrojniji apsolutnu većinu među stradalima, s time što je tijekom prve dvije godine rata primjetno i zapaženije sudjelovanje hrvatskih zarobljenika u broju stradalih. Najveći je dio zarobljenih Hrvata (65,14 posto) stradao tijekom prve dvije godine rata (42,11 i 23,03 posto), dakle u razdoblju prije no što ih je preostala većina otpuštena iz logora, dok su ostali, vjerojatno jugoslavenski opredijeljeni Hrvati, dijelili istu sudbinu s ostalim zarobljenicima. Inače, tijekom 1943. stradalo je 12,5, 1944. godine – 9,87 i u po-

četku 1945. godine – 12,5 posto od zarobljenih Hrvata. Kod zarobljenika srpske nacionalnosti također je uočljiva neravnomjernost u stradanju, tako da ih je najmanje stradalo druge godine zarobljeništva (15,52 posto), nakon čega je slijedio rast u broju stradalih te ih je najveći dio (23,28 posto) život izgubio u prvima mjesecima posljednje godine rata. Inače, tijekom 1941. stradalo je 21,26, 1943. godine – 18,68 i 1944. godine – 21,26 posto od zarobljenih Srba. Od *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti*, pak, većina ih je živote izgubila tijekom prve i u prvima mjesecima posljednje godine rata (po 28,57 posto).

Iako u obvezi da poštuje međunarodne konvencije o tretmanu ratnih zarobljenika Njemačka ih se nije pridržavala, pa je, stoga, smrtnost među zarobljenim vojnicima, pa i oficirima bila velika. Posebno je bio težak položaj jugoslavenskih vojnika, dijelom i oficira jer zbog *rasparčavanja države* o njima nije imao tko službeno brinuti.

A tijekom su zarobljeništva pripadnici VKJ *stradali na različite načine*: kod većine registriranih – 50,19 posto – se navodi da su ubijeni u logoru, a kod 33,85 posto da su umrli, dok je poginulih 11,67, a nestalih 4,29 posto, što je prikazano i u tab. 2.

Tablica 2: *Oblici/načini smrti zarobljenih pripadnika VKJ prema nacionalnostima*

Vojnici VKJ	umrli	poginuli	ubijeni	nestali	Ukupno
Srbi	126	36	169	17	348
%	72,41	60,00	65,50	77,27	67,70
Hrvati	45	23	80	4	152
%	25,86	38,33	31,01	18,18	29,57
<i>ostali i nepoz.</i>	3	1	9	1	14
%	1,72	1,67	3,49	4,55	2,73
Ukupno	174	60	258	22	514
%	33,85	11,67	50,19	4,29	100,00

Kod Srba, kao najbrojnije skupine u zarobljeništvu, većina ih (48,56 posto) pripada skupni ubijenih [gotovo svi su stradali, pa i nestali, naravno ubijeni, no ovdje je riječ o odrednici iz popisa: *ubijen*], dok ih je među umrlima 36,21 i poginulima 10,34 posto, a 4,89 posto ih je registrirano kao nestalo. Sa 67,7 posto stradalih vojnika i oficira Srbi čine 72,41 posto umrlih, 65,5 posto ubijenih, 60 posto poginulih i 77,27 posto nestalih. A većina stradalih Hrvata (52,63 posto) spada u skupinu ubijenih u zarobljeništvu, dok ih je umrlo 29,61 i poginulo 15,13 posto, a 2,63 posto registrirano je kao nestalo. Stradali vojnici i oficiri hrvatske nacionalnosti, iako čine 29,57 posto ukupno stradalih, čine, usto, 38,33 posto poginulih, 31,01 posto ubijenih, 25,86 posto umrlih i 18,18 posto nestalih. Najveći dio *pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti* je, pak, ubijen u zarobljeništvu (64,29) ili je u njemu umrlo (21,43 posto), pa oni, s 2,73 posto od ukupno stradalih vojnika i oficira, čine 4,55 posto nestalih i 3,49 posto ubijenih.

Revizijom popisa je do sada u 76,85 posto slučajeva – za 395 vojnika i oficira – ustanovljeno *tko je odgovoran za smrt zarobljenih* vojnika i oficira,⁴ a u 18,87 posto slučajeva (za 97 zarobljenika) se to tek utvrđuje, dok se za 4,28 posto slučajeva (za 22 zarobljenika) zna da su nestali te je potrebno, u mjeri u kojoj je to uopće izvedivo, ustanoviti i njihovu sudbinu, odnosno od koga su stradali. A pošto je većina zarobljenika bila stacionirana u njemačkim logorima to je i najveći broj vojnika i oficira stradao pod njemačkom jurisdikcijom. Nijemci su, stoga, odgovorni za smrt 356 zarobljenih vojnika i oficira (62,26 posto stradalih, a 91,13

---

⁴ Kategorija *počinitelja zločina* nije, inače, postojala u popisu iz 1964. godine, ali je uvedena u procesu revizije.

posto od onih kod kojih je utvrđen odgovorni za stradanje). Za 194 vojnika i oficira (54,49 posto) se zna da su stradala u *Stalagu*, za 130 (36,52 posto) se navodi da su stradali u neustanovljenome njemačkom logoru, a za 27 osoba (7,58 posto) se zna da su bili oficiri koji su stradali u *Oflagu*, dok se za pet vojnika (1,41 posto) samo navodi da su stradali u njemačkom zarobljeništvu. *Nacionalna struktura* pokazuje da Srbi čine 72,19 posto (257) vojnika i oficira za čiju smrt su odgovorni Nijemci, da je, prema istome kriteriju, od njih stradalo 25,28 posto (90) vojnika i oficira hrvatske nacionalnosti te 2,53 posto (devet) vojnika i oficira *ostalih i nepoznatih nacionalnosti*. Od stradalih zarobljenih Srba 54,09 posto (139) ih je život izgubilo u *Stalagu* i sedam posto (18) u *Oflagu*, dok se za 38,91 posto (100) njih navodi da su stradali u neustanovljenome njemačkom logoru (moguće je da je među njima bilo i oficira). Naposljetku, kod *vojnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti*, 77,78 posto (sedam) ih je stradalo u *Stalagu*, a 22,22 posto (dva vojnika) u neustanovljenome njemačkom logoru. A talijanska je vojska odgovorna za smrt 39 vojnika i oficira, što je 7,59 posto svih stradalih zarobljenika i 9,87 posto onih kod kojih je ustanovljen krivac za stradanje. Među stradalim zarobljenicima za čiju su smrt odgovorni Talijani bilo ih je 76,29 posto (30) srpske i 12,82 posto (pet) hrvatske nacionalnosti, a 10,26 posto (četiri vojnika) čine *zarobljenici ostalih i nepoznatih nacionalnosti*.

Zbog sveobuhvatnijega pregleda stradanja zarobljenih pripadnika VKJ potrebno je ustanoviti i njihovu *socijalno-ekonomsku strukturu*. Spomenutima popisom i kasnije djelomično obavljenom revizijom u potpunosti je rekonstruirana struktura zanimanja stradalih vojnika i oficira, rađena prema kategorizaciji koju je ustanovila Popisna komisija. Ana-

liza pokazuje, što je prikazana u tab. 3, da se među njima nalaze pripadnici svih *socijalno-ekonomskih kategorija*, s time što je njihovo sudjelovanje različito u sklopu pojedinih nacionalnih skupina.

Tablica 3: *Socijalna struktura/porijeklo zarobljenih te stradalih pripadnika VKJ prema nacionalnostima*

Vojnici VKJ	Ukupno	%	Srbi	%	Hrvati	%	ost. i nep.	%
-poljoprivrednici	288	56,03	205	58,91	79	51,97	4	28,56
-radnici	56	10,89	27	7,76	27	17,76	2	14,29
-privrednici	34	6,61	22	6,32	10	6,58	2	14,29
-voj.,polic.,žand.	85	16,54	64	18,39	20	13,15	1	7,14
-sužb.,struč. i sl.	33	6,42	20	5,75	10	6,58	3	21,43
-đaci i studenti	4	0,78	2	0,57	2	1,32	-	-
-ostala zanim.	4	0,78	2	0,57	2	1,32	-	-
-nepoz. zanim.	9	1,75	6	1,73	1	0,66	2	14,29
-sa ličnim prim.	1	0,20	-	-	1	0,66	-	-
Ukupno	514		348		152		14	

Kategorija koju čine *pripadnici vojske, policije i žandarmerije*, iako ne i najveća prema broju stradalih, izdvaja se prema sudjelovanju među stradalima sa 16,54 posto (inače, u ukupnom su broju zarobljenika iz Hrvatske sudjelovali s 8,54 posto, odnosno bilo ih je 968).⁵ Tako veliko sudjelovanje među stradalima može se objasniti time što jedino oficiri nisu odvođeni na rad izvan logora gdje bi se mogli snaći za hranu. *Poljoprivrednici [seljaci]*, pak, čine najbrojniju kategoriju među stradalim zarobljenicima gdje sudjeluju s 56,03 posto, što je manje od njihova sudjelovanja među svim zarobljenicima iz Hrvatske, a koje iznosi 63,57

⁵ Popisom je registrirano 75 stradalih i 893 preživjela pripadnika vojske, policije i žandarmerije među zarobljenicima iz Hrvatske (usp. *Žrtve rata 1941.-1945. godine...*, 1966.: 24 i 61).

posto (bila su 7203 takva zarobljenika).⁶ Razlika se može obrazložiti nešto boljim položajem poljoprivrednika/seljaka u zarobljeništvu koji su, zbog manjka radne snage, odvođeni da rade na poljoprivrednim imanjima gdje su dolazili do hrane. Sljedeća najbrojnija kategorija među stradalima su *radnici* koji sudjeluju s 10,89 posto, iako je njihovo sudjelovanje među svim zarobljenicima 15,13 posto (bilo ih je 1714), što je sličan slučaj kao i s poljoprivrednicima/seljacima. A od kategorija s najvećim sudjelovanjem među stradalima treba spomenuti *privrednike* sa 6,61 posto te *službenike, stručnjake i sl.* sa 6,42 posto, što je nešto više od njihova sudjelovanja u ukupnom broju zarobljenika, a koje iznosi 5,32 posto, odnosno 603 prvih, i 4,97 posto, odnosno 563 drugih (usp. *Žrtve rata 1941.-1945. godine...*, 1966.: 24 i 61). Nešto veće sudjelovanje među stradalima iz ove dvije kategorije... izazvano je time što je dio pripadnika tih kategorija služio u pričuvnome oficirskom sastavu VKJ, pa su, stoga, imali isti tretman kao i aktivni oficiri.

*

Analiza popisa je pokazala da je s područja Hrvatske u zarobljeništvu odvedeno 11.330 pripadnika VKJ, koji su predstavljali 7,93 posto svih zarobljenika 1941.-1945. s područja Kraljevine Jugoslavije. Surov život u zarobljeništvu lišio je života 514 vojnika i oficira, što je 4,54 posto od zarobljenika s tog područja, kao i 0,24 posto ukupnih ratnih žrtava Hrvatske. Među njima je 67,70 posto Srba i 29,57

---

⁶ Popisom je registrirano 268 stradalih i 6935 preživjelih poljoprivrednika među zarobljenicima iz Hrvatske (usp. *Žrtve rata 1941.-1945. godine...*, 1966.: 24 i 61).

posto Hrvata te 2,73 posto pripadnika *ostalih i nepoznatih nacionalnosti*. Najviše ih je stradalo tijekom prve i u prvima mjesecima posljednje godine rata, kada je život izgubilo 27,63 i 20,23 posto zarobljenika, s time što je većina Hrvata, prije mogućnosti otpuštanja iz logora, život izgubila u prve dvije godine rata, dok su Srbi i preostali jugoslavenski opredijeljeni Hrvati stradali tijekom cjelokupnog rata. Za polovinu stradalih (50,19 posto) je ustanovljeno da su ubijeni, dok ih je trećina (33,85 posto) umrla u zarobljeništvu. Njemačka je vojska odgovorna za smrt 90,13 posto zarobljenika, dok su za preostalih 9,87 posto odgovorni Talijani. Naposljetku, analiza socijalno-ekonomske strukture pokazuje da su pripadnici vojske, policije i žandarmerije podnijeli najveće gubitke s obzirom na njihovo sudjelovanje u ukupnome broju zarobljenika (16,54 posto prema 8,54 posto).

Stradali pripadnici Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije iz Hrvatske 1941.-1945. i njihova socijalno-ekonomska struktura

Problemu nacionalne strukture jedinica NOVJ iz Hrvatske nije, također, poklonjena posebna pozornost u povijesnoj znanosti, iako je taj problem, kako u zemlji, tako i u inozemstvu, otvoren još tijekom rata. U historiografiji (a često i u političkim izjavama) uglavnom su, stoga, zastupljeni stavovi zasnovani na popisima SUBNOR-a iz 1960. godine, rađenog na području cjelokupne bivše *druge* Jugoslavije, te iz 1964. i 1972. godine za područje Hrvatske, u kojima su popisani preživjeli pripadnici NOVJ, što proizvodi dojam o većinskom sudjelovanju Hrvata u tim partizanskim jedinicama. Ta činjenica jeste neosporna, ali samo za posljednje dvije kalendarske godine rata, dok je u prve tri ratne godine *srpski nacionalni element* bio *daleko brojniji* od *hrvatskoga nacionalnog elementa*. Kako je pojam *sudionik narodnooslobodilačkoga rata* veoma širok i otvara mogućnost za manipulaciju s brojem njihova sudjelovanja, sâm broj stradalih u NOR-u tu manipulaciju veoma umanjuje, iako je u potpunosti ne isključuje.¹ Stoga se ovdje uzimaju u raz-

---

¹ Tako, primjerice, na temelju zahtjeva za pojašnjenjem [ranijih] republičkih statističkih zavoda, 11. listopada 1965. P. Divljak, načelnik Odjeljenja političke statistike u Saveznom zavodu za statistiku u Beogradu, javlja... tim zavodima u Sarajevu i Zagrebu da se u kategoriji *u narodnooslobodilačkoj borbi* (NOB) *i savezničkima vojnim formacijama* doda šifra 9172 –

matranje samo stradali pripadnici NOVJ kao relativno pouzdaniji parametar za istraživanje, a [opet] na temelju popisa *Žrtve rata 1941.-1945.* iz 1964. godine.

Popisom je utvrđeno da su u tom razdoblju, [što je već spomenuto], na području Jugoslavije stradale 597.323 osobe, dok je na području Hrvatske stradalo 194.749 osoba: među potonjima je stradao 60.131 pripadnik NOVJ, odnosno 30,9 posto svih stradalih (dakle, odnos stradalih civila/žrtava i partizana/stradalnika je 2,2:1). *Nacionalna struktura* popisanih partizana u Hrvatskoj pokazuje da je među njima stradalo 31.805 Hrvata ili 52,9 posto svih stradalih partizana i 26.715 Srba ili 44,4 posto svih stradalih partizana te i 1611 *osoba ostalih i nepoznatih nacionalnosti* ili 2,7 posto svih stradalih partizana.

Popisna je komisija, međutim, usto, [već je spomenuto], ustanovila... čitav niz propusta pri izradi popisnika... (njime je, primjerice, obuhvaćeno od 56 do 59 posto osoba koje je trebalo obuhvatiti popisom),² pa je na njegovo korištenje stavljen embargo... do 1992. godine... [A, u naslovljenom slučaju], popisom je ustanovljeno i da je na području Jugoslavije stradalo 179.986 pripadnika NOVJ (usp. *Žrtve rata 1941.-1945. godine...*, 1966.: 5-23), što je 59 posto od do tada važećeg broja od 305.000 stradalih partizana, a na temelju podataka Reparacijske komisije pri Vladi FNRJ (usp. AJ, sada ASiCG, Beograd, Fond 54)...

---

ustanove NOV i POJ: bolnice, zbjegovi i sl., čime se otvorila mogućnost da se u redove boraca *uvuče i neboraćki element*, [najčešće *pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta/NOP*] (usp. AMŽG, Beograd, Fond žrtve rata...).

² Komisija je proračunala, [što je također već spomenuto], da bi popisom trebalo obuhvatiti od 1.061.000 do 1.066.000 osoba.

[Ne samo zbog toga, a] koristeći se [već navedenom] raznovrsnom arhivskom građom..., MŽG u Beogradu otpočeo je, [već je spomenuto], 1995. rad na reviziji tog popisa.

Ako se, [uza sve ranije navedene ograde], prihvati procjena Popisne komisije da je popisom obuhvaćeno od 56 do 59 posto onih koje je trebalo popisati i ako ona vrijedi za sve dijelove bivše Kraljevine Jugoslavije, dolazi se do *broja stradalih pripadnika NOVJ iz Hrvatske*, a koji je između 101.917 i 107.377. Do sada je, pak, za područje Hrvatske ustanovljen broj od 61.833 stradala partizana (usp. AJ, sada ASiCG, Beograd, 179-2095-2867, *Žrtve... 1941.-1945. godine*, popis, i AMŽG, Beograd, *Hrvatska – žrtve*),³ što predstavlja od 57,6 do 60,7 posto od procijenjenoga broja stradalih pripadnika NOVJ iz Hrvatske. Daljnjim radom na reviziji popisa trebalo bi poimenično obuhvatiti preostalih od 39,3 do 42,4 posto stradalih (ili od 40.084 do 45.544 stradala partizana), odnosno ustanoviti odgovara li navedena procjena stvarnim gubicima.

Iz procjene Popisne komisije o obuhvatu popisa od 56 do 59 posto također proizlazi i da je u jedinicama NOVJ iz Hrvatske stradalo između 53.907 i 56.795 Hrvata, a da je broj stradalih Srba između 45.280 i 47.705. Do sada je revizijom identificirano 32.497 stradalih Hrvata partizana (*692 nevootkrivena*: uvećanje za 2,2 posto) ili od 57,2 do 60,3 posto od procijenjenoga broja, dok je stradalih Srba partizana registrirano 28.216 (*1501 nevootkriveni*: uvećanje za 5,6 posto) ili od 59,1 do 62,3 posto od procijenjenoga broja.

---

³ Novoidentificirana su 1702 stradala, što čini uvećanje od 2,8 posto. U stvari broj je *novoidentificiranih* i veći, jer je izvjestan broj osoba s popisa *izbačen* kao *duplikat*, dok je za 491 osobu iz kategorije *nepoznate nacionalnosti* utvrđen nacionalni identitet.

ja.⁴ Revizijom je popisa potrebno identificirati preostalih od 39,7 do 42,8 posto (dakle, između 21.410 i 24.298 stradalih) kod stradalih Hrvata partizana, odnosno od 37,7 do 40,9 posto (dakle, između 17.064 stradala i 19.489 stradalih) kod stradalih Srba partizana.

Da bi se lakše shvatili sva stradanja i svi razmjeri koji iz toga proizlaze potrebno je ustanoviti..., [odnosno još jednom navesti] *nacionalnu strukturu stanovništva* Hrvatske 1941. godine..., a zbog izrazite disproporcije u sudjelovanju i stradanju pojedinih dijelova njena stanovništva u jedinicama NOVJ...: Hrvata je, prema procjenama, približno 72 posto, dok se procijenjeni postotak Srba kreće od 18 do 19, a *ostalih* od devet do 10 posto.⁵ Kada je samo riječ o postotku srpske populacije u Hrvatskoj, koji je prema procjenama, od 18 do 19 posto, treba uzeti u obzir da je stvarni broj Srba, [pa i nekih drugih, koji se ovdje ne razmatraju], tijekom rata manji i zbog njihova prisilnog iseljavanja te deportiranja i bježanja radi spašavanja života tog dijela stanovništva u Srbiju [i drugdje, kada je riječ o *drugima*],⁶

---

⁴ Veća razlika u nacionalnoj strukturi *novootkrivenih* stradalih partizana moguće je dijelom posljedica činjenice manjka vjerodostojnih podataka, odnosno nemogućnosti autora uvida u sve izvore, primjerice hrvatske (op.ur.).

⁵ Riječ je o statističkim, [točnije demografskim već ranije navedenima] procjenama, jer popis 1941. nije rađen. Izračunavanja su, [također je spomenuto], obavljena na temelju rezultata popisa iz 1921., 1931. [i 1948.] godine..., pa su i različita, posebno stoga što su sami popisi rađeni prema različitim metodologijama (usp. Kočović, 1985.: 143..., Žerjavić, 1989.: 39..., i Đorđević, 1997.: 165..., čija je procjena, već je spomenuto, prilično nepouzdana sa stajališta znanstvene kritike...

⁶ Deportacije su, [već je navedeno], primjenjivane i prije odluke Zagrebačke konferencije od 4. lipnja 1941. o preseljenju 30.000 Srba iz Hrvatske u Srbiju, iako je najveći dio u nju stigao bježeći od terora. Procjene o broju izbjeglih Srba tijekom 1941. iz NDH dostižu, [također je već spomenuto],

zatim zbog zarobljenih vojnika i oficira VKJ (Hrvati su, u pravilu, pušteni iz zarobljeništva) te odvedenih na prisilni rad u Njemačku [usp., primjerice, Grünfelder, 2003.: 455-472] (iz posljednje dvije spomenute kategorije svi su vojno sposobni), čime se uvećava postotni udjel sudjelovanja u jedinicama NOVJ preostalog stanovništva.

Tablica 1: *Stradali pripadnici NOVJ prema hrvatskim regijama i godinama stradanja*

Hrvatska (dalje: Hrv.)	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Banija ⁷	141	986	3593	1325	788	6.833
% u Hrv.	12,2	16,5	16,1	6,7	6,8	11,1
Kordun ⁸	265	1118	3115	1309	781	6.588
% u Hrv.	22,9	18,8	14,0	6,6	6,7	10,7
Lika ⁹	363	1197	2646	1817	953	7.006
% u Hrv.	31,3	20,1	11,9	9,2	8,2	11,3
Slavonija ¹⁰	88	688	2520	2851	2067	8.214
% u Hrv.	7,6	11,5	11,3	14,5	17,8	13,3
Sz Hrv. ¹¹	52	278	1331	3190	2199	7.050
% u Hrv.	4,5	4,7	6,0	16,2	18,9	11,4
Gk i Hp ¹²	77	478	1671	1748	967	4.941
% u Hrv.	6,6	8,0	7,5	8,9	8,3	8,0
Dalmacija ¹³	245	1195	6813	6099	3155	17.428
% u Hrv.	21,2	20,0	30,6	30,9	27,2	28,2

broj od 200.000 ljudi..., od kojih je samo dio iz Hrvatske (usp. Dedijer - Miletić, 1989.: 29).

⁷ AJ, Beograd, 179 - 2524-2598, i AMŽG, Beograd, Banija.

⁸ AJ, Beograd, 179 - 2182-2291, i AMŽG; Beograd, Kordun (Kord.).

⁹ AJ, Beograd, 179 - 2475-2523, i AMŽG, Beograd, Lika.

¹⁰ AJ, Beograd, 179 - 2292-2435, i AMŽG, Beograd, Slavonija.

¹¹ AJ, Beograd, 179 - 2095-2181 i 2737-2867, te AMŽG, Beograd, Sjeve-rozapadna Hrvatska (Sz Hrv.).

¹² AJ, Beograd, 179 - 2475-2523, i AMŽG, Beograd, Gorski kotar (Gk) sa Hrvatskim primorjem (Hp).

¹³ AJ, Beograd, 179 - 2599-2736, i AMŽG, Beograd, Dalmacija (Dalm.).

Popis (djelomično revidiran) je, mimo nedostataka, veoma indikativan po podacima koje pruža. Tijekom rata u jedinicama NOVJ stradala su 61.833 stanovnika Hrvatske: 1188 (1,9) u početnoj godini rata, 6077 (9,8) 1942. godine, 22.687 (36,7 posto) – što je i najviše – tijekom 1943. godine, 20.062 (32,4) 1944. i 11.819 (19,1 posto) u prvima mjesecima završne godine rata. Jačanje otpora..., [dakle proširenje antifašističkoga i oslobodilačkog te građanskog i revolucionarnog rata doveli su] do uvećanja broja stradalih partizana, koji je u drugoj godini rata pet puta veći negoli u prvoj, dok je 1943. godine 3,7 puta veći negoli prijašnje, 1942. godine i čak 19 puta veći negoli u prvoj godini rata. U sedam [točnije osam] hrvatskih regija stradalo je, pak, 58.060 pripadnika NOVJ. Razlika od 3733 stradala (61.833 – 58.060) javlja se kao posljedica neustanovljene općine rođenja prijavljenih osoba.

Pregled godišnjih stradanja prema regijama prikazan je, pak, u tab. 1 na prethodnoj stranici.

Da bi se bolje sagledao problem uključivanja stanovništva u partizanski pokret treba imati u vidu [već ranije navedenu] *nacionalnu strukturu stradaloga civilnog stanovništva (žrtava)* koja omogućuje potpuniju sliku ratnih zbivanja na području Hrvatske. Od do sada registriranih 213.396 osoba,¹⁴ tijekom rata Hrvatska je izgubila 151.187 civila, što je 70,9 posto svih stradalih, među kojima je, [što je također već navedeno], ponajviše Srba (86.493 stradala ili 57,2 posto

---

¹⁴ Ovaj je broj – 213.396 (trenutačni rezultat revizije popisa iz 2002. godine) – stradalih veći (od ranije navedenoga broja – 212.729 – trenutnog rezultata nastavljene revizije iz 2005. godine) ili, čak, znatno veći od ne samo ovdje navedenog broja: 194.749 (broj ustanovljen popisom iz 1964. godine). Nastanak je takvih razlika, već je spomenuto, uvijek moguć pri revizijama bio kakvih popisa (op.ur.).

stradalih) i Hrvata (11.497 ili 7,6 posto stradalih), dok su 13.433 stradala (8,9 posto stradalih) iz kategorije *svi ostali* (usp. AJ, sada ASiCG, Beograd, *Žrtve... 1941.-1945. godine*, popis, i AMŽG, Beograd, *Hrvatska – žrtve*)..., [što je još ranije prikazano i u posebnoj tablici].

Ako imamo u vidu i da je Srba u Hrvatskoj bilo manje od 19, a da je Hrvata bilo više od 70 posto, to je međusobni odnos u stradanju civila bio u 1941. godini 28:1, u 1942. godini 20:1, da bi u 1943. *spao* na 6,5:1. A odnos stradanja civila Srba i Hrvata u 1944. je 3,5:1 i u početku 1945. godine 2:1.

[Svakako da je, uz snažan motiv borbe protiv okupatorâ i NDH, s jedne, i pristajanje dijela stanovništva uz revolucionarne ideje, s druge strane], veliko stradanje srpskoga civilnog stanovništva u prvim godinama rata dovelo je do njegova masovnog uključenja u redove NOVJ, posebno u regijama u kojima je živjelo u većem broju i kompaktno nastanjeno.

Nacionalna struktura nam pokazuje da je u *partizanima* poginulo 32.497 Hrvata (52,6), a Srba 28.216 (45,6), dok je *svih ostalih i nepoznatih nacionalnosti* poginulo 1120 (1,8 posto), što je prikazano i u tab. 2. Odnos u broju stradalih partizana hrvatske i srpske nacionalnosti je 1,2:1.

Tablica 2: *Stradali pripadnici NOVJ – nacionalna struktura prema godinama stradanja*

Hrvatska	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.
Srbi	927	4202	12.507	6.839	3.741
% u Hrv.	78,0	69,1	55,1	34,1	31,6
Hrvati	231	1759	9.770	12.868	7.869
% u Hrv.	19,4	28,9	43,1	64,1	66,6
<i>ostali i nepoznato</i>	30	116	410	355	209
% u Hrv.	2,5	1,9	1,8	1,7	1,8
Ukupno	1188	6077	22.687	20.062	11.818
% u Hrv.	1,9	9,8	36,7	32,4	19,1

Tablica 3: *Banija – nacionalna struktura stradalih pripadnika NOVJ prema godinama stradanja*

Banija	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	130	930	3407	1051	626	6144
% u Baniji	92,2	94,3	94,8	79,3	79,4	89,9
% u Hrv.	11,2	15,6	15,3	5,3	5,4	9,9
Hrvati	11	56	186	274	162	689
% u Baniji	7,8	5,7	5,2	20,7	20,6	10,1
% u Hrv.	1,0	0,9	0,8	1,4	1,4	1,1
Ukupno	141	986	3593	1325	788	6833
% u Hrv.	12,2	16,5	16,1	6,7	6,8	11,1

Tablica 4: *Kordun – nacionalna struktura stradalih pripadnika NOVJ prema godinama stradanja*

Kordun	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	258	1076	2955	1028	556	5873
% na Kord.	97,4	96,2	94,9	78,5	71,2	89,1
% u Hrv.	22,3	18,1	13,3	5,2	4,8	9,5
Hrvati	7	42	160	81	225	715
% na Kord.	2,6	3,8	5,1	21,5	28,8	10,9
% u Hrv.	0,6	0,7	0,7	1,42	1,9	1,2
Ukupno	265	1118	3115	1309	781	6588
% u Hrv.	22,9	18,8	14	6,6	6,7	10,7

Analiza godišnjih stradanja pokazuje da su Srbi u prve dvije godine rata činili, [prema tom kriteriju, ali i stvarno], većinu u jedinicama NOVJ [usp. I. i S. Goldstein, 2003., 262-265]: odnos u broju stradalih 1941. je 4:1, a 1942. godine 2,5:1,¹⁵

¹⁵ "Na osnovu" izvještaja "i drugih dokumenata iz 1941. i početka 1942. godine, gdje se govori o mobilizaciji i drugim aktivnostima u vezi s Hrvatima, došli smo do približno maksimalnog broja Hrvata partizana na kraju 1941. godine – 800 ili 12,5 posto od svih partizana, dok je Srba bilo najmanje 5400 ili... 85 posto (odnos Srba partizana i Hrvata partizana bio je 7:1)... Sredinom" kolovoza "1942. partizani srpske nacionalnosti su pred-

tako da je u tom razdoblju stradalo 17.636 ili 62,5 posto od svih srpskih partizana. Aktivna borba protiv okupacije [i represije NDH] te njeno stalno jačanje dovela je, [uz postupno dijelom *ublaženi* teror ustaških vlasti], do smanjivanja stradanja srpskoga civilnog stanovništva, tako da se odnos u broju stradalih civila/žrtava i pripadnika NOVJ/stradalnika (*u srpskome narodnom korpusu*) smanjivao s početnih 26,8:1 u 1941 na 7,4:1 u 1942. i 1,2:1 u 1943. godini, da bi za cjelokupno razdoblje rata iznosio 3:1. U istome razdoblju, dakle prve tri godine rata, život je izgubilo 11.760 ili 36,2 posto od svih Hrvata stradalih u jedinicama NOVJ. Izvjesnost kraja rata nakon kapitulacije Italije 8. rujna 1943. godine,¹⁶ kao i sve očitija pomoć saveznika, [promjena politike vodećih političkih stranaka, prije svega Hrvatske seljačke stranke (HSS), prihvaćanje revolucionarnih ideja od strane dijela stanovništva, a uz novačenje koje su provodili partizani], pridonijeli su brojnijem uključivanju hrvatskog stanovništva u redove NOVJ..., čime se... u postotku uvećava i broj stradalih koji u posljednje dvije godine rata¹⁷ dostiže 20.737 ili 63,8 posto od svih stra-

---

stavljali barem" dvije "trećine svih partizana u Hrvatskoj (67-69 posto), a hrvatske nacionalnosti do jedne trećine (30-32 posto); njihov brojčani odnos bio je... 2,2:1" (Ivetić, 1995.: 152-156).

¹⁶ "Gotovo sa sigurnošću možemo tvrditi da je u jedinicama NOV i PO Hrvatske uoči kapitulacije Italije bilo... 19.500 Srba (64) i... 10.500 Hrvata (34 posto) i da je taj odnos približno bio 2:1... Nakon kapitulacije Italije u Hrvatskoj dolazi do ubrzanijeg rasta partizanskih jedinica, posebno u" područjima "duž jadranske obale..., tako da se za desetak dana brojno stanje NOV u Hrvatskoj udvostručilo i popelo na 60.000 pripadnika, od čega su većina bili Hrvati" (Ivetić, 1995.: 158).

¹⁷ "Prema pregledu brojnog stanja... za 30.11.1944. godine... bio je 121.351 partizan, od čega Hrvata 73.327 (60,4), Srba 34.758 (28,6) i *Muslimana* 3316 (2,8) te *ostalih nacionalnosti* 9671 (7,9 posto). Za određivanje brojčanog odnosa na kraju" Drugoga svjetskog rata (15.5.1945.

dalih Hrvata. S obzirom na ukupnu populaciju u Hrvatskoj (18 posto Srba prema više od 70 posto Hrvata), odnos u stradanju srpskih i hrvatskih pripadnika NOVJ je u 1941. godini 16:1, u 1942. godini 10:1 i u 1943. godini 5:1, da bi u 1944. i u početku 1945. *spao* na 2:1, pa je ukupni odnos u cjelokupnom razdoblju rata 3,5:1.¹⁸

Tablica 5: *Lika – nacionalna struktura stradalih pripadnika NOVJ prema godinama stradanja*

Lika	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	345	1118	2483	1566	728	6240
% u Lici	95	93,4	93,3	86,2	76,4	89,1
% u Hrv.	29,8	18,8	11,1	7,9	6,3	10,1
Hrvati	18	79	163	251	255	766
% u Lici	5,0	6,6	6,2	13,8	26,8	10,9
% u Hrv.	1,6	1,3	0,7	1,3	2,2	1,2
Ukupno	363	1197	2646	1817	953	7006
% u Hrv.	31,3	20,1	11,9	9,2	8,2	11,3

Zemljopisni raspored stanovništva u Hrvatskoj, od ravnopravno pomiješanih naroda do izrazito demografske nadmoći jednoga od dva naroda u pojedinim regijama, ili, pak, njenim dijelovima bitno je utjecao na razvoj *pokreta otpora*, [točnije antifašističkoga i oslobodilačkog te građanskog i revolucionarnoga rata]. *Pregled nacionalne strukture stradalih prema regijama i godinama stradanja* daje mnogo potpuniju sliku o zastupljenosti dva naroda u jedinicama

godine) koristit ćemo se "podacima iz *Popisa učesnika/sudionika NOR-a* koji je objavljen 1972. godine; tada su bila 228.474 živa učesnika/sudionika rata iz Hrvatske, od čega Hrvata 140.124 (61), a Srba 63.710 (28 posto); njihov odnos je 2,2:1" (Ivetić, 1995.: 165).

¹⁸ "Učešće/sudjelovanje Srba u odnosu na" cjelokupno "srpsko stanovništvo bilo je 11,2 posto, a Hrvata u odnosu na" cjelokupno "hrvatsko stanovništvo 4,7 posto; taj odnos je 2,4:1 u korist Srba" (Ivetić, 1995.: 167).

NOVJ, što je prikazano i u tab. 3-9 (na prethodnim stranicama: 120 i 122, te ovoj i sljedećoj stranici). Kod Hrvata zbroj poginulih partizana po regijama je 29.864 (2633 iz nepoznate općine, što čini 8,1 posto), a kod Srba 28.196 (20 iz nepoznate općine, što čini 0,1 posto).

Tablica 6: *Slavonija – nacionalna struktura stradalih pripadnika NOVJ prema godinama stradanja*

Slavonija	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	69	584	2007	1515	932	5107
% u Slavoniji	78,4	84,9	79,6	53,1	45,1	62,2
% u Hrv.	6	9,8	9	7,7	8	8,3
Hrvati	19	104	513	1336	1135	3107
% u Slavoniji	21,6	15,1	20,4	46,9	54,9	37,8
% u Hrv.	1,6	1,7	2,3	6,8	9,8	5,0
Ukupno	88	688	2520	2851	2067	8214
% u Hrv.	7,6	11,5	11,3	14,5	17,8	13,3

Tablica 7: *Sjeverozapadna Hrvatska – nacionalna struktura stradalih pripadnika NOVJ prema godinama stradanja*

Sz Hrv.	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	8	78	254	250	159	749
% u Sz Hrv.	15,4	28,1	19,1	7,8	7,2	10,6
% u Hrv.	0,7	1,3	1,1	1,3	1,4	1,2
Hrvati	44	200	1077	2940	2040	6301
% u Sz. Hrv.	84,6	71,9	80,9	92,2	92,8	89,4
% u Hrv.	3,8	3,4	4,8	14,9	17,6	10,2
Ukupno	52	278	1331	3190	2199	7050
% u Hrv.	4,5	4,7	6	16,2	18,9	11,4

Tablica 8: *Gorski kotar s Hrvatskim primorjem – nacionalna struktura stradalih pripadnika NOVJ prema godinama stradanja*

Gk i Hp	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	53	157	345	354	176	1085
% u Gk i Hp	68,8	32,8	20,6	20,3	18,2	22
% u Hrv.	4,6	2,6	1,5	1,8	1,5	1,8
Hrvati	24	321	1326	1394	791	3856
% u Gk i Hp	31,2	67,2	79,4	79,7	81,8	78,0
% u Hrv.	2,1	5,4	6,0	7,1	6,8	6,2
Ukupno	77	478	1671	1748	967	4941
% u Hrv.	6,6	8,0	7,5	8,9	8,3	8,0

Tablica 9: *Dalmacija – nacionalna struktura stradalih pripadnika NOVJ prema godinama stradanja*

Dalmacija	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	63	259	1050	1063	563	2.998
% u Dalm.	25,7	21,7	15,4	17,4	17,8	17,2
% u Hrv.	5,5	4,3	4,7	5,4	4,8	4,8
Hrvati	182	936	5763	5036	2592	14.430
% u Dalm.	74,3	78,3	84,6	82,6	82,2	82,8
% u Hrv.	15,7	15,7	25,9	25,6	22,3	23,3
Ukupno	245	1195	6813	6099	3155	17.428
% u Hrv.	21,2	20,0	30,6	30,9	27,2	28,2

Uočljivo je da se u regijama u kojima je srpska populacija živjela kompaktno nastanjena u većem broju (područje bivše Vojne granice do 1882. godine) ustanak brže razvijao: stoga, primjerice, iz regija Banije, Korduna i Like potječe 66,4 posto svih stradalih partizana 1941. i 55,4 posto svih stradalih partizana 1942. godine. Srpsko se stanovništvo tih regija masovno uključilo u *partizanski pokret* te, u prve tri ratne godine, čini više od 90 posto poginulih među ustaničima i/ili partizanima, zadržavajući, u tom pogledu, i do kraja rata apsolutnu većinu: više od 70 posto stradalih...

među partizanima Hrvatske. I u Slavoniji srpski partizani čine apsolutnu većinu među stradalim partizanima (prve tri godine približno 80 posto), sve do prvih mjeseci 1945. kada se postotak njihova stradanja spušta ispod polovine ukupno stradalih (45,1 posto). U dvije od tri regije u kojima Srbi nisu živjeli u većem broju – u Gorskom kotaru s Hrvatskim primorjem i Sjeverozapadnoj Hrvatskoj – tijekom prve tri godine rata ni nije bilo više (u značajnijem postotku) poginulih partizana, iako je, ipak, u Gorskom kotaru s Hrvatskim primorjem...¹⁹ u talijanskoj okupacijskoj zoni taj postotak veći i poprilično ravnomjeran tijekom cjelokupnog rata. Iznimku predstavlja Dalmacija, koja je također bila u talijanskoj okupacijskoj zoni, u kojoj je partizanski pokret bio razvijen tijekom cjelokupnoga ratnog razdoblja, a posebno u razdoblju nakon kapitulacije Italije kada nastaje masovno uključ enje stanovništva u jedinice NOVJ. Stoga broj poginulih partizana iz Dalmacije dostiže 1943. godine 30,6, 1944. godine 30,9 i u početku 1945. godine 27,2 posto od svih stradalih pripadnika NOVJ (za navedene tri godine rata najveći postotak u Hrvatskoj). S područja Dalmacije potječe 28,2 posto svih stradalih partizana iz Hrvatske, među kojima Hrvati čine apsolutnu većinu s 82,8 posto (postotak varira od 74 do 84 posto tijekom cjelokupnog rata). Usto, *dalmatinski Hrvati* čine 44,4 posto svih stradalih Hrvata u jedinicama NOVJ. Naposljetku, kapitulacija je Italije bitno utjecala na razvoj ustanka, [dakle antifašističkoga i oslobodilačkoga, kao i građanskoga te revolucionarnog rata] i u ostalim regijama Hrvatske, čime se značajno uvećao i postotak poginulih partizana hrvatske nacionalnosti. Tako u Sjeverozapadnoj Hrvatskoj stradali

---

¹⁹ Tijekom 1941. među poginulim partizanima Srbi čine 68,8 posto.

partizani hrvatske nacionalnosti u prve tri godine rata sudjeluju s 3,4-4,8 posto, da bi se taj postotak povećao u 1944. na 14,9 i u početku 1945. na 17,6 posto ukupno stradalih. Slično je i u Slavoniji, u kojoj se njihovo sudjelovanje tijekom prve tri godine rata kreće od 1,6 do 2,3 posto, da bi se 1944. popeo na 6,8, a u početku 1945. na 9,8 posto svih stradalih partizana iz Hrvatske.

Analiza spolne strukture pokazuje da je tijekom rata u jedinicama NOVJ život izgubilo 4938 žena, što čini osam posto od svih stradalih partizana iz Hrvatske [muškaraca je stradalo 56.895 ili 92 posto]. *Ukrštanje s nacionalnom strukturom* daje mnogo potpuniju sliku, pa je, *među stradalim ženama [stradalnicama]*, 68,33 posto Srпкиnja (3374) i 31,31 posto Hrvatice (1546) te 0,36 posto *pripadnica ostalih i nepoznatih nacionalnosti* (18). Kod pripadnica dva najzastupljenija naroda [u Hrvatskoj] i jedinicama NOVJ sudjelovanje *prema godinama stradanja* je sljedeće, odnosno prikazano je u tab. 10.

Tablica 10: *Stradale pripadnice NOVJ-a (Srпкиnje i Hrvatice) prema godinama stradanja*

NOVJ	1941.	%	1942.	%	1943.	%	1944.	%	1945.	%	Ukup.	%
Srпкиnje	103	91,	365	77,3	2017	76,	610	51	279	54,3	3374	63,8
Hrvatice	10	8,8	107	26,7	607	23,	587	49	235	45,7	1546	31,1

Srpske žene iz Hrvatske... zbog [već više puta spomenutih raznolikih] ratnih okolnosti... više od drugih žena sudjeluju u borbi, pa tako i više stradaju. S 3374 poginule žene-partizanke predstavljaju 12 posto od poginulih partizana/stradalnika srpske nacionalnosti (1941. čine 11 posto..., 1942. godine 8,7, 1943. godine, što je i najviše, 16,1 posto, 1944. godine 8,9 i prvih mjeseci posljednje godine rata 7,5 posto) i 5,5 posto svih poginulih partizana iz Hrvatske.

Najveći broj stradalih Srпкиnja/stradalnica srpske nacionalnosti je s Korduna, gdje u odnosu na 4727 stradalih muškaraca one – s 1146 stradalnica – predstavljaju 19,5 posto poginulih partizana iz te regije, zatim iz Like – 13,9, Banije – 12,7, Gorskog kotara s Hrvatskim primorjem – 8,8, Slavonije – 6,3 i Sjeverozapadne Hrvatske – 4,9 posto, dok je, pak, taj broj, pa i postotak najmanji u Dalmaciji: 126 stradalih partizanki prema 2871 stradalom partizanu, odnosno 4,2 posto... Partizanke hrvatske nacionalnosti sudjeluju, pak, s mnogo manjim postotkom, dakle i brojem među stradalim borcima iste nacionalnosti. Spram 30.954 stradala muškarca te žene/stradalnice, s 1546 stradalih..., predstavljaju 4,8 posto poginulih partizana hrvatske nacionalnosti... (1941. godine 4,3, 1942. godine 6,1, 1943. godine, što je i najviše, 6,2, 1944. godine 4,6, da bi u početku 1945. *spale* na 2,7 posto stradalih pripadnika NOVJ) i 2,5 posto svih poginulih partizana iz Hrvatske. Većina ih se uključila u NOP nakon kapitulacije Italije, pa je u razdoblju posljednje dvije godine rata registrirano 53,2 posto tih stradalih žena (822). Odnos u broju stradalih pripadnica NOVJ/stradalnica srpske i hrvatske nacionalnosti je 2,2:1 (1941. godine 10:1, a u početku 1945. godine 1,2:1), ali – s obzirom na proporcionalno sudjelovanje... srpskoga i hrvatskog naroda u tadašnjem stanovništvu Hrvatske – odnos u stradanju je 8,8:1 (1941. čak 40:1..., a preostalih godina: 1942. godine... 13,6, 1943. godine 13,3:1, 1944. godine 4,2:1 i u početku 1945. godine 4,8:1). Naposljetku, *daleko* je *najmanje* sudjelovanje žena iz Hrvatske u jedinicama NOVJ registrirano u skupini *ostalih i nepoznatih nacionalnosti*: u toj skupini, među 1120 stradalih pripadnika NOVJ, identificirano 18 žena ili 1,6 posto stradalih u toj skupini.

*

Ni pitanju socijalno-ekonomske strukture žrtava [i stradalnika] rata, pa niti, [u sklopu potonjih], stradalih pripadnika NOVJ nije poklonjena puna pozornost u historiografiji... *druge* Jugoslavije, iako je *klasni moment* igrao veliku ulogu u političkoj teoriji i propagandi... socijalističke vlasti u razdoblju od gotovo 50 godina. Niz parcijalnih pokušaja istraživanja socijalno-ekonomske strukture nije, stoga, mogao proizvesti *konačni rezultat*. Razloge koji to opravdavaju možemo iznaći u nepostojanju jedinstvenoga i potpunog popisa sudionika rata, iako je bilo pokušaja popisivanja preživjelih, kao i stradalih sudionika rata, kako za cjelokupnu bivšu *drugu* Jugoslaviju, tako i, parcijalno, za pojedine njene bivše republike. Ozbiljniji rad u vezi s tim pitanjem trebao bi biti zasnovan na interdisciplinarnom pristupu: povijesnoj znanosti *kao pomoć* treba pridružiti sociologiju, statistiku, demografiju i druge srodne discipline...

Ovdje se pokušava djelomično riješiti to pitanje, i to samo u segmentu koji se odnosi na stradale pripadnike NOVJ iz Hrvatske, a [opet] prema djelomično revidiranom popisu *Žrtve rata 1941.-1945.* iz 1964. godine. *Analiza socijalno-ekonomske strukture stradalih partizana* treba pokazati tko je u njih odlazio, iz kojih su se *socijalno-ekonomskih kategorija* novačili, koliko su se, sagledano kroz *nacionalnu prizmu*, međusobno razlikovali, kakve je posljedice imala neravnomjernost u stradanju dva najbrojnija naroda, hrvatskoga u srpskog, u pogledu njihove budućnosti, a zbog nedovršenih ili nezapočetih mogućih *karijera stradalih*, kakve su bile gospodarske, kulturne i duhovne posljedice po te narode zbog stradanja pojedinih socijalno-ekonomskih skupina, od kojih su poneke bile nositelji društvenog života i modernizacije u svojim sredinama... Pritom su obrađene so-

cijalno-ekonomske kategorije preuzete iz metodologije, dakle i određenja spomenutog popisa.

Popisom je, [ranije je već spomenuto], ustanovljeno da je u Hrvatskoj 1941.-1945. stradao 60.131 pripadnik NOVJ..., među kojima je bilo 31.805 Hrvata (52,9) i 26.715 Srba (44,4) te 1611 *osoba ostalih i nepoznatih nacionalnosti* (2,7 posto svih stradalih partizana)... Do sada je, međutim, revizijom, koja je otpočela 1995. godine, za područje Hrvatske, [što je također već navedeno], ustanovljen broj od 61.833 stradala partizana... U djelomično revidiranom popisu ustanovljeno je, usto, i *zanimanje* za 96,5 posto (59.692) *stradalih pripadnika NOVJ*, dok se za zanimanjima preostalih 3,5 posto (2141) stradalnika još traga. Ponešto je, pritom, povoljnija situacija kod hrvatskih partizana: poznato je zanimanje za 96,1 posto stradalih (31.236), dok je kod srpskih partizana poznato zanimanje za 95,8 posto stradalih (27.041).

Zbog preciznije analize socijalno-ekonomske strukture stradalih partizana potrebno je [još jednom] ustanoviti demografsku strukturu stanovništva Hrvatske u naslovljenome razdoblju..., [točnije ponoviti procjene o tome]: Hrvata je... bilo približno 72..., Srba... od 18 do 19... i *ostalih...* 9-10 posto... (usp. Kočović, 1985.: 173, Žerjavić, 1989.: 39, i Đorđević, 1997.: 165).

Socijalno-ekonomska struktura stanovništva može se, pak, djelomično sagledati i kroz popis stanovništva iz 1931. koji nam pokazuje da je, primjerice, na području Savske banovine 75,33 posto stanovništva živjelo od poljoprivrede, šumarstva i ribarstva, 12,08 posto od industrije i zanatstva te 5,13 posto od trgovine, kreditnih poslova i prometa, dok je 3,72 posto stanovništva radilo u javnim službama... i vojsci... te bilo u statusu slobodnih profesija. Sva su preos-

tala zanimanja obuhvaćala 3,74 posto stanovništva. Istodobno je, primjerice, na području Primorske banovine 83,53 posto stanovništva živjelo od poljoprivrede, šumarstva i ribarstva, 6,39 posto od industrije i zanatstva, 4,09 posto od trgovine, kreditnih poslova i prometa, dok je 3,51 posto... stanovništva radilo u javnim službama i vojsci te bilo u statusu slobodnih profesija, a 2,48 posto stanovništva bilo je preostalih zanimanja (usp. *Definitivni rezultati popisa stanovništva... 1931. godine*, IV, 1940.: VII-IX, i Dimić, 1996.: 36).

Prije analize socijalno-ekonomske strukture stradalih partizana potrebno je obaviti uvid i u opće stradanje pripadnika NOVJ iz Hrvatske, i to, [zahvaljujući djelomično revidiranom popisu], na veoma velikome uzorku od 57,6 do 60,7 posto do sada utvrđeno stradalih.

Tijekom rata u jedinicama NOVJ stradala su, dakle, 61.833 stanovnika Hrvatske: 1188 (1,9) u početnoj godini rata, 6077 (9,8) 1942. godine, 22.687 (36,7)..., što je i najviše, 1943. godine, 20.062 (32,4) 1944. godine i 11.819 (19,1 posto) u prvima mjesecima završne godine rata. Među njima je stradalo Hrvata 52,6 posto (32.497)... te Srba... 45,6 posto (28.216), dok je *svih ostalih pripadnika i nepoznatih nacionalnosti* poginulo 1,8 posto (1120)... [Sve to je već i ranije navedeno, štoviše i prikazano u posebnoj tablici, uz analizu stradanja prema ratnim godinama i odnos stradanja srpskih i hrvatskih pripadnika NOVJ/stradalnika].

Analiza zanimanja, koje je ustanovljeno..., [već je spomenuto], za 96,5 posto (59.692) *stradalih pripadnika NOVJ iz Hrvatske...*, pokazuje, kao što je i prikazano u tab. 11 na sljedećoj stranici, da se među njima nalaze pripadnici *svih socijalno-ekonomskih kategorija*.

Tablica 11: *Zanimanja/socijalno-ekonomske kategorije stradalih pripadnika NOVJ prema godinama stradanja*

Hrvatska, zanimanje	1941.	%	1942.	%	1943.	%	1944.	%	1945.	%	Ukupno	%
poljo-privrednik	631	56,9	3540	61,2	13.536	61,9	11.274	58,1	6.775	58,7	35.756	59,8
radnik	205	18,5	1059	18,3	3.799	17,4	4.080	21,1	2.423	21,0	11.566	19,4
industrija-lac, zanatlija, trgovac	58	5,2	225	3,9	622	2,8	692	3,6	463	4,0	2.060	3,5
službenik, stručnjak, pripadnik slobodne profesije	51	4,6	179	3,1	548	2,5	528	2,7	346	3,0	1.652	2,8
vojna osoba, policajac	37	3,3	119	2,1	202	0,9	165	0,9	109	0,9	632	1,1
izdržavane osobe	64	5,8	309	5,3	1.790	8,2	1.050	5,4	510	4,4	3.723	6,2
učenici i studenti	45	4,1	269	4,6	1.055	4,8	1.287	6,6	755	6,5	3.411	5,7
ostala zanimanja	16	1,4	78	1,3	275	1,3	274	1,4	146	1,3	789	1,3
nezaposleni	1	0,2	9	0,2	34	0,2	38	0,2	21	0,2	103	0,2
Ukupno	1108		5787		21.861		19.388		11.548		59.692	

Najbrojniju kategoriju čine poljoprivrednici [seljaci] s 59,8 posto stradalih, slijede radnici sa 19,4 posto (22 posto radno aktivnih), zatim izdržavane osobe sa 6,2 te kategorija *učenika i studenata* s 5,7 posto stradalih, dok je *svih ostalih*, ukupno 8,9 posto, *daleko manje* među stradalima. Uočljivo je da je u početnoj godini rata veći postotak sudjelovanja kod ponekih kategorija negoli njihov ukupni postotak među stradalima. Tako je, primjerice, kod kategorije *industrijalaca, zanatlija i trgovaca* zabilježen postotak stradalih od 5,2 posto u 1941. godini, dok je njihovo ukupno sudjelovanje među stradalima 3,5 posto. Slično je i s kategorijom... *službenika, stručnjaka i slobodnih profesija*, kao i s kategorijom *pripadnika vojske, policije i žandarmerije* koje

u početnoj godini rata među stradalima sudjeluju s 4,6 odnosno 3,3 posto, dok je njihovo ukupno sudjelovanje među stradalima 2,8 odnosno 1,1 posto. Kod ostalih kategorija uočljivi su rast ili, pak, ravnomjernost u sudjelovanju među stradalima, ovdje stradalnicima, prema godinama rata u odnosu na njihovo ukupno sudjelovanje u stradanju.

Nacionalna struktura ukrštena sa socijalno-ekonomskom strukturom daje mnogo potpuniju sliku.

Srpski narod u razmatranim područjima..., [a zbog ratnih okolnosti već više puta navedenih], aktivno se, primjerice, uključuje u *partizanski pokret*, kojemu pristupaju pripadnici svih *socijalno-ekonomskih kategorija*, što je vidljivo i u tab. 12.

Tablica 12: *Stradali Srbi-pripadnici NOVJ prema zanimanjima/socijalno-ekonomskim kategorijama i godinama stradanja*

Srbi, zanimanje	1941.	%	1942.	%	1943.	%	1944.	%	1945.	%	Ukupno	%
poljo-privrednik	565	63,9	2830	70,1	8.772	72,5	4386	67,7	2369	66,6	18.922	70,0
radnik	121	13,7	483	12,0	1.054	8,7	800	12,4	464	13,1	2.922	10,8
industrijalac, zanatlija, trgovac	36	4,1	121	3,0	219	1,8	168	2,6	113	3,2	657	2,4
službenik, stručnjak, pripadnik slobodne profesije	36	4,1	100	2,5	178	1,5	151	2,3	82	2,3	547	2,0
vojna osoba, policajac	31	3,5	103	2,6	129	1,1	83	1,3	51	1,4	397	1,5
izdržavane osobe	61	6,9	237	5,9	1.315	10,9	479	7,4	231	6,5	2.323	8,7
učenici i studenti	30	3,4	145	3,6	392	3,2	381	5,9	227	6,4	1.175	4,3
ostala zanimanja	4	0,4	8	0,2	26	0,2	20	0,3	6	0,2	64	0,2
nezaposleni	-	-	3	0,1	11	0,1	9	0,1	11	0,3	34	0,1
Ukupno	884		4030		12.096		6477		3554		27.041	

Najbrojniju kategoriju među stradalima srpskim partizanima čine poljoprivrednici/seljaci sa 70 posto stradalih, slijede radnici s 10,8 i izdržavane osobe s 8,7, a potom i 4,3 posto stradalih iz kategorije *učenika i studenata*, dok je *svih ostalih*, ukupno 6,2 posto, *daleko manje* među stradalima. I ovdje je uočljivo veće sudjelovanje pojedinih kategorija u prvoj godini rata negoli u ukupnom sudjelovanju u stradanju. Tako je, primjerice, kod zanatlija, trgovaca i industrijalaca registrirano 4,1 posto stradalih u 1941. godini, dok je njihovo sudjelovanje među stradalima 2,4 posto. Slično je i s kategorijama *službenika, stručnjaka i slobodnih profesija* te *vojnih osoba, policajaca i žandarma* kod kojih je sudjelovanje među stradalima 1941. godine 4,1 odnosno 3,5 posto, dok je ukupnom broju stradalih njihovo sudjelovanje dva odnosno 1,5 posto. Kod svih ostalih kategorija uočljivi su rast ili, pak, ravnomjernost u sudjelovanju među stradalima, dakle stradalnicima prema godinama rata u odnosu na njihovo ukupno sudjelovanje u stradanju.

Hrvatski narod, pak, zbog neizvjesnosti u vezi s budućnosti u novoformiranoj državi – NDH – koju je u početku veći dio hrvatskog naroda dočekao barem s odobravanjem, ako već nije i aktivno sudjelovao u njenom nastajanju, veoma se, također samo početno, sporo uključuje u partizanski pokret, [točnije antifašistički i oslobodilački te građanski i revolucionarni rat]. Stoga je socijalno-ekonomska struktura stradalih hrvatskih partizana, što je i vidljivo u tab. 13 na sljedećoj stranici, ponešto drugačija od one srpskih partizana, što je posebno uočljivo u prve dvije godine rata:

Tablica 13: *Stradali Hrvati-pripadnici NOVJ prema zanimanjima/socijalno-ekonomskim kategorijama i godinama stradanja*

Hrvati, zanimanje	1941.	%	1942.	%	1943.	%	1944.	%	1945.	%	Ukupno	%
poljo-privrednik	60	28,8	692	41,1	4654	49,1	6.649	53,7	4144	55,2	16.199	51,9
radnik	82	39,4	562	33,4	2672	28,2	3.150	25,5	1841	24,6	8.307	26,6
industrijalac, zanatlija, trgovac	20	9,6	91	5,4	371	3,9	462	3,7	306	4,1	1.250	4,0
službenik, stručnjak, pripadnik slobodne profesije	12	5,8	72	4,3	339	3,6	347	2,8	251	3,4	1.021	3,3
vojna osoba, policajac	6	2,9	13	0,8	70	0,7	76	0,6	51	0,7	216	0,7
izdržavane osobe	3	1,4	68	4,0	463	4,9	549	4,4	264	3,5	1.347	4,3
učenici i studenti	12	5,8	113	6,7	640	6,8	866	7,0	491	6,6	2.122	6,8
ostala zanimanja	12	5,8	68	4,0	249	2,6	247	2,0	132	1,8	708	2,2
nezaposleni	1	0,5	6	0,3	21	0,2	28	0,3	10	0,1	66	0,2
Ukupno	208		1685		9479		12.374		7490		31.236	

Poljoprivrednici/seljaci čine ukupno najbrojniju kategoriju među stradalima hrvatskim partizanima – 51,9 posto, kod kojih je izražen stalni rast u sudjelovanju među stradalnicima prema godinama stradanja – od 28,8 posto u 1941. do 55,2 posto u početku 1945. godine. Drugi u ukupnom sudjelovanju u stradanju su radnici – 26,6 posto, koji u prvoj godini rata čine najbrojniju *socijalno-ekonomsku kategoriju* među stradalnicima – 39,4 posto. Slijede kategorije *učenika i studenata* sa sudjelovanjem, koje je *stabilno* tijekom cjelokupnog rata, od 6,8 te *izdržavanih osoba* sa sudjelovanjem od 4,3 posto među stradalima. Kod kategorija *industrijalaca, zanatlija i trgovaca, službenika, stručnjaka i pripadnika slobodnih profesija* te *svih ostalih zanimanja* uočljivo je znatno veće sudjelovanje u stradanju u početnoj

godini rata, kada čine 9,6, 5,8 i, također, 5,8 posto stradalih, u odnosu na ukupno sudjelovanje u stradanju, koje iznosi četiri, 3,3 i 2,2 posto stradalih.

Skupinu radno aktivnog stanovništva čini 88,1 posto stradalih partizana (52.558), dok 11,9 posto tih stradalnika (7134) čine *izdržavane osobe* (žene, djeca, starije osobe), *učenici i studenti*. Najbrojnija kategorija među radno aktivnima su poljoprivrednici/seljaci sa 67,9, zatim radnici s 22, privrednici s 3,9, službenici, stručnjaci i pripadnici slobodnih profesija s 3,1 te vojne osobe, policajci i žandarmi s 1,2 posto, dok je partizana svih ostalih zanimanja stradalo 1,9 posto. Kod Srba je, pak, ako se razmatra *i nacionalna struktura stradalih partizana*, radno aktivnih stradalo 87,1 posto (23.543), dok 12,9 posto (3498) tih stradalnika čine izdržavane osobe, učenici i studenti. Socijalno-ekonomska struktura radno aktivnih među stradalima srpskim partizanima obuhvaća 80,4 posto poljoprivrednika/seljaka, 12,4 posto radnika, 2,8 posto privrednika, 2,3 posto službenika, stručnjaka i pripadnika slobodnih profesija, 1,7 posto vojnih osoba, policajaca i žandarma te 0,4 svih ostalih zanimanja. A kod stradalih partizana Hrvata radno aktivnih je stradalo 88,9 posto (27.767), dok 11,1 posto (3469) tih stradalnika čine izdržavane osobe, učenici i studenti. Struktura radno aktivnih među stradalima hrvatskim partizanima obuhvaća 58,3 posto poljoprivrednika, 29,9 posto radnika, 4,5 posto privrednika, 3,7 posto službenika, stručnjaka i pripadnika slobodnih profesija, 0,8 posto vojnih osoba, policajaca i žandarma te 2,8 posto svih ostalih zanimanja.

Poljoprivrednici/seljaci, doduše različiti prema svome imovinskom sastavu,²⁰ s 59,8 posto (35.756) predstavljaju najbrojniju kategoriju među stradalim partizanima (67,9 posto radno aktivnih), iako su kao *socijalno-ekonomska kategorija* bili mnogo zastupljeniji u stanovništvu Hrvatske. Najviše ih je stradalo 1943. i 1944. kad živote gubi 37,9 odnosno 31,5 posto svih poljoprivrednika/seljaka među partizanima. Među njima je registrirano 52,9 posto Srba (18.922) i 45,3 posto Hrvata (16.199) te 1,8 posto (635) *svih ostalih i nepoznatih nacionalnosti*, što je sve prikazano i u tab. 14.

Tablica 14: *Stradali poljoprivrednici/seljaci-pripadnici NOVJ – nacionalna struktura prema godinama stradanja*

Poljoprivrednici	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	565	2830	8.772	4.386	2369	18.922
% u Hrvatskoj	89,7	79,9	64,8	38,9	35,0	52,9
Hrvati	60	692	4.654	6.649	4144	16.199
% u Hrvatskoj	9,5	19,5	34,4	59,0	61,2	45,3
Ukupno	625/ 631*	3522/ 3540*	13.426/ 13.536*	11.035/ 11.274*	6513/ 6775*	35.121/ 35.756*
% u Hrvatskoj	1,8*	9,9*	37,9*	31,5*	18,9*	98,2/ 100*

* Uključivo i stradali *ostalih te nepoznatih nacionalnosti*.

²⁰ Posjedovna struktura poljoprivrednog zemljišta u Kraljevini Jugoslaviji pokazuje da je 34,3 posto seljaka imalo posjede do dva hektara (ha), što prema svim standardima nije zadovoljavalo njihov egzistencijalni minimum, 33,6 posto od dva do pet ha, koji su im jedva omogućavali prostu reprodukciju, 20,4 posto posjede od pet do 10 ha, a svega 8,7 posto seljaka/poljoprivrednika, koji su se mogli smatrati relativno imućnima, raspolagalo je s posjedima od 10 do 20 ha, i 2,6 posto seljaka/poljoprivrednika, stvarno imućnih, raspolagalo je s posjedima od 20 do 50 ha, dok je bogatih seljaka/poljoprivrednika, s posjedima od 50 i više ha, bilo svega 0,4 posto (usp. *Statistički godišnjak...*, 1989.: 201).

Srpsko seljaštvo se u rat uključuje masovno od početka rata i sve do potkraj 1943. čini većinu među stradalim poljoprivrednicima/seljacima u Hrvatskoj: u tom razdoblju stradalo ih je 64,3 posto. Hrvatsko se seljaštvo, pak, držeći se pasivno pod utjecajem HSS-a, [a dijelom, u početku, i prihvaćajući NDH ili odbijajući revolucionarne ideje, a u okolnostima također početne smanjene nacionalne ugroženosti], tek nakon kapitulacije Italije masovnije priključuje jedinicama NOVJ: u posljednje dvije godine rata strada 66,6 posto tog seljaštva. Odnos kod stradalih poljoprivrednika/seljaka srpske i hrvatske nacionalnosti među partizanima je 1,2:1,²¹ ali zbog zastupljenosti srpskoga i hrvatskog naroda u stanovništvu tadašnje Hrvatske odnos je, u stvari, 4,8:1.

Tablica 15: *Stradali radnici-pripadnici NOVJ – nacionalna struktura prema godinama stradanja*

Radnici	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	121	483	1054	800	464	2.922
% u Hrvatskoj	59,0	45,6	27,7	19,6	19,1	25,3
Hrvati	82	562	2672	3150	1841	8.307
% u Hrvatskoj	40,0	53,1	70,3	77,2	76,0	71,8
Ukupno	203/ 205*	1045/ 1059*	3726/ 3799*	3950/ 4080*	2305/ 2423*	11.229/ 11.566*
% u Hrvatskoj	1,8*	9,2*	32,8*	35,3*	20,9*	97,1/ 100*

* Uključivo i stradali *ostalih te nepoznatih nacionalnosti*.

Bliski politici komunističkog pokreta, industrijski, zanatski, trgovački, građevinski... *radnici* čine 19,4 posto stradalih partizana i 22 posto stradaloga radno aktivnog stanovništva uključenog u NOVJ, što je znatno više od njihova sudjelo-

²¹ Odnos 1941. godine je 9,4:1, 1942. godine 4,1:1, a 1943. godine 1,9:1.

vanja u stanovništvu Hrvatske. Među njima je, što je prikazano i u tab. 15 na prethodnoj stranici, identificirano 71,8 posto Hrvata i 25,3 posto Srba te 2,9 posto *svih ostalih i nepoznatih nacionalnosti*.

U početnoj godini rata bilo je više stradalih Srba radnika negoli Hrvata radnika među partizanima u Hrvatskoj zbog njihova ranog pristupanja *partizanskom pokretu...*, [što je uvjetovano već više puta spomenutima razlozima u ratnim okolnostima]. No, već sljedeće, 1942. godine izrazila se *revolucionarnost hrvatskih radnika*, koji masovno prilaze partizanima (broj stradalih se uvećao za sedam puta), pa oni postaju brojniji no srpski radnici među stradalim partizanima, što je samo slučaj, kada je riječ o usporedbi stradalih Srba i Hrvata, kod ove *socijalno-ekonomske kategorije*. Odnos kod stradalih radnika srpske i hrvatske nacionalnosti među partizanima je 1:2,8, ali je zbog zastupljenosti hrvatskoga i srpskog naroda u stanovništvu tadašnje Hrvatske taj odnos, u stvari, 1,4:1.²²

Kategorija veoma bliska prijašnjoj (radnici) prema privrednoj grani, ali suprotna prema socijalnome i ekonomskom statusu obuhvaća *privrednike* (industrijalce, zanatlije, trgovce, građevinske poduzetnike...), koji u stradalim pripadnicima NOVJ u Hrvatskoj sudjeluju s 3,5 posto (3,9 posto

---

²² Ovaj je odnos izračunat pod pretpostavkom jednakog sudjelovanja kategorije *radnika* u dijelovima *srpskoga i hrvatskog narodnog korpusa*. No, pošto je vjerojatnije da je među Hrvatima bilo više radnika, jer su Srbi većim dijelom bili u privredno nerazvijenima hrvatskim regijama, to je i odnos u stradanju kod radnika drugačiji i s mnogo većim rasponom u korist Srba. Svi ostali odnosi, dalje u tekstu, izračunati na temelju zastupljenosti ta dva naroda u stanovništvu tadašnje Hrvatske, polaze od pretpostavke približno jednakog sudjelovanja *socijalno-ekonomskih kategorija* kod oba naroda.

radno aktivnih): među tim stradalnicima je, što je prikazano i u tab. 16, 60,7 posto Hrvata i 31,9 posto Srba te 7,4 posto *svih ostalih i nepoznatih nacionalnosti*:

Tablica 16: *Stradali industrijalci, zanatlije, trgovci-pripadnici NOVJ – nacionalna struktura prema godinama stradanja*

Industrijalci, zanatlije, trgovci	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	36	121	219	168	113	657
% u Hrvatskoj	62,1	53,8	35,2	24,3	24,4	31,9
Hrvati	20	91	371	462	306	1250
% u Hrvatskoj	34,5	40,4	59,6	66,8	66,1	60,7
Ukupno	56/ 58*	212/ 225*	590/ 622*	630/ 692*	419/ 463*	1907/ 2060*
% u Hrvatskoj	2,8*	10,9*	30,2*	33,6*	22,5*	92,6/ 100*

* Uključivo i stradali *ostalih te nepoznatih nacionalnosti*.

Iako prema svome društvenom i ekonomskom položaju nisu bili bliski partizanskome političkom programu, srpski su privrednici, suočeni s... [već više puta spomenutim opasnostima opstanka] ukupnoga svog naroda [u ratnim okolnostima], bili prisiljeni uključiti se u partizanske redove, dok hrvatski privrednici masovnije pristupaju partizanima samo u Dalmaciji, a nakon kapitulacije Italije i u ostalim regijama Hrvatske. Odnos kod stradalih privrednika srpske i hrvatske nacionalnosti među partizanima je 1:1,9,²³ ali je zbog zastupljenosti srpskoga i hrvatskog naroda u stanovništvu tadašnje Hrvatske taj odnos, u stvari, 2,1:1.

Zaposleni u javnim službama, stručnjaci različitih profila i *pripadnici slobodnih profesija* čine u Hrvatskoj 2,8 posto stra-

²³ Odnos u 1941. je 1,8:1, a u 1942. godini 1,3:1.

dalih partizana (3,1 posto radno aktivnih). Njima treba dodati *i pripadnike vojske, policije i žandarmerije*, kojih je 1,1 posto među stradalim partizanima (1,2 posto radno aktivnih): među njima je, što je prikazano i u tab. 17, u prvoj kategoriji, identificirano 61,8 posto Hrvata i 33,1 posto Srba te 5,1 posto *svih ostalih i nepoznatih nacionalnosti*, dok je, u drugoj kategoriji, što je, pak, prikazano i u tab. 18 na sljedećoj stranici, registrirano 62,8 posto Srba i 34,2 posto Hrvata te tri posto *svih ostalih i nepoznatih nacionalnosti*:

Tablica 17: *Stradali službenici, stručnjaci i osobe slobodnih profesija-pripadnici NOVJ – nacionalna struktura prema godinama stradanja*

Službenici, stručnjaci, pripadnici slobodnih profesija	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	36	100	178	151	82	547
% u Hrvatskoj	70,6	58,1	32,5	28,6	23,7	33,1
Hrvati	12	72	339	347	251	1021
% u Hrvatskoj	23,5	40,2	61,9	65,7	72,5	61,8
Ukupno	48/ 51*	172/ 179*	517/ 548*	498/ 528*	333/ 346*	1568/ 1652*
% u Hrvatskoj	3,1*	10,8*	33,2*	32,0*	20,9*	94,9/ 100*

*Uključivo i stradali *ostalih te nepoznatih nacionalnosti*.

Kod kategorije *službenika stručnjaka i pripadnika slobodnih profesija* odnos u broju stradalih Srba i Hrvata u partizanima je 1:1,9,²⁴ ali je zbog zastupljenosti srpskoga i hrvatskog naroda u populaciji tadašnje Hrvatske odnos, u stvari, 2,1:1. Kada je, pak, riječ o kategoriji *vojnih osoba, policia-*

²⁴ Odnos u 1941. je 3:1, a 1942. godine 1,4:1.

jaca i žandarma odnos u broju stradalih partizana kod Srba i Hrvata je 1,8:1, ali s obzirom na sudjelovanje srpskoga i hrvatskog naroda u stanovništvu tadašnje Hrvatske on je, u stvari, 7,2:1.

Tablica 18: *Stradali pripadnici vojske, policije i žandarmerije-pripadnici NOVJ – nacionalna struktura prema godinama stradanja*

Vojne osobe, policajci	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	31	103	129	83	51	397
% u Hrvatskoj	83,8	86,6	63,9	50,3	46,8	62,8
Hrvati	6	13	70	76	51	216
% u Hrvatskoj	16,2	10,9	34,7	46,1	46,8	34,2
Ukupno	37	116/ 119*	199/ 202*	159/ 165*	102/ 109*	613/ 632*
% u Hrvatskoj	5,8	18,8*	32,0*	26,1*	17,2*	97,0/ 100*

* Uključivo i stradali *ostalnih te nepoznatih nacionalnosti*.

Inače, gerilski pokreti, [pa i partizanski pokret u sklopu antifašističkoga i oslobodilačkog te građanskog i revolucionarnog rata], okupljaju različite klase i slojeve stanovništva, pa se često u njihovim jedinicama nalaze i *socijalno-ekonomske kategorije* kojima, *prema njihovoj prirodi*, tu nije mjesto. Takav je *slučaj* i s jedinicama NOVJ u Hrvatskoj,²⁵ kod kojih je među stradalima partizanima registrirano 6,2 posto *izdržavanih osoba*, dakle žena, djece i starijih osoba: među njima, kada je riječ o nacionalnoj strukturi, registrira-

²⁵ Ako se partizanski pokret 1941.-1945. u Hrvatskoj, osim posve formalno, a i to u početku rata, može označiti *gerilskim*. Slična dvojba vrijedi i za ranija te kasnija svođenja partizanskog pokreta na *pokret otpora*, iako je, što na jednome mjestu koristi i autor, riječ o oslobodilačkom, točnije partizanskome pokretu u sklopu antifašističkoga i oslobodilačkog te građanskog i revolucionarnog rata (op.ur.).

no 62,4 posto Srba i 36,2 posto Hrvata [te 1,4 posto *pripadnika svih ostalih i nepoznatih nacionalnosti*], što je sve prikazano i u tab. 19.

Tablica 19: *Stradala izdržavana lica-pripadnici NOVJ – nacionalna struktura prema godinama stradanja*

Izdržavane osobe	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	61	237	1315	479	231	2323
% u Hrvatskoj	95,3	76,7	73,5	45,6	45,3	62,4
Hrvati	3	68	463	549	264	1347
% u Hrvatskoj	4,7	22	25,9	52,3	51,8	36,2
Ukupno	64	305/ 309*	1778/ 1790*	1028/ 1050*	495/ 510*	3670/ 3723*
% u Hrvatskoj	1,7	8,3*	48,1*	28,2*	13,7*	98,6/ 100*

* Uključivo i stradali *ostalih te nepoznatih nacionalnosti*.

Borba za... opstanak srpskog naroda u ratnim okolnostima, [uza sve druge već više puta spomenute razloge] potakla je masovno uključivanje i pripadnika ove kategorije u partizanski borački sastav u Hrvatskoj. To je dovelo do velike disproporcije u stradanju... pripadnika srpskoga i hrvatskog naroda, koja je iznosila 20:1 u prvoj godini rata te 4:1 u drugoj i trećoj godini rata, kada dolazi i do masovnijeg pristupanja hrvatskog naroda partizanskom pokretu, nakon čega se taj međusobni odnos u stradanju ujednačava, pa za razdoblje cjelokupnog rata iznosi 1,7:1, ali – s obzirom na proporcionalno sudjelovanje srpskoga i hrvatskog naroda u stanovništvu tadašnje Hrvatske – iznosi, u stvari, 6,8:1.

Učenici i studenti, naposljetku, što je prikazano i u tab. 20 na sljedećoj stranici, čine 5,7 posto stradalih partizana u Hrvatskoj, a među njima je registrirano 62,2 posto Hrvata i 34,4 posto Srba [te 3,4 posto *pripadnika svih ostalih i nepoznatih nacionalnosti*].

Tablica 20: *Stradali učenici i studenti-pripadnici NOVJ – nacionalna struktura prema godinama stradanja*

Učenici i studenti	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Srbi	30	145	392	381	231	1179
% u Hrvatskoj	66,7	53,9	37,2	29,6	30,6	34,4
Hrvati	12	113	640	866	491	2122
% u Hrvatskoj	26,7	42,0	60,7	67,3	65,0	62,2
Ukupno	42/ 45*	258/ 269*	1032/ 1055*	1247/ 1287*	722/ 755*	3301/ 3411*
% u Hrvatskoj	1,3*	7,9*	30,9*	37,8*	22,1*	96,6/ 100*

* Uključivo i stradali *ostalih te nepoznatih nacionalnosti*.

Odnos u broju stradalih učenika i studenata partizana kod Srba i Hrvata iznosi 1:1,8,²⁶ ali zbog zastupljenosti ta dva naroda u stanovništvu tadašnje Hrvatske odnos je, u stvari, 2,2:1.

Sudjelovanje stradalih pripadnika NOVJ iz 1941. je, [već je spomenuto], 1,9 posto, što prate, s minimalnim odstupanjima, i stradanja unutar svih *većih socijalno-ekonomskih kategorija*, a nasuprot *manjim kategorijama*, primjerice privrednicima kojih je stradalo 2,8 posto, službenicima, stručnjacima i pripadnicima slobodnih profesija kojih je stradalo 3,1 posto te pripadnicima vojske, policije i žandarmerije kojih je stradalo čak 5,8 posto,²⁷ dok je učenika i studenata stradalo znatno manje – 1,3 posto od ukupno stradalih te godine, što donekle pobija tvrdnje da je *ideja o revoluciji*

²⁶ Odnos u 1941. je 2,5:1, a 1942. godine 1,3:1.

²⁷ Sudjelovanje stradanja vojnih osoba, policajaca i žandarma je iznimno veliko i tijekom 1942. godine – kada iznosi 18,8 posto – naspram općeg trenda stradanja u toj godini, koji se kreće oko 9,8 posto.

bila najbliža mlađima (omladini).²⁸ Opći trend stradanja u prvima mjesecima posljednje godine rata je, pak, 19,1 posto, što prate, s manjim odstupanjima, gotovo sve *socijalno-ekonomske kategorije* stradalnika, konkretno stradalih partizana, osim privrednika te učenika i studenata kojih je stradalo 22,5 odnosno 22,1 posto, kao i izdržavanih osoba kojih je tada stradalo 13,7 posto od ukupno stradalih partizana.

*

Svi navedeni podaci, prema trenutačnom stanju djelomično revidiranog popisa *Žrtve rata 1941.-1945.* iz 1964. godine, čine presjek stradanja dijela stanovništva Hrvatske uključenog u jedinice NOVJ, koje obuhvaća 29 posto u ukupno stradalima u Hrvatskoj (213.396): stoga je i odnos broja stradalih pripadnika NOVJ/stradalnika (61.833) spram stradalog civilnog stanovništva/žrtava 1:2,4. Srpsko je stanovništvo, koje se od početka uključilo u partizanske jedinice, u tom sklopu podnijelo najveće gubitke: Srbi, s približno 18 posto u ukupnom stanovništvu Hrvatske, tijekom rata čine 45,6 posto (28.216) ukupnih partizanskih gubitaka Hrvatske. Pritom je uočljivo i veliko sudjelovanje Srпкиnja u jedinicama NOVJ: stoga one, u tom sklopu, sudjeluju u stradanju s postotkom od 5,5. Hrvati, pak, s približno 70-72 posto u ukupnom stanovništvu Hrvatske, tijekom rata čine 52,6 posto (32.497) ukupnih partizanskih gubitaka Hrvatske. Pritom se, usto, većina njih u jedinice NOVJ uključuje

---

²⁸ Sudjelovanje stradanja učenika i studenata je malo i tijekom 1942. godine – kada iznosi 7,9 posto – naspram općeg trenda stradanja u toj godini, koji iznosi 9,8 posto.

u posljednjim dvjema ratnim godinama, kada ih i strada 63,8 posto. S obzirom na ukupno sudjelovanje Srba i Hrvata u ukupnom stanovništvu Hrvatske, odnos broja stradalih partizana srpske i hrvatske nacionalnosti je 3,5:1. Naposljetku, pripadnika *ostalih naroda* u ukupnom stanovništvu Hrvatske je približno 10 posto, a u partizanima ih strada 1,8 posto.

Prezentirani podaci, usto, pokazuju da u partizane odlazi stanovništvo iz svih *socijalno-ekonomskih kategorija*, ali ne s istom dinamikom u sklopu dva naroda, srpskoga i hrvatskog. Kod srpskog su naroda [već više puta spominjani razlozi izazvani ratnim okolnostima] uvjetovali rano uključivanje u jedinice NOVJ stanovništva iz svih *socijalno-ekonomskih kategorija*, što je dovelo do toga da čak 8,6 posto ukupno stradalih partizana srpske nacionalnosti čine izdržavane osobe. Kod Hrvata je, pak, očevidna suzdržanost u pristupu partizanima poljoprivrednog stanovništva i/ili seljaštva kao najbrojnije kategorije u tadašnjemu hrvatskom društvu, posebno u početnim godinama rata. Njima nasuprot veliko je sudjelovanje radnika, privrednika, službenika i pripadnika slobodnih profesija, donekle učenika i studenata, posebno u početku rata, iako je njihov broj u tom vremenu mali u usporedbi s brojem srpskih sudionika. Analiza socijalno-ekonomske strukture stradalih partizana 1941.-1945. iz dva najbrojnija naroda, srpskoga i hrvatskog, pokazuje i da je, s obzirom na njihovo sudjelovanje u stanovništvu tadašnje Hrvatske (18 posto Srba i 72 posto Hrvata), srpski narod podnio znatno veće gubitke, što se snažno odrazilo, odnosno utjecalo na njegov kasniji, poslijeratni razvoj, [ali i položaj] u svim dijelovima Hrvatske. Odnosi stradanja srpskih spram hrvatskih partizana u iznosima od 4,8:1 kod poljoprivrednika/seljaka, zatim 1,4:1

kod radnika, 2,1:1 kod privrednika, kao i službenika, stručnjaka i pripadnika slobodnih profesija, te 2,2:1 kod učenika i studenata pokazuju koliki je, u stvari, proizvedeni ekonomski, kulturni, tehnički i duhovni gubitak srpskog naroda s obzirom da su pojedine *socijalno-ekonomske kategorije stradalih* predstavljale [i/ili su mogle u poslijeratnome razdoblju predstavljati] nositelje modernizacije, privrednog razvoja te kulturnog, političkog i duhovnoga života te zajednice.

Igor Graovac

**Stradanja katoličkog svećenstva
u partizanima te
Hrvata i Srba od četnika
1941.-1945. u Hrvatskoj**

Sudjelovanje i stradanje katoličkog svećenstva u partizanima 1941.-1945. godine

Čini se, [kada je riječ o danas često zastupljenoj temi: *Katoličkoj crkvi (KC) u totalitarnim režimima u 20. stoljeću*],¹ važnim prikazati i temu o katoličkom svećenstvu u vrijeme Drugoga svjetskog rata u nas, dakle od 1941. do 1945. u Hrvatskoj, odnosno o njihovu sudjelovanju, potom i stradanju u partizanima..., a u vrijeme ustaškoga totalitarnog režima.

U Hrvatskoj je *tema sudjelovanja katoličkog svećenstva u partizanima* nedovoljno obrađena, samo od nekolicine autora [usp., primjerice, Mlivončić, 1967.: 1104-1124, Lazić, 1976.: 243-250, te Petešić, 1982., kao i niz dijelova monografija, rasprava i prikaza u knjigama, posebno lokalne povijesti, i časopisima te u redovnim izdanjima društava katoličkih svećenika], kojima treba pribrojiti i one iz područja bivše *druge* i/ili socijalističke Jugoslavije [usp. primjerice, Dedijer, 1981.: 569-581, i Nešović, 1981., posebno dokumentaciju o odnosu nositelja narodnooslobodilačke borbe/NOB-a spram konfesija]. Danas, usto, za tu temu više ni ne postoji izraženiji interes, kao ni za temu sudjelovanja sve-

---

¹ Ovako određena tema bila je zadana i razmatrala se u jednoj od radionica 2. skupa *Dijaloga povjesničara/istoričara* (Pečuh, 19.-21. studenoga 1999. godine), a odnosila se i na Srpsku pravoslavnu crkvu (SPC), dakle KC i SPC u Hrvatskoj i Srbiji, pa i Jugoslaviji (op.ur.).

ćenstva u taborima drugih zaraćenih strana tijekom Drugoga svjetskog rata u nas. Stoga je, primjerice, i tema sudjelovanja katoličkog svećenstva u ustaškom pokretu također nedovoljno, pa i propagandno dokumentirana [usp., primjerice, *Dokumenti o... zločinima... klera*, 1946., i Stanić, uredio i izdao, 1946.] te, i to u kontroverznom obliku, obrađena [usp. Novak, 1948., 1960. i 1986.]. Razlog tome krije se u ranijima i sadašnjim predrasudama spram te teme [usp. Bilandžić, 1982.: XI], na što je svakako utjecao i povijesni odnos Katoličke crkve i komunista, nositelja partizanskog pokreta u nas, [pri čemu se KC, još prije početka Drugoga svjetskog rata, otvoreno suprotstavlja komunistima, prije svega zbog progona svećenika i vjernika u Savezu Socijalističkih Sovjetskih Republika te Španjolskoj u vrijeme građanskog rata].

Ovdje je, međutim, dovoljno naglasiti da se sukobi i razmišljanja KC-a i Komunističke partije (KP) dijelom nastoje prevladati, osobito od strane komunista, već u razdoblju koje neposredno prethodi ratu. Naime, u sklopu ostvarivanja... [svoje] platforme okupljanja u Narodnoj fronti, a nakon 7. kongresa Komunističke internacionale 1935. godine, komunisti otvoreno apeliraju ne samo i na katoličke vjernike, a time i na svećenstvo, da pristupe borbi protiv fašizma i nacizma, smatrajući kako su pojavom tih totalitarnih ideologija i režima ugroženi i katolici. U tom je sklopu najznačajniji članak Josipa Broza Tita o potrebi suradnje komunista i katolika iz 1936. godine [usp. Broz, 1936.: 3-4], no značenje je tog i ostalih prijeratnih napora komunista teško odrediti, i to ne samo zbog velike vjerojatnosti da oni i nisu bili poznati većini vjernika i katoličkog svećenstva.

Okolnosti koje su utjecale na znatniji međusobni interes katolika i komunista nastaju, na žalost, tek otpočinjanjem

okupacije Kraljevine Jugoslavije i pojavama koje su iz toga proizlazile. Programska širina i otvorenost prema svim mogućim sudionicima antifašističkoga pokreta, bez obzira na njihova politička i druga uvjerenja, vjersku i nacionalnu pripadnost ili bilo što drugo što bi bio kriterij razlikovanja osim razlikovanja pripadnosti borbi protiv okupatorâ, kao i težnja širenja fronte nacionalnog oslobođenja i socijalnog preobražaja definirali su partizanski pristup [usp., uz niz dokumenata i proglašenja, Kardelj, 1949., 315-320, članak nastao u početku 1943. u Dolomitima]. Razloge pristupa vjernika, a osobito katoličkog svećenstva partizanima treba, pak, tražiti više u načelima moralne naravi, u povijesnim okolnostima prirode okupacije i rata te u nacionalnim motivima, a manje u socijalnim ili političkim činiteljima, iako je, u konkretnim uvjetima, otvoreni čin pristupanja ili potpore partizanima u svakom slučaju i politički čin iz kojega zbog prirode okupacije i rata proizlaze i sve kasnije socijalne, pa i političke implikacije.

U svakom slučaju, a u odnosu spram spomenutoga povijesnog odnosa Katoličke crkve i komunista te osobito najvećeg dijela hijerarhije KC u Hrvatskoj spram okupatorâ i Nezavisne Države Hrvatske (NDH), pristupanje dijela katoličkog svećenstva partizanima bilo je, s jedne strane, disident-ski čin, čin kršenja poslušnosti, a s druge strane i visoko moralni čin, određen najvišima univerzalnim moralnim načelima [usp. Bilandžić, 1982.: XIV]. Taj čin ponajviše je određen povijesnim okolnostima prirode okupacije i rata, uz zločine koji su se osobito odnosili na progone dijelova nekatoličkog stanovništva, prije svega Roma, Srba i Židova. Tome treba pridodati i nacionalnu svijest potaknutu, prije svega u hrvatskim krajevima pod mađarskom i talijanskom okupacijom, uključujući i tada još nesjedinjenu Istru, ugro-

ženošću nacionalnog bića zbog okupacije te težnjom za konačnim oslobođenjem svih dijelova Hrvatske, pri čemu ne treba smetnuti s uma ni utjecaj ideja ranijega jugoslaven-skog nacionalizma u dijelu katoličkog svećenstva. Pristupa-nje dijela tog svećenstva partizanima nastaje i zbog pojedinačnoga progona vjernika, pa i dijela svećenstva,² što jača protuokupatorske i protuustaške tendencije, no presudnog je značenja pad Italije 1943. kada je, dijelom i zbog nedog-matskog stava partizana spram vjernika antifašista, olakšan pristup svećenstva partizanima, sve do svećenika, primje-ricе Svetozara Ritiga, iz visoke hijerarhijske razine KC-a [usp. Petešić, 1982.: 55-56].

Partizani su, usputno, umnogome olakšavali takav pristup, prije svega proklamiranim načelima ravnopravnosti i neraz-likovanja svih sudionika antifašističkog pokreta. Tome pri-donosi, zahvaljujući razvoju gledanja na vjerska pitanja, i činjenica izbora niza svećenika u novoformirane narodno-oslobodilačke odbore već sredinom 1942. godine, da bi po-tom, zbog potrebe za svećenicima i svećeničkim funkcijama u područjima vlastita djelovanja, a radi obreda, pa i jačanja te širenja NOB-a, partizani ustanovili i zvanje vjerskih refe-renata, koji su, što je zanimljivo, u to vrijeme, na razini bri-gada i bataljuna, nosili na kapi petokraku zvijezdu, a na lijevome rukavu oznaku vjerske zajednice. Kako su se ti referenti, kao institucija s vojnim svojstvima, pokazali ne-dovoljnima, potkraj 1942. osniva se Vjerski odsjek pri Antifašističkome vijeću narodnog oslobođenja Jugoslavije

---

² Tako je, primjerice, još 1941. godine, od ustaša na smrt osuđen zagre-bački kanonik Pavao Lončar, "samo zato što je" Antu "Pavelića na jedno-me predavanju... okvalificirao *bistričkim bogcem*" (Petešić, 1982.: 56), no presuda ipak nije izvršena.

(AVNOJ), koji potom dio poslova, pogotovu pitanja nastave vjere ili vjeronauka, dodirnih nastavnih jedinica iz povijesti, vjerskih škola itd., prepušta Prosvjetnom odsjeku Izvršnog odbora AVNOJ-a, sve do 3. prosinca 1943. godine, kada se pitanja vjera prepuštaju Vjerskoj komisiji pri Predsjedništvu AVNOJ-a. Od 1944. se osnivaju i vjerske komisije pojedinih zemaljskih vijeća narodnog oslobođenja, pa tako i 25. kolovoza 1944. i Vjerska komisija Zemaljskoga antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH), koja djeluje sve do proglašenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije, kada se ustanovljuje kao Vjerska komisija pri Predsjedništvu Vlade Narodne Republike Hrvatske.

Unatoč tome, mnoga se sporna pitanja nisu razrješavala tijekom rata. Tako nije ni otpočet proces odvajanja crkve od države niti je riješeno pitanje uvođenja matičnih knjiga, ali je, primjerice, *Zakonom o braku*, usvojenome od strane ZAVNOH-a 1944. godine, a u skladu s proklamiranim načelom ravnopravnosti, uvedena mogućnost civilnog braka u partizanima. Dopuštene su i poticane, među ostalim, bile i razne vjerske manifestacije i proslave, primjerice crkvena vjenčanja, polaganja vojničkih zakletvi uz crkveni obred ili pred vjerskim referentom, blagoslovi partizanskih zastava te proslave Božića, katoličkoga i pravoslavnog, te Kurbanbarjama, sve do posve jasnih i nedvosmislenih političkih akcija dijela katoličkog svećenstva protiv progona nekatoličkog stanovništva od strane ustaša, iskaza praktičnog ekumenizma i potpore partizanima, pa i komunistima.

Sve navedeno svjedoči, s jedne strane, o drami otpora okupatorima i ustaškome totalitarnom režimu te njihovim pomagačima (primjerice, četnicima) koja se je 1941.-1945. odvijala u Hrvatskoj te, s druge strane, o drami pojedinaca,

koji su morali, pogotovu katolički svećenici, prethodno pristati na unutarnje raslojavanje da bi se, potom, opredijelili za partizane, odnosno onu stranu društvenog rascjepa koja opravdava njihovu ljudsku, moralnu, nacionalnu i socijalnu opredijeljenost, bar u vrijeme rata, kada se nije moglo znati hoće li i kasnija pobjednička strana razviti svoj oblik totalitarnog režima nakon rata.

U tom sklopu, kada je riječ o utvrđivanju broja katoličkih svećenika u partizanima, sudionicima antifašističkoga i/ili revolucionarnog rata ipak ne treba smatrati sve one [*šutljive promatrače*] koji nisu podupirali okupatore i ustaški totalitarni režim te njihove pomagače, odnosno koji nisu sudjelovali u ratnim zločinima ili ih podupirali. Ipak, u dosadašnjim je istraživanjima bilo i takvih pokušaja. Primjerice, Ćiril Petešić je, doduše samo u jednome intervjuu u *Vjesniku*u prilogu *Sedam dana* u početku 1983. godine, izrekao tezu kako je čak 10 posto katoličkog svećenstva sudjelovalo u NOB-u ili je, u sklopu narodnooslobodilačkog pokreta (NOP), podupiralo partizane. Međutim, u dosadašnjima historiografskim i ostalim istraživanjima sudionika antifašističkoga i/ili revolucionarnog rata u Hrvatskoj 1941.-1945. godine, s izuzetkom sudionika iz redova seljaka i radnika, ni jedan sloj ili jedna klasa, pa čak ni profesija nisu u tolikom postotku vlastitih pripadnika navedeni ili otkriveni među tim sudionicima.³ Zanimljivo je pri tome da je baš isti

---

³ Ako se, dakle, izuzmu seljaci, kao najbrojniji sloj hrvatskog stanovništva, koji su činili 60 posto tih sudionika, iako ih je u ukupnom stanovništvu bilo u daleko većem postotku, i radnici, koji su kao klasa činili samo sedam posto hrvatskog stanovništva, a među sudionicima ih je bilo više od 30 posto, jasno je da se preostali postotak (manji od 10 posto) sudionika odnosi na preostale slojeve i klase ratom zahvaćene Hrvatske, među kojima gotovo ni jedna profesija (uz moguće iznimke za intelektualce, ali kao sloj

autor, koji je, uostalom, među rijetkima istraživačima te teme i koji je jedini objavio i knjigu o tome u nas, poime-nično utvrdio samo 75 katoličkih svećenika i klerika koji su dijelom izravno sudjelovali u NOB-u [usp. Petešić, 1982.: 274-275], dok se o broju sudionika NOP-a i simpatizera partizana nije očitovao. Među njima su 44 svećenika (jedan grkokatolički), 16 bogoslova, 14 klerika i jedan đakon, odnosno 59 posto svećenika, 21 posto bogoslova, 19 posto klerika i jedan posto đakona. Ako se izuzmu Slovenci (21) i Poljaci (dva), za koje nije jasno jesu li bili na području Hrvatske u vrijeme rata [štoviše jedan je Slovenac bio među ranjenim partizanima u Italiji, dok su po jedan Slovenac i Poljak umrli od tifusa, odnosno poginuli u partizanima u neutvrđenom mjestu], preostaju 52 Hrvata, no ni svi oni nisu bili u Hrvatskoj [sedmorica su bila u zbjegu u Egiptu, a po jedan među ranjenim partizanima, odnosno u zbjegu u Italiji]. Među Hrvatima, pak, 22 su svećenika (jedan grkokatolički), 15 klerika, 14 bogoslova i jedan đakon, odnosno 42 posto svećenika, 29 posto klerika, 27 posto bogoslova i dva posto đakona.

U Hrvatskoj je, međutim, i *tema stradanja katoličkog svećenstva u partizanima* nedovoljno obrađena, i to samo od jednoga autora, Ć. Petešića [usp. Petešić, 1982.: 275-276], iako danas za nju postoji izraženiji interes, kao i posebno za temu stradanja svećenstva, posebice od strane partizana, no s pretjerivanjima koja u nekih autora nisu znanstveno utemeljena, a uz očevidna izbjegavanja istraživanja o svećenicima stradalima od strane pripadnika drugih zaraćenih

---

i profesiju, te mlade, ali kao dobnu skupinu) nije zastupljena među sudionicima u postotku od 10 posto ukupnih svojih pripadnika (usp. Graovac, 1986.: 212-221).

strana tijekom Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj. Unatoč tome ta istraživanja treba uzeti u obzir, ako ni zbog čega drugoga a ono zbog utvrđivanja ukupnog broja stradalih svećenika, među kojima se, i kada nisu posebno iskazani, zasigurno nalaze i oni stradali u partizanima.

Međutim, raznoliki *popisi i rezultati istraživanja* o ukupno stradalim svećenicima uvelike se razlikuju:⁴

- *Prvi* takav *popis*, izrađen neposredno prije završetka rata, obuhvaća 149 ubijenih svećenika i redovnika [usp. 1. komemoraciju poginulih i pobijenih svećenika, 16. ožujka 1945. u Hrvatskome narodnom kazalištu u Zagrebu, odnosno popis Marka Trstenjaka i Bože Vukoje, prema: Kožul, 1998.: 29 i 221].

- Slijede *podaci nastali neposredno nakon rata* [usp. Pastirsko pismo Biskupske konferencije Jugoslavije, 20. rujna 1945. godine, prema: Landercy, 1989.: 121-131, i Govor kardinala Alojzija Stepinca na sudu, 3. listopada 1946. godine, prema: Kožul, 1998.: 222] – prema kojima uvijek nije posve jasno jesu li ubijeni i nestali svećenici, primjerice u zatvorima i logorima, uistinu tamo i stradali ili, pak, samo prisilno boravili – o 501 ubijenome i nestalom svećeniku, od kojih su 243 ubijena izvan zatvora i logora (48 posto), a 169 ih je ubijeno u zatvorima i logorima (34 posto), dok ih je 89 nestalo (18 posto), kojima se mogu pridodati i 19 ubijenih klerika te četiri ubijene časne sestre i tri ubijena laika (527 ukupno stradalih),

---

⁴ Postoje, dakako, i radovi s podacima o stradalim svećenicima prema regijama ili dijelovima Hrvatske, no ovdje ih ne treba posebno prikazivati (ipak, primjerice, usp.: Bezina, 1995., Nimac, 1995., Franić, 1996., i Kožul, 1992. i 1998.).

- a potom *i poslijeratni popisi te istraživanja* o ubijenima i nestalim svećenicima *nastali u inozemstvu* [prvi je takav popis, navodi Jere Jareb, sačinio Mate Luketa i objavio ga u *Hrvatskom almanahu*, u Buenos Airesu 1949. godine, prema: Kožul, 1998.: 31], koji, ako nije riječ općenito o stradanju svećenika [usp., primjerice, Benigar, 1974.: 514-520 i 539-544], navode 384 ubijena biskupijska svećenika i redovnika (205 + 179) [usp. Draganović – Pandžić, *OFM*, Rim, 1955., i Nikolić, 1988.: 51-64], odnosno 352 ubijena biskupa te biskupijskih i redovničkih svećenika (2 + 201 + 149), kojima se mogu pridodati i 24 bogoslova (pet biskupijskih + 19 redovničkih bogoslova) te četvorica časne braće (380 ukupno stradalih) [usp. Omarčanin, 1959., 1. izd.: 24-28, i 2. izd.: 52], odnosno 320 ubijenih svećenika i redovnika [usp. Kordić, 1980.], odnosno 330 ubijenih biskupijskih svećenika i bogoslova te redovničkih svećenika, bogoslova i laika (169 + 161) [usp. Beljo, 1990.: 303-304].

Poneki istraživači navode i počinitelje zločina, dobnu strukturu stradalih te vrijeme i oblike njihove smrti. Tako Ivo Omarčanin (1959.) tvrdi da je 95 posto svećenika, redovnika i bogoslova ubijeno od komunista (207 + 153 + 1 = 361), a samo pet posto preostalih (19) od nekoga drugog, i to u neutvrđeno vrijeme, pa se oni u kasnijima statističkim iskazima ni ne uzimaju u obzir, primjerice u dobroj strukturi (ubijeni su rođeni od 1881. do 1925. godine, s time da ih je ponajviše rođeno od 1906. do 1916. godine, pa su, dakle, ponajviše stradali u dobi između 25 i 40 godina života) te prema vremenu smrti (1941. ih je stradalo dva, 1942. šest, 1943. devet, 1943. deset, 1944. sedamnaest te 1945. pedeset i sedam posto, dok ih je prije rata, i to *samo* jedan, te nakon rata stradalo osam posto). Lucijan Kordić (1980.), pak, navodi oblike i/ili načine smrti stradalih svećenika i re-

dovnika: ubijenih na razne načine i bez suđenja je 61, a nestalih devet posto, dva puta po pet posto je ubijeno nakon mučenja i zapaljeno nakon što su ubijeni, strijeljanih je četiri, bačenih u jarak tri i ubijenih u logorima dva posto, pet puta po jedan posto je bačeno u vatru, umrlo nakon mučenja u zatvoru te ubijeno rezanjem grkljana i nožem te obješeno, dok ih je šest posto, odnosno u približno jednakim dijelovima tog postotka, razapeto i piljeno živo, izbodeno i ispečeno, bačeno u more, ubijeno sadiranjem kože, potkovano kao konji te kamenovano.

Suvremeni popisi i istraživanja nastali u Hrvatskoj također se dijelom razlikuju.

U prvome od njih [Baković, 1994.: 226] navode se 436 ubijenih svećenika i redovnika, odnosno 412 ubijenih izvan zatvora te 24 biskupijska i redovnička svećenika ubijena u zatvoru ($240 + 172 + 19 + 5 = 436$), kojima se mogu pridodati i 62 ubijena bogoslova i sjemeništara te 21 ubijeni laik i suradnik, 15 svećenika umrlih od tifusa u vrijeme rata te 37 umrlih svećenika nakon rata od posljedica zatvaranja – što je uistinu problematičan kriterij stradanja [usp. Kožul, 1998.: 226] – ukupno 571 stradali ($62 + 21 + 15 + 37 = 135 + 436 = 571$), te još 30 ubijenih časnih sestara, od kojih su četiri umrle nakon rata od posljedica zatvaranja, sveukupno 601 stradali ($30 + 571 = 601$), kojima su, bez posebnih određenja, pridodana još 33 stradala,⁵ sveukupno 634 stradala ($33 + 601 = 634$). Međutim, u suštini je ipak riječ o 458 stradalih, odnosno 434 ubijena biskupijska i redovnička svećenika te 24 svećenika umrla u zatvoru ($434 + 24 = 458$) [usp. prilog A. Bakovića u *Narodu*, Zagreb, 1.

---

⁵ Usp. prilog Ante Bakovića u *Narodu*, Zagreb, 1. lipnja 1995. godine, 6-7 (prema: Kožul, 1998.: 264).

lipnja 1995. godine, 6-7, prema: Kožul, 1998.: 264], dok su preostalih 176 umrli od tifusa te posljedica zatvora i mučenja nakon rata ili, čak, ni ne spadaju u svećeničke skupine ($634 - 176 = 458$). Ukupno *sporno stradali* (601) raspoređeni su i prema životnoj dobi, pa je znana njihova dobna struktura: 17 ih je (tri posto) do 20, 106 (18 posto) od 20 do 30, 211 (35 posto) od 30 do 40, 82 su (14 posto) od 40 do 50, 92 (15 posto) od 50 do 60, 57 ih je (devet posto) od 60 do 70 i 36 (šest posto) iznad 70 godina starosti [usp. Baković, 1994.: 252].

U drugome od suvremenih popisa i istraživanja nestalih u Hrvatskoj [Kožul, 1998.: 264] navodi se, pak, 458 izravno ubijenih te umrlih u logorima biskupijskih i redovničkih svećenika ($434 + 24 = 458$), kojima se mogu pridodati 22 ubijena laika, 73 sjemeništara i bogoslova te 30 ubijenih redovnica (24 ubijene, a četiri umrle u logoru) ($22 + 73 + 30 = 125$), ukupno 583 stradala ($125 + 458 = 583$).

Prvi istraživač, A. Baković, navodi i počinitelje zločina, prema kojima se, neizravno, može ustanoviti i približno točan broj stradalih svećenika tijekom Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj [usp. Baković, 1994.: 251]. Naime, ako se od 601 stradalog oduzme 205 ubijenih nakon rata, odnosno ubijeni od Odjeljenja za zaštitu naroda, Uprave državne bezbjednosti i KP nakon 9. svibnja 1945. godine, žrtve koje su Britanci na prijevaru izručili partizanima pokraj Bleiburga i ubijeni bogoslovi na poslijeratnome služenju vojnog roka u Jugoslavenskoj narodnoj armiji, te umrli od tifusa ($118 + 59 + 12 + 16 = 205$), preostaje 396 ubijenih svećenika ($601 - 205 = 396$). Ako se od tog broja, pak, izostave oni ubijeni od neutvrđenog počinitelja (sedam), ubijenih je od poznatog počinitelja 389 ($396 - 7 = 389$): njih 299 ubili su do 9. svibnja 1945. partizani, 43 četnici, 27 anglo-američki

saveznici pri bombardiranju, 11 pripadnici njemačke vojske, po tri pripadnici talijanske vojske i sovjetskih jedinica te dvojicu ustaše i jednoga domobrani. Dakle, partizani su ubili 76 posto katoličkog svećenstva stradalog do 9. svibnja 1945. godine, četnici 11, anglo-američki saveznici pri bombardiranju sedam te pripadnici njemačke vojske tri posto, a po jedan posto pripadnici talijanske vojske, sovjetskih jedinica te ustaše (0,66) i domobrani (0,34 posto).

Koliko su ti istraživački rezultati pouzdani i relevantni potvrđuje do sada jedina, i to uistinu djelomična obrada teme stradanja katoličkog svećenstva u partizanima, ona Ć. Petešića, koja se odnosi, i to bez gubitaka svećeničkog reda franjevac te, logično, i bez stradalih u fašističkom teroru, na *samo* 43 ubijena svećenika zbog suradnje s NOP-om ili sudjelovanja u NOB-u [usp. Petešić, 1982.: 275-276], od kojih su *samo* 18 Hrvati (43 posto), a preostale čine 22 Slovenca (51 posto) [osmorica su ubijeni u *Jasenovcu* te trojica u logoru *Dachau*, trojicu su također ubili Nijemci, ali izvan logora, a po jednoga četnici, ustaše i Mađari, dok su ostali – također pojedinačno – strijeljani u Mariboru, ubijeni na Krasu, umrli u celjskom zatvoru ili od posljedica tifusa, a jedan je neutvrđenih razloga i mjesta smrti] te po jedan Poljak, poginuo u partizanima (dva posto), i Čeh ili Slovak, ubijen od Talijana (dva posto), te svećenik neutvrđena nacionalnog određenja, a stradao od neutvrđenog počinitelja (dva posto).

Međutim, samo su unutar stradalih Hrvata (18), koji čine 4,5 posto ukupno stradalih prema rezultatima istraživanja A. Bakovića (396), odnosno četiri posto ako se i ovdje, kao i u iskazivanju spomenutih rezultata (389), izostave oni neutvrđenog počinitelja (dva), odnosno neutvrđenih razloga i mjesta smrti ($18 - 2 = 16$), tri puta brojnije stradali kato-

lički svećenici od ustaša negoli u cjelokupnima Bakovićevim rezultatima (sedam, od kojih je jedan osuđen na Prijekome sudu u Zagrebu, spram dvojice ubijenih). Preostale (deve-toricu) su ubili četnici (četiri), Nijemci (tri) i Talijani (dva). Dakle, ustaše su, prema tim malobrojnim podacima, ubili 44 posto katoličkog svećenstva do 9. svibnja 1945. godine, četnici 25 te pripadnici njemačke vojske 19, a pripadnici talijanske vojske 12 posto ukupno stradalih katoličkih svećenika. Ako se, pak, usto, ta skupina žrtava i, manjim dije-lom, stradalnika Hrvata sagleda skupno sa stradalima Slo-vencima i ostalima već spomenutima (32), ne znajući, do-duše, za poneke jesu li uopće i stradali u Hrvatskoj, a izuzi-majući one stradale izvan Hrvatske, od neutvrđenih počini-telja, razloga i mjesta smrti te umrlih od tifusa, proizlazi da su ustaše ubili 15 katoličkih svećenika (opet, ali sada 15 spram dvojice ubijenih kod A. Bakovića, ili sedam puta brojnije), a šestoricu Nijemci, petoricu četnici, trojicu Tali-jani i jednoga Mađari, dok je po jedan katolički svećenik poginuo u partizanima, odnosno neutvrđena je nacionalnog određenja. Dakle, ustaše su, prema tim malobrojnim poda-cima, ubili 47 posto stradaloga katoličkog svećenstva do 9. svibnja 1945. godine, Nijemci 19, četnici 16, Talijani devet i Mađari tri posto, dok je, također po tri posto svećenika stradalo u partizanima i od ostalih počinitelja.

Očividno je da *usporedbe istraživačkih rezultata*, od kojih gotovo sva u stradale katoličke svećenike, i to u znatnome i pretežitom broju, ubrajaju i brojne stradale nakon završet-ka, pa čak, doduše malobrojno, i prije izbijanja rata, zahti-jevaju nastavak istraživanja sudjelovanja i stradanja kato-ličkog svećenstva u partizanima tijekom Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj, ponajbolje metodom osobne identifikacije stradalnika i žrtava, kojom se služio, doduše na malom

uzorku, ne samo Ć. Petešić, no drugi istraživači ne iznalaze ili ne iskazuju ni jednoga stradalog katoličkog svećenika u partizanima, što uz suvremene tendencije uvećanja stradalih od samo jednoga počinitelja, i to baš partizana, dovodi u sumnju pouzdanost, pa i samu znanstvenu, čak i političku svrhu brojnih popisa i istraživanja na tu temu, a koji, dakle, usto i prikrivaju sudjelovanje katoličkog svećenstva u partizanima te umanjuju, barem neki od njih, i broj stradalih opet od jednoga počinitelja, i to baš ustaša, opravdavajući time jedan kvislinški totalitarni režim koji je, među ostalima, 1941.-1945. u nas ubijao te progonio i katoličko svećenstvo, kao i brojne katolike [njima suprotstavljene] te svećenstvo i vjernike ostalih vjeroispovijesti, [također njima suprotstavljene, ali i nesuprotstavljene, primjerice vjerske dužnosnike i vjernike pravoslavne i židovske vjeroispovijesti].

Stradali Hrvati i Srbi od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj

Državotvorne ideje i nacionalnointegralističke ideologije, primjerice u Hrvata i Srba [i/ili Srbijanaca] u 20. stoljeću,¹ mogu biti najrazličitije interpretirane te se mogu sagledati i u sklopu analize posljedica takvih ideja i ideologija po Hrvatima i Srbe [i/ili Srbijance] u nekima određenim vremenskim razdobljima i područjima. U tom je sklopu... i ova *analiza* tih fenomena i njihovih *posljedica na primjeru stradalih Hrvata i Srba od četnika tijekom Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj*.

Odabir baš tog primjera uvjetovan je samo dovršenim istraživanjem o stradalima od četnika (usp. Graovac, 1996.), pa stoga nije riječ o izbjegavanju primjera stradalih Hrvata i Srba od nositelja državotvornih ideja i nacionalnointegralističkih ideologija nekih drugih pokreta koji su istodobno sa četničkim, a poneki i pogubnije djelovali od 1941. do 1945. godine u Hrvatskoj.

Izbjegavajući znane spoznaje o prvima četničkim odredima te njihovima kasnijim udruženjima u vrijeme Kraljevine Jugoslavije, "ovdje je dovoljno naglasiti kako korijene četničkog pokreta u međuratnom razdoblju" – između dva svjetska rata – ipak "treba imati u vidu, jer su se pojedini njegovi članovi pojavljivali i u tijeku Drugoga svjetskog rata te

---

¹ Ovako definirana tema bila je zadana i razmatrala se na 1. skupu *Dijaloška povjesničara/istoričara* održanome od 20. do 22. studenoga 1998. u Pečuhu (op.ur.).

bili" njegovi "obnovitelji" (Sobolevski, 1994.b:). Štoviše, u tijeku rata taj pokret nisu sačinjavali samo njegovi predratni članovi nego i brojni pripadnici jugonacionalističkih te velikosrpskih [i/ili velikosrbijanskih] stranaka i udruženja.

Najkraće rečeno, već se početni programatski ciljevi četničkog pokreta u međuratnom razdoblju zasnivaju na ideologijama integralnog jugoslavenstva i unitarizma, odnosno novonastaloga jugoslavenskog nacionalizma, pri čemu se izmjenjuju ideje o *Velikoj Jugoslaviji* i *Velikoj Srbiji*. Iz tih razloga četnički pokret sačinjavaju uglavnom Srbi [i/ili Srbijanci], ali i manji broj pripadnika drugih naroda, među kojima i tzv. *nacionalni Hrvati* iz redova jugoslavenskih nacionalista, prije svega s područja hrvatskih gradova na Jadranu.

Četnička se udruženja, u tom sklopu, javljaju 30-ih godina 20. st. i u Hrvatskoj (akcioni/akcijski su odbori tih udruženja započeli svoj rad već 1927. u Zagrebu, a obnovljeni su, nakon kratkotrajne formalne zabrane djelovanja u 1929. godini, 1930. godine), no nisu naišla na odobravanje glavnine hrvatskog, "kao ni dijela srpskoga stanovništva koje se zalagalo za zajednički život s Hrvatima" (Sobolevski, 1994.b: 5), posebno u regijama mješovita sastava stanovništva te nakon provedenih nasilja i terora nad hrvatskim stanovništvom, koji su uvećani nakon ubojstva kralja Aleksandra u Marseilleu 1934. godine. Stoga je u razdoblju od 1933. do 1936 bio... u hrvatskim područjima privremeno i zabranjen rad 51 četničkom pododboru, a naposljetku je, zbog otpora Hrvata te Slovenaca, i javna djelatnost četničkih udruženja bila 1936. formalno zabranjena u Dravskoj, Primorskoj i Savskoj banovini. Međutim, u sklopu procesa konstituiranja Banovine Hrvatske 1939. godine, obnavljaju se četnička udruženja, sa ciljem afirmiranja ideja *Velike Sr-*

bije, ovaj put u težnji stvaranja *Srpske banovine*, koja bi, pod zajedničkim nazivom *Srpske zemlje* obuhvatila, s izuzetkom Banovine Hrvatske i Dravske banovine, sve preostale banovine, što nije ostvareno. Ipak, četnička udruženja u Hrvatskoj nikako nisu uspjela omasoviti članstvo, pa se njihova organizacija pred rat svodi samo "na užu skupinu... fanatiziranih pristaša" (Jelić-Butić, 1986.: 16).

Izbjegavajući ponovno, ovaj put znane spoznaje o četničkoj političkoj i vojnoj organizaciji... 1941.-1945. godine, ovdje je dovoljno ukazati, a i to najkraće, na program i ciljeve četničkog pokreta u tom razdoblju. Oni su sadržani u nizu ratnih dokumenata, u kojima se ogoljele nalaze, u stvari, samo dvije nacionanointegralističke, odnosno državotvorne koncepcije – obje o stvaranju *Velike Srbije*, samostalne ili unutar Jugoslavije. Polazna je teza tih koncepcija, bolje rečeno koncepcije, kako su Srbi [i/ili Srbijanci] doduše privremeno izgubili svoju državu, za što su četnici okrivljavali ostale narode Jugoslavije, prije svega Hrvate, no da time nisu izgubili i državnost. Stoga u vrijeme rata, u težnji očuvanja državotvornosti i samoga srpskog [i/ili srbijanskog] stanovništva, pokušavaju status tog stanovništva riješiti i u sklopu posebnih autonomija ili sjedinjenja s drugima te novonastalim navodnim državama (primjerice, Italijom ili Crnom Gorom te *Nedićevom Srbijom*).

Osnovne državotvorne ideje četničkog pokreta tim su značajnije što je iz tih projekcija proizišao i planirao se te provodio teror, posebno, u sklopu etničkog čišćenja nesrpskih [i/ili nesrbijanskih] naroda, nad Hrvatima i *Muslimanima* [danas Bošnjacima, a u vrijeme rata muslimanima, dakle pripadnicima islamske vjeroispovijesti], ali i spram svih onih, dakle i Srba [i/ili Srbijanaca], koji su se suprotstavljali tim zamislima...

Prvi je od tih državotvornih i programskih dokumenata *memorandum* o granicama, društvenom uređenju i vanjskoj politici Srbije u ratu pod imenom *Homogena Srbija* (usp. *Zbornik dokumenata...*, 1981.: 1-9), kojega je 30. lipnja 1941. sačinio, dva mjeseca prije no što se je uopće i sastao s Dražom Mihailovićem i postao članom četničkoga Centralnog nacionalnog komiteta (CNK) te njegova Izvršnog odbora, Stevan Moljević. To je ujedno i "najpotpuniji prikaz četničkih velikosrpskih teritorijalnih aspiracija (ili onoga što se ponekad blaže nazivalo *srpskom jedinicom u Velikoj Jugoslaviji*") (Tomasevich, 1979.: 155), kojega je S. Moljević i kasnije dopunjavao, bolje rečeno šire obrazlagao (usp., primjerice, njegovo pismo Dragiši Vasiću, tadašnjem članu Mihailovićeve štaba, iz prosinca 1941. godine, u: *Zbornik dokumenata...*, 1981.: 101-103).

Memorandumu su, prema teritorijalnim zamislima i zahtjevima, slični *Prijedlozi Beogradskoga četničkog komiteta* (usp. *Zbornik dokumenata...*, 1981.: 26-29), nastali u ljeto 1941. godine, koje je u rujnu iste godine iz zemlje iznio i, potom, predao jugoslavenskoj vladi u izbjeglištvu Miloš Sekulić. Štoviše, ti zahtjevi i zamisli nadilaze one Moljovićeve...:

Iz zamišljene Velike Srbije trebalo je protjerati ne manje od 2.675.000 ljudi; taj broj, [među ostalima], uključuje i 1.000.000 Hrvata...; u redefiniranu Srbiju ušlo bi zatim 1.310.000 ljudi, od toga 300.000 Srba iz Hrvatske. Dopustilo bi se [pak] da u novoj Velikoj Srbiji ostane nekih 200.000 Hrvata (Tomasevich, 1979.: 158).

Ti su projekti i prijedlozi postali sastavnim dijelom *Mihailovićeve pokreta*, posebno u dijelovima koji se odnose na zamišljeno područje *Velike Srbije*. Stoga se on, primjerice u *Proglasu srpskom narodu* iz prosinca, detaljnije u *Instrukcijama komandantima četničkih odreda u Crnoj Gori i komandantu Limskih četničkih odreda* od 20. prosinca 1941.

godine (usp. *Zbornik dokumenata...*, 1981.: 93-100), na njih i poziva, povezujući pritom djelatnost četničkih odreda s diplomatskom izbjegličkom aktivnošću kralja Petra II. i *zapadnim saveznicima*. Ciljevi su četničkih odreda, prema tim *Instrukcijama...*, među ostalim, stvoriti *Veliku Jugoslaviju*, i, u njoj, *Veliku Srbiju, očistiti*, dakle etnički očistiti, moguće preseljenjima, ali i ubijanjima državno područje od svih nersrpskih [i/ili nersrbijanskih] manjina i nenacionalnih elemenata te kazniti sve krivce za travanjску katastrofu, kao i one *Muslimane* i ustaše koji su uništavali narod, misli se prije svega srpski [i/ili srbijanski] (usp. *Zbornik dokumenata...*, 1981.: 93-98).

Slične teze, nastale kao dopuna *Moljevićeva memoranduma*, s prijedlozima i o poslijeratnom uređenju Jugoslavije zastupa i D. Vasić, odvjetnik iz Beograda i istaknuti član četničkoga CNK-a, u pismu D. Mihailoviću iz travnja ili svibnja 1942. godine (usp. *Zbornik dokumenata...*, 1981.: 255-263).

Iste koncepcije podupirali su i krugovi oko izbjegličke vlade, osobito inače u njoj brojčano premoćni srpski [i/ili srbijanski] političari, osporavajući politiku hrvatskih i slovenskih političara, prije svega prvih – predstavnika Hrvatske seljačke stranke – koji su u njoj “branili pozicije stečene *Sporazumom Cvetković-Maček* iz 1939. godine” (Jelić-Butić, 1986.: 21).

Slične se *koncepcije*, uz neke posebnosti, izražavaju i na *regionalnim razinama četničkog pokreta*. Velikosrpski su elementi iz Dalmacije, primjerice, svoje poglede izrazili još u svibnju 1941. u zahtjevu Nikole Novakovića - Longa, prije-ratnog poslanika i ministra te čelnika Jugoslovenske [Jugoslavenske] radikalne zajednice, u kojemu on, u “ime 100.000 pravoslavnih Srba” iz sjeverne Dalmacije, traži formalno odcjepljenje Kninske krajine i Like od NDH te nji-

hovo ujedinjenje s od talijanskog okupatora anektiranim područjem Dalmacije (Jelić-Butić, 1986.: 34). U srpnju je iste godine zahtjev dopunjen i prijedlogom o stvaranju posebnoga *Rimskog dominiona*, svojevrsne autonomne jedinice, samostalne u upravim, no bez autonomije u zakonodavnima poslovima (usp. Plenča, 1986.: 277-278).

Regionalne koncepcije najizrazitije su, za područje Hrvatske, izražene, pak, u *Elaboratu* o formiranju, ulozi i zadacima četničke *Dinarske divizije* (usp. *NOB u Dalmaciji...*, 1982.: 1124-1129), sastavljenome od 8. do 12. ožujka 1942. u Mostaru (izradili su ga Radovan S. Ivanišević, Boriwoje S. Radulović i Milo Rakočević, četnički oficiri u Mostaru, a on je potom prihvaćen od komandanata četničkih pukova Kninske krajine i Like te zapadne Bosne), u kojemu je, među ostalim, određen planirani odnos četničkog pokreta spram Hrvata i Hrvatske, a koji je izrazito protuhrvatski kako spram Hrvata, tako i spram njihove domovine.

Proširene se, pak, verzije osnovnoga četničkog programa pojavljuju potkraj 1942. godine: *Zaključci službenog karaktera Konferencije mladih četnika intelektualaca Crne Gore i obližnjih područja...*, koja je održana od 30. studenoga do 2. prosinca... u Šahovićima (usp. Tomasevich, 1979.: 160), te *Priručnik četničke organizacije*. Riječ je, u potonjem slučaju, o radnom naslovu dokumenta izrađenoga... potkraj iste godine... od četničkog vodstva, vjerojatno uz pomoć S. Moljevića, u kojemu se..., [među ostalim, neočekivano navodi] i "da su Srbi i Hrvati podjednako bili žrtve" između dva svjetska rata te da "nije hrvatski narod neprijatelj Srba, nego su to *frankovci*, (dakle ustaše)" (Tomasevich, 1979.: 162).

Četnički je pokret potom, u suglasnosti s jugoslavenskom vladom u izbjeglištvu, a posebno zbog kasnijeg razvoja ratne situacije, formalno podupirao i obnovu Jugoslavije, ali

takve u kojoj će hegemoniju ostvarivati *Velika Srbija* i svi Srbi [i/ili Srbijanci] živjeti u istoj, jednoj državi, uz više ili manje izražen šovinistički odnos spram nesrpskih [i/ili nesrbijanskih]i nacionalnih manjina, s tim da Srbi [i/ili Srbijanci], neovisno o broju, ne mogu biti manjina ni u jednome dijelu države.

Hrvatima se pritom, prema [ovdje] samo jednome [slučajno odabranome] od brojnih primjera, prijetilo istrebljenjem: naime, u četničkom listu *Glas Cera* u studenome 1943. godine, četnici se, primjerice, zalažu za Jugoslaviju sa što manjim brojem Hrvata:

Tu se najprije zahtjeva da se prvo otkotrlja 700.000 Hrvata (navodno je toliko ubijeno Srba na području NDH), a zatim da se otpočnu s Hrvatima ravnopravni pregovori (Sobolevski, 1994.b: 20).

Svi ostali četnički dokumenti bitno se ne razlikuju od dosad navedenih... Jedini otklon... predstavljaju zaključci, odnosno *Rezolucija četničkog kongresa*, održanoga u selu Ba potkraj siječnja 1944. godine (usp. Tomasevich, 1979.: 162-163), prema kojima se, kako iz unutarnjih, tako i vanjsko-političkih razloga, četničkom pokretu prividno pridodaju [istinska] općejugoslavenska svojstva, odnosno tvrdi kako on nije isključivo velikosrpski i nedemokratski. Prvi su put četnici tada, znatno zakašnjelo, otvoreno usvojili načelo federalizma pri budućem uređenju jugoslavenske države, ali bez priznavanja, primjerice, postojanja Crne Gore i Makedonije. Istodobno su odbacili odluke Drugoga zasjedanja AVNOJ-a, a potom i gotovo sve odluke zasjedanja ZAVNOH-a kao čin *nacionalne izdaje* (usp. Jelić-Butić, 1986.: 252-253), odnosno "kao djelo ustaško-komunističke manjine..., podsjećajući srpski narod... da su partizani i ustaše udružili svoje snage kako bi ga istrijebili":

[Zanimljivo je da su i] ustaše... na sličan način ukazivali i na partizane kao na srbokomuniste koji su čvrsto odlučili da unište Hrvate. [No], naravno..., nije postojala ni ustaško-komunistička ni srbo-komunistička zavjera; partizani su naprosto provodili istinski jugoslavenski program koji je bio koliko protiv ustaša, toliko i protiv četnika (Tomasevich, 1979.: 357).

Naposljetku, formalno su, usto, četnici potvrdili neprijateljstvo spram njemačkoga okupacijskog režima i njegovih pomagača ili saveznika, s namjerom novačenja protukomunistički raspoloženih Srba [i/ili Srbijanaca] "u borbi za spas srpstva" (Tomasevich, 1979.: 357):

Takve i slične koncepcije četničkog pokreta imale su [međutim] sve manje odjeka, pogotovu među nesrpskim narodima, jer se sredinom 1944. već zamjetno nazirao ne samo skori krah četnika nego i... proces promjene vlasti u državotvornima nastojanjima NOP-a nakon njegova priznanja od snaga antihitlerovske koalicije (Sobolevski, 1994.b: 22).

Sve u svemu, četnički pokret, među ostalim,

nije za nacionalno pitanje imao rješenje koje bi ponudio ne-srpskim narodima... [te] nije razumio da jaka i funkcionalna Jugoslavija mora biti nešto potpuno različito od proširene Srbije i da to zahtijeva potpuno različit politički i psihološki stav i vođa i stanovnika u svakoj od... nacija, ali posebno u Srbiji i Hrvatskoj (Tomasevich, 1979.: 163).

Stoga je njegova nedovoljno snažna te loše organizirana i vođena, a od gotovo samih početaka rata i kolaboracionistička oružana sila, "koja se sastojala gotovo samo od Srba i Crnogoraca..., slijedila usku nacionalističku politiku i bila je angažirana u vojnoj akciji usmjerenoj isključivo protiv svojih zemljaka..., a ne protiv tuđinskih sila koje su zemlju dovele do katastrofe" (Tomasevich, 1979.: 163).

U tom sklopu, posebno u Hrvatskoj, koja je ovdje uzeta za primjer posljedica djelovanja državotvorne ideje i nacionalnointegralističke ideologije četnika, a u vezi sa strada-

njem Hrvata i Srba od četnika 1941.-1945. godine, četnici su imali posebne nakane, "kako prema hrvatskom narodu u cjelini, tako i prema svojim idejnim protivnicima u građanskom ratu" (Sobolevski, 1994.b: 46), koji, naravno, nisu bili samo Hrvati. Pri tome su *od četnika ponajviše stradale tri skupine osoba* [dvije skupine prema nacionalnosti, a jedna skupina neovisno o tome]: *prema nacionalnosti Hrvati* (neovisno o političkom uvjerenju ili nekim drugima određenjima) *i Srbi* (prije svega oni, sa članovima obitelji, koji su podupirali partizane ili sudjelovali u njihovim redovima te koji su bili lojalni vlastima NDH, radili u poduzećima i institucijama te sudjelovali u oružanim formacijama NDH, primjerice domobranstvu, ili podupirali, od 1942. godine, tzv. *Hrvatsku pravoslavnu crkvu*) [usp., šire o tome, Požar, 1996.], *a neovisno od nacionalnosti partizani* (uključivo i članove njihovih obitelji).

Podaci o nacionalnoj strukturi stradalih od četnika tijekom Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj zasnivaju se na metodi osobne identifikacije ljudskih gubitaka koju od 1991. koristi istraživački tim Hrvatskog instituta za povijest (HIP) u Zagrebu, s voditeljem Mihaelom Sobolevskim, a koji je do sada, [do 1998. godine], identificirao više od 100.000 osoba s područja Hrvatske koje su izgubile život u tom ratu. Kako su ti gubici sve donedavno bili proizvoljno određivani ili se još proizvoljno određuju, čime nastaju i opstaju najraznovrsniji *mitovi o žrtvama i stradalnicima*, te kako malo-brojna istraživanja, prije svega zbog metodoloških ograničenja, nisu ni mogla iskazati stradale od pojedinih ili skupnih počinitelja zločina, uključivo i iznimno kvalitetna istraživanja i procjene Bogoljuba Kočovića (usp. Kočović, 1985.) i Vladimira Žerjavića (usp. Žerjavić, 1989.), kao ni strukture (dobnu, spolnu, socijalnu, nacionalnu i konfesionalnu struk-

turu stradalih) ili poneka druga važna obilježja stradalih (mjesto rođenja, prebivališta i smrti, bračno stanje, socijalno porijeklo, oružanu i političku pripadnost, uhićenja i zatvaranja te oblike, načine i uzroke smrti stradalih, uključivo i tzv. *vremensku gustoću smrti*), spomenuti je tim, u sklopu prožimanja demografije, historiografije, sociologije i viktimologije (žrtvoslovlja), u kombinaciji sa statističkom i usporednom metodom te tehnikama ankete i intervju, razradio takav pristup istraživanju ljudskih gubitaka koji teži eliminiranju grešaka i proizvoljnosti pri određivanju tih gubitaka, koje su, primjerice, iako se uzimaju u obzir, često bile izražene u brojnim službenim i neslužbenim poslijeratnim popisima i procjenama. Polazna teza sadržana je u jednakosti istraživanja svih oblika i vrsta ljudskih gubitaka, izravnih i neizravnih, bez obzira gdje su se dogodili, na koga se odnose i tko ih je izazvao. Riječ je, dakle, uz ponovni naglasak, o osobnoj identifikaciji tih gubitaka sa svim relevantnim podacima o stradalima i okolnostima pod kojima su izgubili život. I to, naravno, bez ikakvog razlikovanja stradalih (žrtava i stradalnika) i/ili počinitelja zločina.

Tako je, među ostalima, a u podjeli posla unutar tima..., s moje strane utvrđeno 2905 osoba stradalih od četnika tijekom Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj (usp. Graovac, 1996.).

Inače, dosad su, [do 1998. godine], u optjecaju, i to bez detaljnih ili potpunijih određenja, bila samo dva broja o tim stradalima: prvi od 1372 stradala, procjena stradanja prije svega partizana, koji je svojedobno naveden u zahtjevu Općinskog odbora SUBNOR-a Knin za izručenje četničkog vojvode Momčila Đujića, komandanta Dinarske divizije u vrijeme rata (prema: Tuđman, 1989.: 372), te drugi, iz popisa Zemaljske komisije za [ratne zločine/ZKRZ, odnosno

za] utvrđivanje zločina okupatorâ i njegovih pomagača, od 1729 građana stradalih od četnika D. Mihailovića (usp. HDA, Zagreb, ZKRZ..., GUZ 2624/45, kut. 30, *Statistički podaci za cijelo područje Hrvatske*).²

Hrvati su, već je spomenuto, najbrojniji među stradalima od četnika: 65 posto ili gotovo dvije trećine ukupno stradalih prema kriteriju nacionalnosti. S obzirom na ciljeve, politiku i djelovanje četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj, taj podatak i ne iznenađuje, iako je broj stradalih Hrvata ipak manji od njihova udjela u nacionalnoj strukturi prijeratnoga i ratnog hrvatskog društva. Naime, iako je

teško utvrditi nacionalnu strukturu stanovništva uoči Drugoga svjetskog rata na teritoriju današnje Republike Hrvatske [RH]..., procjenjuje se da je tu živjelo najmanje 75 posto hrvatskog stanovništva (Sobolevski, 1992.: 180).

Preostalih 25 posto stanovništva činili su, prema nacionalnom određenju, Srbi (više od 15 posto), kao i stanovništvo češke, mađarske, njemačke, romske, slovačke, talijanske i židovske, dijelom poljske i ruske nacionalnosti, te dijelovi zatečenog stanovništva nekih nacija i/ili nacionalnosti s područja drugih dijelova Kraljevine Jugoslavije (zajedno manje od 10 posto) (usp. Sobolevski, 1992.: 180).

---

² Potom je, što je već navedeno u dijelu knjige o suodnosu demografije i historiografije u istraživanju ljudskih gubitaka, V. Žerjavić *utvrdio*, korištenjem standardne demografske metode i indikativnih brojeva, da je od četnika stradalo 20.000 Hrvata i *Muslimana* tijekom Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj (usp. Žerjavić, 1994.a, b i c), što je odmah podvrgnuto znanstvenoj kritici (usp. Sobolevski, 1994.a), naravno uz odgovor (usp. Žerjavić, 1994.b). Unatoč tome, u međuvremenu i poneki povjesničari, prvotno u znatno manjim razmjerima, *procjenjuju* da je bilo 3750 stradalih od četnika (usp. Dizdar - Kujundžić, 1995.), a potom čak, ali za područje "bivše Jugoslavije", i "da su četnici" 1941.-1945. približno "ubili 20.000 Hrvata" (Dizdar - Sobolevski, 1999.:79) [op.ur.].

Hrvati su, za razliku od svih drugih nacionalnosti, stradali od četnika u svim kategorijama stradalih, odnosno svim kategorijama žrtava i stradalnika, dakle, ne samo unutar civilnog stanovništva (87) nego i među borcima (13 posto), i to unutar svih vrsta: 57 posto ili gotovo tri petine kao partizani (unutar te kategorije, pak, 80 posto kao sudionici NOB-a, odnosno borci, a 20 posto kao sudionici NOP-a, odnosno *aktivisti*), 40 posto ili dvije petine kao borci NDH (unutar te kategorije 76 posto kao domobranci, a 24 posto kao ustaše), više od dva posto kao pripadnici... Vojske Kraljevine Jugoslavije i manje od jedan posto kao četnici (četnici Hrvati stradali od samih četnika).

Ovaj raspored stradalih od četnika, odnosno njihovih žrtava i stradalnika svjedoči, s jedne strane, o svojstvima rata, u kojemu su uglavnom stradali civili te, s druge strane, o njegovu sadržaju, jer i unutar stradalih boraca Hrvatske najviše ih je među partizanima, stvarnim, pa – [i s obzirom na ovisnost NDH o njegovim saveznicima, prije svega Kraljevini Italiji, potom i *Trećem Reichu*] – donekle i jedinima protivnicima četnika tijekom Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj.

Druga kategorija stradalih od četnika prema brojnosti, a unutar kriterija nacionalnosti stradalih su *Srbi*: 33 posto ili trećina ukupno stradalih. S obzirom na dijelom građanski rat 1941.-1945. u Hrvatskoj, ni taj podatak ne iznenađuje, no broj je stradalih Srba više no dvostruko veći od njihova udjela u nacionalnoj strukturi prijeratnoga i ratnog hrvatskog društva. To očividno ukazuje kako su od četnika, u znatnom broju, prema već navedenim kriterijima, stradali i Srbi: u postotku, spram udjela u stanovništvu, i znatno više negoli Hrvati.

Srbi su stradali unutar civilnog stanovništva (72 posto ili gotovo tri četvrtine) i, za razliku od stradalih Hrvata, među

samo dvije kategorije boraca (28 posto ili više od četvrtine stradalih): čak 95 posto kao partizani (62 posto kao sudionici NOB-a, odnosno borci, a 38 posto kao sudionici NOP-a, odnosno *aktivisti*) i pet posto kao četnici (četnici Srbi stradali od samih četnika).

I ovaj raspored stradalih od četnika, odnosno njihovih žrtava i stradalnika svjedoči o svojstvima rata, u kojemu su uglavnom stradali civili (među Srbima, ipak, očekivano manji postotak stradalih civila negoli među Hrvatima), te o njegovu sadržaju, jer i unutar stradalih boraca Srba *daleko* ih je najviše među partizanima (i to u znatno većem postotku od stradalih partizana Hrvata), stvarnim, pa – [i s obzirom na ovisnost NDH o njegovim saveznicima, prije svega Kraljevini Italiji, potom i *Trećem Reichu*] – donekle i jedini-ma protivnicima četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj. Usto, stradali četnici Srbi od samih četnika, kao druga kategorija stradalih među borcima Srbima, uglavnom obuhvaćaju one koji su iznevjerili četnički pokret, a iznevjeriti ga, u okolnostima Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj, značilo je gotovo samo jedno: njihov prelazak u partizane i/ili suradnja s njima (te, rjeđe, i njihova lojalnost spram vlasti i formacija NDH...).

Treća i posljednja kategorija stradalih od četnika prema brojnosti, a koji nisu pripadali ni hrvatskoj niti srpskoj nacionalnosti nego *drugima nacionalnostima*, odnosi se *samo* na dva posto stradalih prema kriteriju nacionalnosti. Najviše su, u tom sklopu, stradali Židovi (40 posto ili dvije petine), potom Romi (31 posto ili gotovo trećina), Česi (11), Rusi (gotovo sedam) i Slovenci (gotovo pet) te Nijemci, Poljaci i Slovaci (po dva posto tih stradalih).

Ti podaci potvrđuju, ako se zanemari djelovanje okupatorâ, kako se Drugi svjetski rat u Hrvatskoj, neovisno o tome

određujemo li ga pojmovima *antifašistički i oslobodilački te građanski i/ili revolucionarni rat*, prije svega svodio na sukob Hrvata i Srba, koji nisu stradali samo u različitim vojnim taborima (kao stradalnici) nego, na žalost, i u većem broju unutar civilnog stanovništva (kao žrtve). Stoga podaci o stradanjima preostalih nacionalnosti ne iznenađuju, pa je... postotak njihova stradanja manji od njihova udjela u nacionalnoj strukturi prijeratnoga i ratnog hrvatskog društva.

Stradali pripadnici spomenutih nacionalnosti unutar su civilnog stanovništva (49 posto ili manje od polovine, s time da su ponajviše stradali Romi, pa potom Slovaci i Slovenci) i među borbicima dvije kategorije (51 posto ili više od polovice stradalih, s time da ih je *samo* četiri posto među domobranima, a 96 posto među partizanima: 77 posto ili više od tri četvrtine Židova, 14 posto Čeha te po 4,5 posto Poljaka i Rusa). Unutar prvih (žrtava), za razliku od stradalih Hrvata i Srba, u najmanjem, a među drugima (stradalnicima) u najvećem postotku.

Primjetno je da među stradalima od četnika nema Mađara i Talijana, što i nije neočekivano, te da je među njima *samo* jedan Nijemac, stradao kao domobran. Također je primjetno da su upravo Romi najviše stradali unutar civilnog stanovništva, a Židovi među borbicima (i to kao partizani), što ukazuje i da su četnici, slično ostalima pomagačima okupatorâ u Hrvatskoj, imali dijelom i rasni pristup zločinu.

Raspored stradalih od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj može se odijeljeno promatrati i za *stradale unutar civilnog stanovništva te među borbicima* (i prema kategorijama boraca). Unutar je civilnog stanovništva i/ili žrtava, u tom sklopu, u postotku još više stradalih Hrvata (70 posto ili 3,5 petina), a u postotku manje stradalih Srba (29 posto ili manje od 1,5 petine) i onih ostalih nacionalnosti (jedan posto strada-

lih). Među borcima i/ili stradalnicima, pak, stoga je najviše stradalih Srba (51 posto ili više od polovice), potom Hrvata (45) i onih ostalih nacionalnosti (četiri posto stradalih).

I među partizanima, kojih je najviše stradalo unutar kategorije *borci i/ili stradalnici* (78 posto ili više od tri četvrtine), najviše je stradalih Srba (62 posto ili više od tri petina), potom Hrvata (33 posto ili trećina) i onih ostalih nacionalnosti (pet posto stradalih).

Ovi podaci, iako neočekivani, doduše samo prema kriteriju stradanja, koji nije i ne može biti jedini kriterij zaključivanja, ne potvrđuju u potpunosti, iako tako izgleda, kako su Srbi među borcima ponajviše stradali ili se borili protiv četnika. Naime, raspoloživi podaci o stradalima partizanima od četnika znatno su potpuniji za dijelove Hrvatske bez Dalmacije od podataka o tim stradalima za samu Dalmaciju. Usto, uistinu su nedovoljni podaci o stradalim borcima Hrvatima, posebno partizanima, (opet ponajviše dalmatinskim) u borbama sa četnicima izvan područja Hrvatske. Stoga posljednje podatke treba prihvatiti s određenom rezervom, iako to nikako ne znači da se i Srbi, posebno srpski partizani nisu u znatnome i neočekivano velikom broju borili ne samo protiv okupatorâ i ustaša te domobrana nego i protiv četnika, od kojih su u velikom broju/postotku i stradali. Uostalom, jedna je od osnovnih odrednica partizanskog pokreta i bila u tome da se pripadnici pojedinih naroda, bilo Hrvata, bilo Srba i ostalih, upravo i bore protiv svojih navodnih nacionalnih predstavnika u sklopu kolaboracionističkih i/ili kvislinških snaga, pristajući, dakle, na građanski rat i vodeći, istodobno, oslobodilački, po sadržaju antifašistički rat, koji, s obzirom i na socijalne ciljeve, partizani postupno pretvaraju i u revolucionarni rat.

Naposljetku, *podaci o nacionalnoj strukturi stradalih od četnika* veoma su slični pokazateljima o njihovoj *vjeroispovijesti*.³ Zanemarive razlike nastaju samo stoga što su 10 ustanovljenih, a već navedenih nacionalnosti svedene na tri ustanovljene vjeroispovijesti (rimokatoličku, pravoslavnu i židovsku) i što je uvedena i četvrta kategorija koja se odnosi na *odricanje vjeroispovijesti*, a koja obuhvaća agnostike i/ili ateiste. Potonji su, nakon rimokatolika i pravoslavača, stradali, primjerice, više od stradalih židovske vjeroispovijesti te obuhvaćaju četiri posto ukupno stradalih od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj. Stradali su unutar civilnog stanovništva (*samo dva posto*) i, za razliku od rimokatolika i pravoslavača, a kao i stradali židovske vjeroispovijesti, među samo jednom kategorijom boraca i/ili stradalnika (98 posto), i to u partizanima, unutar kojih su, u sklopu vjeroispovijesti ili odricanja od nje, na drugome mjestu prema stradanju: 27 posto ili više od četvrtine. Unutar te kategorije su, pak, u 72 posto slučajeva stradali kao sudionici NOB-a i/ili borci, a u 28 posto slučajeva kao sudionici NOP-a i/ili *aktivisti*.

---

³ Time se ne prihvaća, naravno, ni jedan od oblika teza o istovjetnosti nacionalnoga i konfesionalnog određenja nego samo ukazuje na sličnost tih pokazatelja kada je riječ o stradalima od četnika tijekom Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj. Uostalom, takva *sličnost* posljedica je iskaza nacionalnosti putem vjeroispovijesti u međuratnim popisima stanovništva – popisima rađenima u vrijeme između dva svjetska rata – pri čemu su mogući razni netočni određenja i *zaključci*, a koji su posve odvojeni od saznanja jesu li poneki pojedinac ili poneka skupina uistinu upražnjavali neku od vjeroispovijesti, a kada su neku i upražnjavali to nikako ne znači da je ona svojstvo samo jedne i/ili jedne od nacionalnosti. Ipak, ako se sve to opravdano zanemari, može se, neovisno o nacionalnosti (iako uz veliku *sličnost*), izraziti struktura stradalih od četnika i prema vjeroispovijesti.

Otvara li demokracija mogućnost prestanka manipulacije stradalima? Primjer: razlike u utvrđivanju broja stradalih od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj

Ovdje se, naposljetku, prije svega zbog historiografskih iskaza iz nedavne prošlosti... nastalima posljednjih desetak godina... ukazuje kako nisu samo u udžbenicima [povijesti u Hrvatskoj] prisutne *manipulacije te neutemeljeni i problematični rezultati i tvrdnje, ovdje s jednom vrstom žrtava i/ili stradalnika*, nego da su oni uočljivi i u drugima vrstama historiografskih radova...

A nakon uspostave demokratskog sustava u Hrvatskoj, ne ulazeći ovdje ni u vremensko određenje niti u stvarni sadržaj tog sustava, očekivale su se i promjene u području znanosti, minimalno one, kada je o historiografiji riječ, koje se odnose na izbjegavanje barem očevidnih falsifikata, neutemeljenih tvrdnji te ideologijskih i političkih interpretacija pojedinih rezultata istraživanja. Međutim, [unatoč promjenama u naglascima istraživanja, koja, usto, za istraživače više nisu *opasna* kao u ranijim razdobljima], ipak su se dijelom nastavile i neznanstvene te političke manipulacije.

Naime, nakon sloma bivše *druge* Jugoslavije i uspostave novih suverenih država na njenima ranijim područjima, očekivalo se da će i *najbolnija mjesta* interpretacije novije povijesti, u koje svakako spadaju interpretacije rezultata i manipulacije žrtvama i stradalnicima Drugoga svjetskog rata u nas, konačno biti drugačije tretirana, odnosno da će

se tim pitanjima, koja su znatno opterećivala poslijeratnu zbilju bivše *druge* Jugoslavije, posvetiti zaslužena pozornost, a i osigurati potrebna istraživačka sredstva, kako ta pitanja više ne bi opterećivala pojedine sredine ili otvarala mogućnosti novih sukoba koji mogu štetiti ne samo znatnosti nego i proizvesti nova stradanja.

U tom je pogledu u RH, u Institutu za suvremenu povijest, potom Hrvatskom institutu za povijest (HIP) u Zagrebu, još 1991. godine nastao [već ranije spomenuti] istraživački tim sa zadaćom da, na temelju osobne identifikacije svih žrtava i stradalnika 1941.-1945. u Hrvatskoj, dakle stradalih građana Hrvatske, korištenjem interdisciplinarnih metoda i tehnika istraživanja znanstveno ustanovi broj i strukture tih žrtava i stradalnika.¹ Vjerovalo se da će na taj način politika konačno biti *protjerana* i iz tog dijela znanstvenih istraživanja, posebno nakon objavljivanja [ovdje već više puta navedenih] gotovo istovjetnih rezultata demografskih istraživanja B. Kočovića (usp. Kočović, 1985.) i V. Žerjavića (usp. Žerjavić, 1989.), koja su... u potpunosti i poništila mit o 1,7 milijuna stradalih u Jugoslaviji 1941.-1945. godine, a potom i mitove izvedene iz toga, primjerice o ogromnim stradanjima partizana, o 500 tisuća do milijun stradalih, prije svega Srba, u *Jasenovcu*, o stradanjima 300 tisuća *Muslimana*, a potom, nakon rata, na tzv. *Križnom putu*, isto toliko Hrvata. Vjerovalo se, dakle, u prestanak proizvoljnog određivanja ljudskih gubitaka u nas, bez obzira je li riječ o uvećanju, kao u navedenim primjerima, ili umanjenju stvar-

---

¹ Taj je tim danas, što je već spomenuto, u sklopu teme *Ljudski gubici Hrvatske u 20. stoljeću*, podijeljen za sada u dva projekta: *Ljudski gubici Hrvatske u Drugome svjetskom ratu i poraću te Domovinski rat – 1991.-1995.-1998. godine* (op.ur.).

nog broja žrtava i stradalnika, opet u svim navedenim kategorijama stradalih i mjestima njihova stradanja.

Sličnu je zadaću, potom, na temelju *Zakona o utvrđivanju ratnih i poratnih žrtava Drugoga svjetskog rata* iz 1991. godine (usp. *Narodne novine*, br. 53, Zagreb, 1991.), a preuzimajući model osobne identifikacije žrtava i stradalnika, preuzela 1992. i saborska Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava [ne razlikujući, dakle, žrtve od stradalnika], koja, osim dvojbenih, točnije nedovoljno potpunih i selektiranih istraživanja pojedinih grobišta, posebno kao tzv. *Komisija za žrtve raća i poraća* u razdoblju kada je njome rukovodio Vice Vukojević, nije ispunila svoje osnivačke ciljeve. Štoviše, izražavanjem je ishitrenih i nepotpunih rezultata istraživanja čak dodatno zakomplicirala najnovije *interpretacije* ljudskih gubitaka, kojima je *ranije manipulacije drugih nadomjestila novima vlastitim manipulacijama*, [pa je, stoga, i raspuštena].

Zanimljivo je pri tome naglasiti da, u tom sklopu, dugo vremena, sve do 1994./1995. godine, dakle gotovo do okončanja hrvatskoga Domovinskog rata, i nije bilo većih *manipulacija u interpretiranju ili utvrđivanju broja stradalih od četnika* 1941.-1945. u Hrvatskoj. Naime, sve do tada su... u optjecaju bila samo [već navedena] dva broja o tim stradalima: prvi o 1372 žrtve i/ili stradalnika..., partizanska procjena, svojedobno navedena u zahtjevu Općinskog odbora SUBNOR-a Knin za izručenje... M. Đujića, koji se dugo nije *dirao*, moguće i zato što ga je još 1989. prihvaćao i Franjo Tuđman (usp. Tuđman, 1989.). Drugi je, pak, iz Popisa ZKRZ-a u HDA u Zagrebu o 1729 građana Hrvatske stradalih od četnika D. Mihailovića (usp. HDA, ZKRZ..., GUZ 2624/45, kut. 30: *Statistički podaci za cijelo područje Hrvatske*).

Međutim, najvjerojatnije zbog događanja u Domovinskom ratu, posebice nakon pojave i oblika *neočetništva* u njemu, postupno se odustaje od znanstvene interpretacije stradalih od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj te ponovno, barem u tom segmentu, umjesto znanstveno utemeljenih uvode i svojevolljne procjene o tome, očividno politički obojene.

Prvi ih, začudo, 1994. pokreće, [već je spomenuto], baš V. Žerjavić, i to putem procjena na temelju standardne demografske metode kojom se, doduše, mogu, što je i pokazao, ustanoviti približni pokazatelji o demografskima i stvarnim gubicima, no ne i oni o svim strukturama te određenjima i svojstvima žrtava i/ili stradalnika, a posebno ne oni o počiniteljima zločina... (usp. Graovac, 2001.). Takve se njegove procjene... odnose na kritiku aspekata, odnosno teorijsko-metodoloških osnova istraživanja spomenutog tima HIP-a (usp. Žerjavić, 1994.a i b), na koju je odmah odgovorio Mihael Sobolevski, tadašnji voditelj tima (usp. Sobolevski, 1994.a). Pri tome se posebno okomio na moju, tada još istraživački nedovršenu, odnosno radnu procjenu o moguće 3500 stradalih od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj, navodeći, primjenom *indikativnih brojeva*, [ranije već navedenu] procjenu o ukupno 20.000 od četnika stradalih Hrvata i *Muslimana* (usp. Žerjavić, 1994.c). Takvu je *grubu procjenu* pravdao potrebom dovršetka istraživanja, kojega treba dovršiti *brzim rezultatima*, jer u protivnom će se, što su posve politički, a ne znanstveni argumenti, završiti Domovinski rat, a "međunarodna će zajednica", usto, "na osnovi potpuno izmišljenih genocidnih djela Hrvata nad Srbima, iskrojiti nama i granice, suverenitet i neovisnost". Pritom mu je, štoviše, "jedan... visoki diplomat nama inače nenaklonjene zemlje" navodno izjavio da zemlje "koje odlučuju o razrješenju tzv. jugoslavenske krize... znaju" za njegove i

rezultate istraživanja B. Kočovića, moguće čak "ne bi ni došlo... do rata" (Žerjavić, 1994.b: 527). Time je *otkriću* na temelju *indikativnih brojeva* pridružio i *otkriće* uzroka Domovinskog rata, a čini se da je *otkrio* i krivce njegova izbijanja – nedovoljno hitre istraživače ljudskih gubitaka.

Druga svojevoljna, [također već spomenuta] procjena, no u znatno manjim razmjerima, odnosno s točnijim određenjima, ona je o 3750 stradalih od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj, navedena 1995. u takoreći *službenoj ediciji*, a priređenoj od saborskog Odbora za obilježavanje 50. obljetnice pobjede antifašističke koalicije u Europi i svijetu (usp. Dizdar - Kujundžić, 1995.).

U međuvremenu sam, pak, što se smatra prvim cjelovitim stvarnim rezultatom spomenutog tima HIP-a, 1996. obranio doktorski rad na Filozofskom fakultetu (sociologija) u Zagrebu (usp. Graovac, 1996.), u kojemu su, među ostalim, iskazane ne samo sve strukture tih žrtava i stradalnika nego su oni, njih 2905, i poimenično navedeni. Usto, u sklopu širega aspekta istoga problema, doktorske su radove, na istome Filozofskom fakultetu (povijest), potom obranili i Slobodan Žarić (usp. Žarić, 2000.) te Zdravko Dizdar (usp. Dizdar, 2000.).

Međutim, 1999. u Zagrebu se, posve zanemarujući znanstveno novoutvrđeni broj stradalih od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj, pojavila knjiga HIP-a o tome (usp. Dizdar - Sobolevski, 1999.), koja je, s bespotrebним proširenjem problema na Bosnu i Hercegovinu (BiH), dugo nastajala, a planirana je bila tiskati se u dva dijela: u drugome dijelu knjige trebali su biti obznanjeni broj (2905) i moj popis stradalih od četnika te prikazane sve njihove strukture. No, *politika* je smatrala navedeni broj žrtava i stradalnika *premalenim*, pa drugi dio, ni nakon pozitivnih recenzija (Bosilj-

ka Janjatović i Zdenko Radelić) te odobrenih sredstava od [tadašnjeg] Ministarstva znanosti i tehnologije RH, nije tiskan. Odrednica *prešućeni*, koja se često rabi u novijim izdanjima HIP-a, nije, pak, opravdala svoju svrhu: riječ je, uglavnom, o ranije znanima četničkim zločinima, a *prešućeni su* samo, čak i bez pukog navođenja, primjerice ako ne u tekstu, a ono u popisu literature, moj obranjeni doktorat... i tada već prijavljeni doktorat S. Žarića (pa valjda makar i tada već prijavljeni doktorat samoga Z. Dizdara), od strane suradnika u istome istraživačkom timu HIP-a.

No, porazno tek slijedi: M. Sobolevski doduše navodi, ali ne na temelju mog doktorata nego feljtona (usp. Graovac, 1998.), kao da je riječ o publicističkim naznakama i procjenama, da je, što je točno, "do sada", do 1999. godine, "imenom i prezimenom te mjestom i godinom smrti" utvrđeno približno "3000 stradalih", ali da je, sada od njega začudno i protivno ranije spomenutoj polemici s V. Žerjavićem, u kojoj je *branio* broj o približno 3000 stradalih na području Hrvatske, kao i metodu osobne identifikacije stradalih bez obzira na područja stradanja kao gotovo isključivo nepristranu znanstvenu metodu za te svrhe, potonji demografskom procjenom ustanovio "da su četnici tijekom Drugoga svjetskog rata na području bivše Jugoslavije ubili" približno "20.000 Hrvata" (Dizdar - Sobolevski, 1999.: 79), iako u izboru veoma opsežnog izbora građe dvojice autora – Z. Dizdara i M. Sobolevskog – u [njihovoj navedenoj] knjizi nema gotovo niti jednoga imena stradaloga od četnika u Hrvatskoj, pa ni u BiH, a koji je istodobno bio i građanin Hrvatske, koji se već ne navodi u mome popisu stradalih (tko su, onda, tih 17.000 *novostradalih* i zašto se uopće spominju u kontekstu stradalih od četnika u Hrvatskoj, koji, naravno, svi nisu Hrvati?). Dakle, M. Sobolevski,

među ukupno 20.000 žrtava i stradalnika, više čak ni ne spominje Hrvate i *Muslimane* nego samo Hrvate (misli li pri tome ipak i na Hrvate stradale izvan područja Hrvatske, a koji samim tim što su Hrvati nisu morali biti i građani Hrvatske), a ne spominje, usto, ni članak niti knjigu u kojima je, navodno, ta procjena tiskana.

Z. Dizdar, pak, koji je u međuvremenu smetnuo s uma da je samo prije četiri godine, zajedno s Milivojem Kujundžićem, tvrdio da je bilo 3750, a potom, s M. Sobolevskim, supotpisuje 20.000 ukupno stradalih Hrvata od četnika 1941.-1945. godine, u daljnjoj politizaciji *novih istina* o četnicima tvrdi:

Nakon opće amnestije i mobilizacije 1944.-1945. godine... mnogim je četnicima... pružena prilika da prijeđu i uključe se u partizanske postrojbe te da... pod novim znakom – crvenom zvijezdom... – nastave izvoditi zločine nad Hrvatima i Muslimanima (Dizdar - Sobolevski, 1999.: 148).

Štoviše, što je posve netočno i dnevnopolitički obilježeno, nadalje tvrdi:

Četnički zločini genocida... nisu se mogli i smjeli... istraživati i objavljivati..., [dok] iskustvo s ponovljenom, velikosrpskom agresijom na RH... i BiH 1991.-1995. pokazuje da očita genocidnost znatnog dijela srpskog naroda još... nije potrošena (Dizdar - Sobolevski, 1999.: 149).

Lijep primjer zamjene ranije, posebice u pojedinim radovima prije svega srbijanskih povjesničara, očite genocidnosti dijela hrvatskog naroda suvremenom, također politikantskom, šovinističkom i neznanstvenom tezom o očitoj genocidnosti znatnog dijela srpskog naroda, koje, ovisno o nositeljima teze i njihovoj nacionalnoj pripadnosti, još nisu potrošene.

Time se knjiga, koja je kanila, prema tvrdnji Mirka Valentića, [tadašnjega] ravnatelja HIP-a, predstavljati razlaz s historiografijom nastalom nakon Drugoga svjetskog rata u nas (prema: Borojević, 1999.: 8), *razišla s historiografijom*. Svoj put je, u skladu s time, nastavila brojnim predstavljanjima u mjestima RH, uključujući, u povodu državnog blagdana, a kako *neupućeni* ne bi bili u dvojbi *glede njene državotvornosti*, i predstavljanje u Kninu.

Prikazane razlike u utvrđivanju broja stradalih od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj, s dodacima i procjenama koji se ne odnose na Hrvatsku, a moguće se, no ne kao rezultat znanstvenog istraživanja, odnose na ukupna stradanja Hrvata od četnika, kao i oblici utvrđivanja tog broja sve do današnjih dana nedvosmisleno ukazuju na daljnju potrebu promjena u području znanosti. Hoće li najnovije, opet demokratske promjene u Hrvatskoj tome pripomoći? Jer samo uvođenje demokracije, pokazano je, ne pridonosi automatski prestanku manipulacijama sa žrtvama i stradalnicima, kao ni drugima brojnim manipulacijama ili, uobičajeno, *obmanama i lažima*, ne samo u udžbenicima povijesti i ne samo u području historiografije...

*

Naknadna napomena:

Na četvrtome skupu *Dijaloga povjesničara/istoričara*, održanome u Pečuhu od 20. do 22. listopada 2000. godine, M. Sobolevski je u *Radionici o ljudskim gubicima Hrvatske i Srbije u 20. st.* izjavio da već spomenutu tvrdnju kako "su četnici tijekom Drugoga svjetskog rata na području bivše Jugoslavije ubili 20.000 Hrvata" (Dizdar - Sobolevski, 1999.: 79) nije napisao u tekstu koji je predao za tisak te

da za nju ne odgovara. Naime, tu rečenicu čak smatra u svome tekstu nepotrebnom, jer njegov se prilog u knjizi odnosi samo na četničke zločine 1941.-1945. u Hrvatskoj..., a u kojima je, što je "do sada" ustanovljeno "ime-nom i prezimenom te mjestom i godinom smrti", stradalo samo približno "3000" ljudi, "od kojih su" približno "dvije trećine Hrvati" (Dizdar - Sobolevski, 1999.: 79).

Na drugome mjestu, potom, također 2000. godine, sve to dijelom potvrđuje...:

Dosad provedena istraživanja četničkih zločina u Hrvatskoj i nad Hrvatima i pripadnicima drugih naroda ili nacionalnih manjina u Drugome svjetskom ratu pokazuju da su četnici lišili života više od 3000 osoba (Sobolevski, 2000.: 30).

Čini se, dakle, da demokratske promjene u RH od 2000. godine, kada su i obznanjeni spomenuti izjava i rad..., ipak potiču prestanak makar manipulacijama stradalima od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj.

[Još poneke naknadne napomene]:²

*

[V. Žerjavić je, unatoč navedenome i činjenici da nije osobno sudjelovao na međunarodnima znanstvenim skupovima *Dijaloga povjesničara/istoričara*, ipak 2002. još jednom, neposredno prije no što je, na žalost, preminuo, polemizirao (usp. Žerjavić, 2002., 565-572), uz kritiku i pohvalu ponekih radova s tih skupova, i to I. Graovca (usp. Graovac, 2001.a i

---

² Riječ je o, ovdje pridodatoj, diskusiji/polemici između V. Žerjavića i I. Graovca o naslovljenoj problematici, objavljenoj u: Fleck - Graovac, 2002.a, 565-579, a koja se daje u najsžetijem obliku (op.ur.).

b), dijelom i Dragana Cvetkovića (usp. Cvetković, 2002.), koji su tiskani i u ovoj knjizi, ili ponekih radova mimo tih skupova, i to Z. Dizdara i M. Kujundžića (usp. Dizdar – Kujundžić, 1995.) te ponekih austrijskih novinara (usp. Žerjavić, 1998.) i njemačkih leksikografa, primjerice Gunnara Heinsohna (usp. Žerjavić, 1999.). Cvetkovićev je rad, što-više, komentirao na temelju napisa iz tiska (usp. Krušelj, 2001.), čak i prije njegova objavljivanja] (op.ur.).

Pojedini istraživači ljudskih gubitaka tijekom Drugoga svjetskog rata u nas, primjerice I. Graovac..., tvrde da standardna demografska metoda "nije dovoljna za istraživanje svih struktura i svojstava te određenja stradalih, kao i posebno istih odrednica ili broja počinitelja zločina, u što se..., na temelju" te "metode i korištenjem *indikativnih brojeva*", upustio, "primjerice V. Žerjavić", navodeći "da je od četnika stradalo 20.000 Hrvata i *Muslimana*... (usp. Graovac, 2001.a: 535-536, i 2001.b: 556-557). To se, navodno, vidi iz moga *radnog materijala* od 9. siječnja 1994. godine... [usp. Žerjavić, 1994.c].

No, iz svih se mojih objavljenih knjiga može vidjeti da sam istraživanja žrtava [i stradalnika] obavljao primjenom dviju metoda: standardnom statističkom metodom i metodom sabiranja podataka iz mnogobrojnih (140) monografija... Na tome temeljeni istraživački rezultati... su posebno iskazani...: standardnom statističkom metodom sam izračunavao gubitke prema republikama i pokrajinama te nacionalnostima... Jugoslavije..., a metodom sabiranja podataka iz monografija ustanovljavao brojeve boraca i civilnih žrtava u naseljima i logorima te prema počiniteljima i mjestima zločina.

Pri tome se javlja problem teritorijalnog obuhvata pogibije žrtava [i stradalnika]. U mojim ranijim raspravama (usp. Žerjavić, 1994.a i b) s M. Sobolevskim (usp. Sobolevski, 1994.a) navodio sam kako je, primjerice, samo iz Dalmacije 1941.-1945. poginulo 19.100 boraca, među kojima je bilo 14.500 Hrvata, a koji su većinom poginuli u BiH...:

Dalmatinski Hrvati, [primjerice] kao sudionici bitaka na Neretvi i Sutjesci, bili su među onima koji su imali najveće gubitke.

Slične su gubitke u te dvije bitke imali i četnici...: 20 tisuća u prvoj, a približno četiri tisuće u drugoj bitki...

Ne samo u ove dvije ofenzive, a bilo ih je sedam, nego i drugdje došlo je do borbi između četnika iz BiH, Crne Gore, Hrvatske i Srbije s Hrvatima iz Hrvatske i logično je da su obje strane imale približno iste gubitke. A Đuićevi četnici išli su u akcije u zapadnoj Bosni i Hercegovini, dok su crnogorski i... [srbijanski] četnici također dolazili u ta područja i, među ostalim, vršili pokolj nad tamošnjim hrvatskim seoskim življem. I Ivana Gorana Kovačića ubili su, primjerice, četnici u Foči!

Stoga je neprihvatljivo istraživanje četničkih zločina nad Hrvatima samo u Hrvatskoj. A još na početku svojih istraživanja shvatio sam da je nemoguće utvrditi žrtve među Hrvatima i drugima narodnostima te ustanoviti broj žrtava u *Jasenovcu*, *Staroj Gradiški* itd. ako se one utvrđuju samo na području današnje Hrvatske. Istraživanje sam iz tih razloga proširio i na cjelokupno područje NDH i, potom..., Jugoslavije, pri čemu sam, među ostalim, ustanovio da je približno 20.000 Srba iz BiH, Hrvatske i Srijema otpremljeno u zemunski logor, kojim su upravljali Nijemci, te da su se četnici iz Crne Gore i Srbije borili i na području NDH, gdje su, naravno, počinili i brojne zločine.

Dakle, ako se želi izračunati žrtve [i stradalnike] jednoga naroda ili nekoga ratnog protivnika, domobrana, četnika, partizana ili ustaša u vrijeme Drugoga svjetskog rata u nas, onda se neminovno mora uzeti u obzir njihov broj na cjelokupnom području NDH, bilo kao žrtava [i stradalnika], bilo kao počinitelja zločina. Stoga se broj od 2905 (usp. Gravovac, 2001.a: 536, i 2001.b: 558) ili 3750 stradalih Hrvata od strane četnika na području Hrvatske 1941.-1945. godine (usp. Dizdar - Kujundžić, 1995.: 77) može smatrati samo parcijalnim, dakle nepotpunim i nezadovoljavajućim, a nikako ukupnim brojem...!

Koliko je, pak, složeno pitanje istraživanja žrtava [i stradalnika] te počinitelja zločina 1941.-1945. u nas upozorio sam u dva svoja napisa: prvi se odnosi i na odgovornost Austrije za jasenovačke žrtve (usp. Žerjavić, 1998.: 7), a drugi na pretjerivanja Nijemaca o broju stradalih u nas i otklanjanju njihove krivnje za ta stradanja (usp. Žerjavić, 1999.: 37)...

Naposljetku, najvećom satisfakcijom smatram iznošenje rezultata istraživanja D. Cvetkovića na 5. skupu *Dijaloga povjesničara/istoričara* (usp. Cvetković, 2002.), kojima, čini se, konačno općeprihvaćenima postaju činjenice da je tijekom Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji stradalo približno milijun ljudi te da su, kada je o *Jasenovcu* riječ, u tom logoru najmanje 79.872 žrtve izgubile život: 47.679 Srba, 11.111 Židova, 7745 Roma, 6319 Hrvata i 919 *Muslimana* te 6099 *ostalih*, odnosno onih kojima u većem dijelu nije utvrđena nacionalnost, što približno odgovara rezultatima mojih istraživanja, odnosno izračuna: u *Jasenovcu* je stradalo 85 tisuća ljudi, među kojima Srba 48-52, dakle 50, Židova 13, Hrvata 12 i Roma približno 10 tisuća. Time su, nadam se, okončane *bolne polemike* za narode [bivše dru-

ge] Jugoslavije o tom *sudbonosnom pitanju* i poništene objede građana Hrvatske o navodnim ubojstvima 700 tisuća Srba i, [s *ostalima*], više od milijun zatočenika *Jasenovca*. Preostaju još moralne obveze Muzeja žrtava genocida (MŽG) u Beogradu¹ i, posebice, Milana Bulajića, [koji više nije direktor MŽG-a], da inozemstvo... izvijeste o tome.

*

[Odgovor na diskusiju/polemiku V. Žerjavića, od svih kritiziranih ili hvaljenih autora, dao je samo I. Graovac (usp. Graovac, 2002., 573-579), koji se i osobno založio, kao jedan od priređivača i urednika 5. zbornika radova *Dijaloga povjesničara/istoričara*, da tekst V. Žerjavića bude u njemu tiskan. Tim više ga je smatrao primjerenim, pa i potrebnim objaviti što je o spornima dijelovima primjedbi V. Žerjavića s njime osobno razgovarao, osobito u vrijeme kada su obojica, među inim potaknuti i pitanjima te problemima koji sadrže primjedbe prvoga i odgovor drugoga sudionika rasprave, polovinom 2001. godine, u zajednici s još nekolicinom istraživača, osnovali neovisni znanstveni tim za istraživanje ljudskih gubitaka Hrvatske u 20. stoljeću, s posebnim nakanama istraživanja stradalih u *Jasenovcu*, na *Bleiburgu* i *Križnome putu* te u Domovinskom ratu. Na žalost, taj tim, osim kratkotrajna interesa javnosti, nije ostvario potporu odgovarajućih ministarstava RH, koji su, potom, to istraživanje, u posve drugome obliku, prepustili *službenima* arhivskim i znanstvenim ustanovama] (op.ur.).

---

¹ U MŽG-u je, inače, među *ostalima* tada radio, a i danas radi D. Cvetković (op.ur.).

V. Žerjavić, koji je, na žalost..., preminuo, korektno je prenio moje tvrdnje o nedovoljnosti standardne demografske metode pri istraživanjima, u sklopu utvrđivanja ljudskih gubitaka, svih struktura i svojstava te određenja stradalih, kao i posebno određenja istih odrednica ili broja i vrste počinitelja zločina. Tu tvrdnju sam posebno naglasio u jednome konkretnom slučaju, onome o broju stradalih od četnika tijekom Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj, pri čemu je V. Žerjavić mojemu broju od 2905 suprotstavio broj od 20 tisuća stradalih... (usp. Žerjavić, 2002.).

Pritom je... naveo više opravdanja, pa i proširenja pitanja i problema o tome, [navodeći korištenje dviju metoda u svojim istraživanjima: standardnu statističku/demografsku metodu i metodu sabiranja podataka iz mnogobrojnih monografija] (usp. Žerjavić, 2002.: 566-567).

No, to nije uopće sporno. Naime, time je samo potvrdio da se standardnom demografskom metodom uistinu i ne mogu ustanoviti brojevi i vrste počinitelja zločina te da se oni moguće mogu ustanoviti nekim drugim metodama, bolje rečeno tehnikama, primjerice sabiranjem podataka iz monografija. Ali i potonja je tehnika dvojbena, odnosno nedovoljna: naime, u tim monografijama..., navode se prije svega brojni civilne žrtve – *žrtve fašističkog terora* [danas, doduše, i ostale žrtve] i samo poneki vojni stradalnici – gotovo u cijelosti samo *partizani* [danas, doduše, i drugi stradali borci zaraćenih strana], a veoma rijetko i počinitelji zločina. Stoga je metoda osobne, a potom i političke te vojne identifikacije počinitelja zločina jedina djelotvorna, a najčešće se, zbog manjka podataka, koristi u kombinaciji s metodom osobne identifikacije stradalih, uz koje se često, primjerice u monografijama, navode i neodređene tvrdnje o mogućima počiniteljima zločina.

Drugo, V. Žerjavić je otvorio i pitanje *teritorijalnog obuhvata pogibije žrtava*, [šireći ga i na cjelokupnu Nezavisnu Državu Hrvatsku, dakle i BiH] (usp. Žerjavić, 2002.: 567-569), navodeći, primjerice, da su "i I. G. Kovačića ubili... četnici u Foči" (Žerjavić, 2002.: 568).

No, i ovi navodi uopće nisu sporni. Riječ je o znanima činjenicama o brojnim vojnim operacijama i ogromnim stradanjima Hrvata-partizana (koji, pak, svi nisu bili iz Hrvatske), o stradanjima Hrvata, kako bosanskohercegovačkih, koji se ovdje ne uzimaju u obzir, tako i onih iz Hrvatske (pripadnici domobranskih i ustaških te partizanskih, pa i četničkih jedinica) i u BiH, ali, unatoč tome, to u bitnome ne pripomaže utvrđivanju broja stradalih od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj i/ili iz Hrvatske. Naime, u navedenim bitkama – na Neretvi i Sutjesci te drugdje – uistinu je stradao veliki broj Hrvata-partizana, ponajviše i iz Hrvatske, no njihovo se stradanje od četnika ne može s pouzdanošću ustanoviti jer se u izvorima, a često i u monografijama te bitke s pravom vode kao njemačke, a samo dijelom i kao talijanske, potom domobranske i ustaške te četničke akcije. S tim se u potpunosti, ali u vezi s bitkom na Kozari te u drugome dijelu svog teksta, onome o ukupnima [žrtvama i stradalnicima] te jasenovačkim žrtvama, dakle kada mu je to i odgovaralo, slagao i V. Žerjavić, s pravom ukazujući i na odgovornosti austrijske te njemačke strane tijekom Drugoga svjetskog rata u nas... (usp. Žerjavić, 2002.: 569-571).

A u istraživanjima ljudskih gubitaka, posebno kada se oni utvrđuju metodom osobne identifikacije stradalih, pa i počinitelja zločina, a ne izračunima i procjenama o njihovu broju, pa i vrstama, *najveći grijeh* predstavljaju ničim utemeljene izmjene odrednica u izvorima, koje, u konkretnom

slučaju, za gotovo sve stradale glase: *ubijeni od Nijemaca* i/ili *poginuli u borbi s Nijemcima*. Samo se u kombinaciji s drugim izvorima te uz pomoć detaljnih i temeljitih dodatnih istraživanja mogu, stoga, izmijeniti te odrednice, ponekad zamijeniti i s odrednicama *ubijeni od četnika* ili *poginuli u borbi sa četnicima*, a i to ponajbolje tek na kraju istraživanja o ukupnima ljudskim gubicima Hrvatske 1941.-1945. godine, što se, pak, ne očekuje u bliskoj budućnosti. Do tada nije poželjno koristiti ni procjene o navodno *logičnima* i *približno istim gubicima* četnika i partizana (uostalom, rasprava se vodi o stradalima od četnika u Hrvatskoj i/ili iz Hrvatske, a nimalo se ne odnosi na utvrđivanje broja stradalih četnika, pa niti partizana, osim ako su i oni sami stradali od četnika u Hrvatskoj i/ili su bili iz Hrvatske), kao što nije opravdano niti bosanskohercegovačke Hrvate, koji su doduše u većem broju i stradali od četnika, pribrajati onima u Hrvatskoj i/ili iz Hrvatske koji su, također, stradali od četnika. A neovisno o mjestu stradanja, dakle kada je, primjerice, riječ i o mjestima u BiH, u stradale od četnika u Hrvatskoj... 1941.-1945. svakako, ako je to pouzdano ustanovljeno, treba pribrojiti i one koji su iz Hrvatske, a stradali su u BiH, primjerice i I. G. Kovačića kojega navodi V. Žerjavić. Uostalom, takve sam i sâm pribrajavao:

Kovačić, I. G. (Ivan i Rozalija ili Ruža, rođena Klein) iz Zagreba, muškarac, neoženjen, Hrvat (rimokatoličke vjeroispovijesti), intelektualac (književnik), seljačkog porijekla, rođen 21. ožujka 1913. u Lukovdolu (Vrbovsko), najvjerojatnije ubijen iz pištolja ili zaklan 12. srpnja 1943. godine, vjerojatno u Avdinoj dolini na Krušičkom brdu pokraj Foče (BiH), partizan (Graovac, 1996., 2: 247).

Treće, otvarajući već spomenuto pitanje *teritorijalnog obuhvata pogibije žrtava [i stradalnika]*, V. Žerjavić je naveo i potrebu *prekoračenja* granica današnje Hrvatske..., uz izračun i žrtava "jednoga naroda ili nekoga ratnog protivnika",

pri čemu se "neminovno mora uzeti u obzir njihov broj" i "na cjelokupnome području NDH, bilo kao žrtava" [ili stradalnika], "bilo kao počinitelja zločina":

Stoga se broj od 2905... stradalih Hrvata od strane četnika na području Hrvatske 1941.-1945. može smatrati samo parcijalnim, dakle nepotpunim i nezadovoljavajućim, a nikako ukupnim brojem (Žerjavić, 2002.: 568)!

I ovi navodi nisu, također, sporni, samo se većim dijelom ne odnose na predmet rasprave. O *prekoračenju* granica današnje Hrvatske već je bilo govora (ono je opravdano ako je, kada je to pouzdano ustanovljeno, riječ o građanima Hrvatske stradalima izvan nje i od četnika), pa komentar/odgovor više *zaslužuju* ostali navodi. Naime, kada je riječ o stradanju od četnika misli se, još jednom naglašavam, prije svega na stradanje građana Hrvatske, a nikako na Hrvate i/ili samo Hrvate, iako su mnogi od njih – u Hrvatskoj i izvan nje (potonji nisu predmet rasprave, odnosno ne pribrajaju se stradalima u Hrvatskoj i/ili iz Hrvatske) – stradali upravo od četnika. Dakle, nije riječ o izračunu žrtava jednoga naroda, a još manje nekoga ratnog protivnika. Stoga broj o 2905 stradalih od četnika nije *nepotpun* nego za sada *potpun*, nije *nezadovoljavajući* jer i nije nikoga htio *zadovoljiti* te, naravno, nije ni *ukupni* nego samo do sada, metodom osobne identifikacije, *ustanovljeni broj*:

Do sada..., naime, nitko nije utvrdio... veći broj... tih žrtava [i stradalnika], pa ga smatram dovoljnim... i približno točnim, uz napomenu da je... on otvoren, kao što je otvoreno i... istraživanje... [o tome] za sve vrste ispravki i dopuna..., naravno onih koji ljudske gubitke ustanovljuju putem osobne identifikacije, a ne procjenama i htijenjima ne potpuno lišenima ideologiziranja i politizacije žrtava [i stradalnika], bolje rečeno njihovom zlouporabom u neznanstvene svrhe (Graovac, 1996., 1: 147).

Iz svih navedenih razloga primjedbe V. Žerjavića smatram neopravdanima. Naime, moj *maleni broj* moguće je, do-
duše, uvećati dodatnim istraživanjima, a do tada je on *je-
dini*, pa *i najveći* kada je riječ o njegovu utvrđivanju meto-
dom osobne identifikacije stradalih od četnika, dakle s
imenima i svima ostalim odrednicama tih žrtava/stradalnika
iz Hrvatske, od kojih su mnogi 1941.-1945. stradali i izvan
nje. *Veliki*, pak, *broj* V. Žerjavića moguće je i približno
točan kada je riječ o stradanju Hrvata, dakle i onih Hrvata
izvan Hrvatske, no to i nije predmet rasprave, a taj broj je,
usto, i dvojben: procjena je na temelju uvida u monografije
koje ponajviše ne sadrže podatke o tome.

S druge strane, naposljetku, opravdanima smatram pohvale
koje je V. Žerjavić iskazao rezultatima istraživanja D. Cvet-
kovića iz MŽG-a u Beogradu, zahvaljujući kojima su se ne
samo prvi put približno ujednačili brojevi *obje zaintere-
sirane strane* – hrvatske i srpske [te srbijanske] – o ukupni-
ma žrtvama [i stradalnicima] (milijun) i, posebno, jaseno-
vačkim žrtvama (80-85 tisuća) nego i moguće okončale, i
to... na skupovima *Dijaloga povjesničara/istoričara*, dakle
skupovima sudionika prije svega iz RH i SRJ, [sada SiCG],
točnije Republike Srbije, neumjesne licitacije brojevima tih
žrtava. Tim više je nejasno zbog čega je V. Žerjavić, koji
takav rasplet smatra *satisfakcijom* (usp. Žerjavić, 2002.:
571), i sâm podlegao iskušenju licitiranja brojevima stra-
dalih od četnika. Koji je tome razlog nećemo više, na ža-
lost, nikada moći saznati.

Igor Graovac

Prilozi

Izvori i literatura

1. Izvori:

1.1 Neobjavljeni izvori (odnosno korištenja građe iz sljedećih institucija):

- Arhiv Jugoslavije (AJ), sada SiCG (ASiCG), Beograd:

Fond 54, Reparaciona [Reparacijska] komisija pri Vladi FNRJ,

Fond 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatorâ i njihovih pomagača..., 591, inv.br. 14.637, Izdajnički rad generala bivše jugoslovenske [jugoslavenske] vojske u zarobljeničkim logorima u N[lj]emačkoj, saopćenje...,

Fond 179, *Žrtve rata 1941.-1945.* iz 1964. godine, 2095-2867, *Žrtve Drugoga svljetskog rata 1941.-1945. godine*, popis, 2095-2181, 2182-2291, 2292-2435, 2475-2523, 2524-2528, 2599-2736, 2737-2867...

- Arhiv Muzeja žrtava genocida (AMŽG), Beograd:

Fond Žrtve rata 1941.-1945. godine, *Hrvatska – žrtve*, Banija, Dalmacija, Gorski kotar s Hrvatskim primorjem, Kordun, Lika, Sjeverozapadna Hrvatska, Slavonija

- Arhiv Srbije, Beograd:

Komesarijat za izb[lj]eglice i preseljenike Ministarskog sav[lj]eta Milana Nedića

- Arhiv Svetog Sinoda Srpske pravoslavne crkve, Beograd (razna građa)

- Arhiv Vojno-[h]istorijskog instituta, sada oružanih snaga SiCG, Beograd (razna građa)

- Hrvatski državni arhiv (HDA), Zagreb, fondovi:

Neprijateljska građa, osobito kut. 11, 26 i 38...,

SUBNOR, Republički odbor za Hrvatsku, Sekcija za prikupljanje historijskih dokumenata, i Zemaljska komisija za popis žrtava NOR-a (Komisija za ratnu štetu pri Predsjedništvu Vlade NRH),

Zemaljska/republikanska komisija za ratne zločine [NRH 1944.-1947. godine], osobito kut. 30 (*Popis žrtava lišenih života*, odnosno *Imenični popis žrtava ZKRZ-a*), GUZ 2624/45 (*Statistički podaci za cijelo područje Hrvatske*)...

1.2. Objavljeni izvori:

- Dedijer, Vladimir, 1981.: Titov odnos prema v[lj]eri i tradiciji, u: *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, 2, Rijeka - Zagreb

- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31.3.1931. godine, 1932.*: Sarajevo, te IV, *Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju*, 1940.: Sarajevo

- *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednoga dijela katoličkog klera*, 1946.: Zagreb

- *Duga*, 1989.: br. 408, Beograd

- *Izveštaj jugoslavenske Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatorâ i njegovih pomagača Međunarodnome vojnom sudu u Nürnbergu*, 1947.: Beograd

- *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15.3.1948. godine*, 1-2, 1951.: Beograd

- Kovačić, Matija (prir.), 1942.: *Odmetnička zvjerstva i pustošenja u NDH u prvima mjesecima života hrvatske narodne države*, Zagreb

- *Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije u ratnom naporu 1941.-1945. godine*, bez g.izd. [1947.]: Beograd

-
- *Narodne novine*, 1942.: br. 48, Zagreb, 7. srpnja, i 1991.: br. 53, Zagreb
  - Nešović, Slobodan, 1981.: *Stvaranje nove Jugoslavije 1941.-1945. godine*, Beograd
  - *NOB u Dalmaciji 1941.-1945. godine*, zbornik dokumenata, 2, 1982.: Split
  - *Službeni list*, 1945.: br. 1, Beograd, 1. februara/veljače, i 1948.: br. 30, Beograd, 14. aprila/travnja
  - Stanić, M. (uredio i izdao), 1946.: *Suđenje Lisaku, Stepincu, Šariću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima*, Zagreb
  - *Statistički godišnjak: Jugoslavija 1918.-1988. godine*, 1989.: Beograd
  - *ZAVNOH, zbornik dokumenata, 1943.-1945. godina*, 4 (1945. godina), 1985.: Zagreb
  - *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u Jugoslavije*, t. XIV., knj 1: *Dokumenti Draže Mihalilovića 1941.-1942. godine*, 1981.: Beograd
  - *Žrtve rata 1941.-1945. godine. Rezultati popisa*, 1966.: Beograd, i 1992. (*Rezultati popisa iz 1964. godine*): Beograd

2. Literatura, odnosno

knjige (uz elaborate i zbornike radova te neobjavljene doktorske radove) i članci/rasprave (uz enciklopedijske jedinice, govore/razgovore i predgovore):

- Aleksić, Dragan, 2002.: *Privreda Srbije u Drugome svljjetskom ratu*, Beograd

- Baković, Anto, 1994.: *Stradanje Crkve u Hrvata u Drugome svjetskom ratu. Svećenici žrtve rata i poraća 1941.-1945. i dalje (radni materijal)*, Zagreb
- Beljo, Ante, 1990.: *YU-genocid, Bleiburg, Križni put, Udba [Uprava državne bezbjednosti]*, Zagreb - Toronto
- Benigar, A., 1974.: Alojzije Stepinac, *Hrvatski kalendar*, Rim
- Bezina, Petar, 1995.: *Franjevci Provincije Presvetog Otkupitelja – žrtve rata (1942.-1948.)*, Split
- Bilandžić, Dušan, 1982.: Predgovor, u: Petešić, 1982.
- Bjelajac, Mile, 1997.: *Između vojske i politike – biografija generala Dušana Trifunovića*, Beograd
- Bogosavljević, Srđan, 1995.a: Žrtve Drugoga sv[j]etskog rata u Jugoslaviji, *Republika*, br. 117, Beograd, 1.-15. jula/srpnja, odnosno
- Bogosavljević, S., 1995.b: Isto, *Hrvatska ljevica*, br. 7-8, Zagreb, i
- Bogosavljević, S., 2001.: Drugi sv[j]etski rat – žrtve. Jugoslavija, u: Fleck - Graovac (prir.), 2001.b
- Borojević, R., 1999.: Razlaz s poslijeratnom historiografijom, *Glas Istre*, Pula, 10. lipnja
- Breznik, Dušan, 1988.: *Demografija. Analiza, metodi [metode] i modeli*, 3. izd. (1. izd. 1972.), Beograd
- Brodsky, Joseph [Brodski, Josif], 1989.: Govor na kraju školske godine, u: *Udovoljiti sl[j]enci*, Gornji Milanovac, i
- Brodsky, J., 1994.: Postkomunistička mora. Pismo Václavu Havelu, u: *Dokumenti. 59. svjetski kongres PEN-a* [međunarodne udruge književnika: pjesnika i dramskih pisaca, esejista i izdavača te romanopisaca] u *Dubrovniku, Lettre internationale (LI)*, hrv. izd., br. 13-14, Zagreb

-
- Broz, Josip - Tito: 1936.: Komunisti i katolici, *Proleter*, br. 9, Beograd
  - Campbel, A., i P. Mayers, 1954.: *The Population of Yugoslavia [Stanovništvo Jugoslavije]*, Washington
  - Cvetković, Dragan, 2002.a: Stvarni gubici Hrvatske prema popisu *Žrtve rata 1941.-1945.* iz 1964. godine. Analiza trenut[ač]nog stanja prema do sada izvršenoj [obavljenoj] reviziji, u: Fleck - Graovac, 2002.a,
  - Cvetković, D., 2002.b: Stradali pripadnici Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) iz Hrvatske prema popisu *Žrtve rata 1941.-1945.* iz 1964. godine. Analiza trenut[ač]nog stanja prema do sada izvršenoj [obavljenoj] reviziji, u: Fleck - Graovac, 2002.b,
  - Cvetković, D., 2003.: Socijalno-ekonomska struktura stradalih pripadnika NOVJ iz Hrvatske prema popisu *Žrtve rata 1941.-1945.* iz 1964. godine, u: Fleck - Graovac, 2003.,
  - Cvetković, D., 2004.: Stradanje pripadnika Vojske Kraljevine Jugoslavije iz Hrvatske u zarobljeničkim logorima, u: Fleck - Graovac, 2004., i
  - Cvetković, D., [2006.]: Pregled stradanja stanovništva Hrvatske 1941.-1945. u n[j]emačkim[a] koncentracionim [koncentracijskim] logorima van teritorija [izvan područja] Jugoslavije, 10. skup *Dijaloга povjesničara/istoričara* (saopćenje u tisku)
  - Dedijer, V., i A. Miletić, 1989.: *Protfjjerivanje Srba sa ognjišta 1941.1945. godine*, Beograd
  - Dimić, Ljubodrag, 1996.: *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije*, I, Beograd
  - Dizdar, Zdravko, 2000.: *Četnički zločini u BiH 1941.-1945. godine*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu (neobjavljeni doktorski rad)
  - Dizdar, Z., i Milivoj Kujundžić (prir.), 1995.: *Doprinosi Hrvatske pobjedi antifašističke koalicije*, Zagreb

-
- Dizdar, Z., i Mihael Sobolevski, 1999.: *Prešućeni četnički zločini u Hrvatskoj i BiH 1941.-1945. godine*, Zagreb
  - Draganović, Krunoslav, i Bazilije Pandžić, 1955.: Popis hrvatskih katoličkih svećenika ubijenih u razdoblju 1941.-1954. godine, *Hrvatski kalendar*, Chicago
  - Dragojević, Rade, 2001.: 6. *Dijalog povjesničara/istoričara*: HIP odbio ugostiti srpske [točnije srbijanske] povjesničare, *Novi list*, Rijeka, 6. listopada, te
  - Dragojević, R., 2003.: Politika nije feminizirana (razgovor s A. Feldman, savjetnicom ministra vanjskih poslova za ljudska prava i civilno društvo), *Zaposlena. Časopis za uspješnu ženu*, br. 84, Zagreb, siječanj
  - Đorđević, Životije, 1997.: *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugome svjetskom ratu*, Beograd
  - Finkeilkraut, Alain, 1994.: Razgovor francuskog filozofa s mađarskim književnikom Györgyjem Konradom te hrvatskim intelektualcima Željkom Čorak i Nevenom Štimcem, u: *LI*, hrv. izd., br. 13-14, Zagreb
  - Fleck, Hans-Georg, 2003.: Bosanski trijalog historičara/istoričara/povjesničara, neobjavljeni pozdravni/uvodni govor na 1. skupu povjesničara R BiH, Banja Luka, 17. svibnja
  - Fleck, H.-G., i Igor Graovac (prir.), 2000.a: *Dijalog povjesničara/istoričara*, 1, zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Pečuhu 20.-22. studenoga 1998. godine, Zagreb,
  - Fleck. H.-G, i I. Graovac (prir.), 2000.b: *Isto*, 2, zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Pečuhu 19.-21. studenoga 1999. godine, Zagreb,
  - Fleck. H.-G, i I. Graovac (prir.), 2001.a: *Isto*, 3, zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Pečuhu 12.-14. svibnja 2000. godine, Zagreb,

-
- Fleck, H.-G., i I. Graovac (prir.), 2001.b: *Isto*, 4, zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Pečuhu 20.-22. listopada 2000. godine, Zagreb,
  - Fleck, H.-G., i I. Graovac (prir.), 2002.a: *Isto*, 5, zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Herceg Novome 2.-4. ožujka 2001. godine, Zagreb,
  - Fleck, H.-G., i I. Graovac (prir.), 2002.b: *Isto*, 6, zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 5.-7. listopada 2001. godine, Zagreb,
  - Fleck, H.-G., i I. Graovac (prir.), 2003.: *Isto*, 7, zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Beogradu 20.-22. rujna 2002. godine, Zagreb,
  - Fleck, H.-G., i I. Graovac (prir.), 2004.: *Isto*, 8, zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Zadru 26.-28. rujna 2003. godine, Zagreb, te
  - Fleck, H.-G., i I. Graovac (prir.), 2005.: *Isto*, 9, zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Vršcu 5.-7. studenoga 2004. godine, Zagreb

  - Franić, A., 1996.: *Svećenici mučenici. Svjedoci komunističkog progona*, Dubrovnik

  - Gelo, Jakov, 1987.: *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*, Zagreb

  - Goldstein, Ivo i Slavko, 2003.: *Srbi i Hrvati u NOB-u u Hrvatskoj*, u: Fleck - Graovac, 2003.

  - Graovac, I., 1986.: Globalni pokazatelji struktura sudionika revolucionarnog rata u Hrvatskoj 1941.-1945. godine, u: *Oslobođenje Hrvatske 1945. godine*, zbornik radova (gl. i odg. ur. Mira Kolar-Dimitrijević), Zagreb,
  - Graovac, I., 1996.: *Žrtve četnika u Hrvatskoj 1941.-1945. godine. Sociološki aspekti*, 1-2, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu (neobjavljeni doktorski rad),

-
- Graovac, I., 1998.: Četnici u Hrvatskoj prije i u vrijeme Drugoga svjetskog rata [u nas], feljton u 17 nastavaka, *Jutarnji list*, Zagreb, od 17. srpnja do 2. kolovoza,
  - Graovac, I., 2000.a: Posljedice državotvorne ideje i nacionalno-integralističke ideologije četničkog pokreta na primjeru stradalih Hrvata i Srba od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj, u: Fleck - Graovac, 2000.a,
  - Graovac, I., 2000.b: Sudjelovanje i stradanje katoličkog svećentva u partizanima 1941.-1945. godine, u: Fleck - Graovac, 2000.b,
  - Graovac, I., 2001.a: Suodnos demografije i historiografije u istraživanju ljudskih gubitaka, u: Fleck - Graovac, 2001.a,
  - Graovac, I., 2001.b: Otvara li demokracija mogućnost prestanka manipulacije stradalima? Primjer: razlike u utvrđivanju broja stradalih od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj, u: Fleck - Graovac, 2001.b,
  - Graovac, I., 2002.a: Dilema viktimologije: žrtve i/ili stradalnici?, u: Fleck - Graovac, 2002.a,
  - Graovac, I. 2002.b: Neopravdane primjedbe i opravdane pohvale, u: Fleck - Graovac, 2002.a, te
  - Graovac, I. (prir.), 2005.: *Čemu* Dijalog povjesničara/istoričara?, tematski zbornik skupine autora (Mile Bjelajac, Andrea Feldman, H.-G. Fleck, I. Goldstein, I. Graovac, Stjepan Mesić, Andrej Mitrović, Branka Prpa i Holm Sundhaussen), Zagreb
  - Grünfelder, Anna Maria, 2003: Zaboravljene žrtve nacionalsocijalizma – prinudni i robovski radnici i radnice, u: Fleck - Graovac, 2003.
  - Hoffman, G., i F. Neal, 1962.: *Yugoslavia and New Communism* [*Jugoslavija i novi komunizam*], New York
  - Ivetić, V., 1995.: Srbi u antifašističkoj borbi na područjima NDH 1941.-1945. godine, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1, Beograd

-
- Jelić-Butić, Fikreta, 1986.: *Četnici u Hrvatskoj 1941.-1945. godine*, Zagreb
  - Karaman, Igor, M. Kolar[-Dimitrijević], Božena Vranješ-Šoljan i Zdenka Šimončić, 1980.: Demografske prilike od Drugoga svjetskog rata, u: *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, Zagreb
  - Kardelj, Edvard, 1949.: KP, vjera i crkva, u: *Put nove Jugoslavije 1941.-1945. godine. Članci i govori iz NOB-a*, Beograd - Zagreb
  - Kevo, Mario, 2005.: Počeci jasenovačkog logora i pojmovna (terminološka) problematika *Sustava jasenovačkih logora*, u: Fleck - Graovac, 2005.
  - Kočović, Bogoljub, 1985.: *Žrtve Drugoga svljjetskog rata u Jugoslaviji*, London, odnosno
  - Kočović, B., 1990.: *Isto*, Sarajevo, i
  - Kočović, B., 1999.: *Nauka [znanost], nacionalizam i propaganda (Između gubitaka i žrtava Drugoga svljjetskog rata u Jugoslaviji)*, Pariz
  - Kordić, Lucijan, 1980.: *Mučeništvo Crkve u Hrvatskoj*, Chicago
  - Korenčić, Marko, 1979.: *Naselja i stanovništvo Socijalističke Republike Hrvatske 1957.-1971. godine*, Zagreb
  - Kovačević, Radovan, 2000.: Prošlost bez tabu tema, *Politika*, Beograd, 3. novembra/studenoga
  - Kožul, Stjepan, 1992. (1. izd.) i 1998. (2. i dopunjeno izd.): *Martirologij Crkve zagrebačke. Spomenica žrtvama ljubavi Zagrebačke nadbiskupije*, Zagreb
  - Krušelj, Željko, 2001.: U Crnoj je Gori održan 5. *Dijalog povjesničara/istoričara. Jasenovac – i Srbi [i/ili Srbijanci] napuštaju velikosrpsku mitomaniju*, *Večernji list*, Zagreb, 12. ožujka
  - Krušelj, Ž., i Đuro Zagorac, 1989.: Sporna knjiga mrtvih. Aktualne kontroverze u istraživanju broja poginulih i umrlih Jugoslavena

naprosto tjeraju na analizu zbivanja oko popisa iz 1964. godine, *Danas*, br. 405, Zagreb, 21. studenoga

- Lah, Ivo, 1952.a: Metod[a] izučavanja budućeg stanovništva, *Statistička revija (SR)*, br. 1(1), Beograd, i

- Lah, I., 1952.b: Istinski demografski gubici Jugoslavije u Drugome sv[j]jetskom ratu, *SR*, br. 2-3 (2), Beograd

- Landercy, M., 1989.: *Kardinal A. Stepinac*, Đakovački Selci

- Latinović, Andrea, 2000.: U Hrvatskoj i Srbiji postoje povjesničari koji historiju shvaćaju kao znanost, a ne kao politiku (razgovor s Nevenom Budakom, pročelnikom Odsjeka za povijest i novoizabranim dekanom Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu), *Vjesnik*, Zagreb, 5. srpnja

- Lazić, Ivan, 1976.: Pravno-politološki aspekti odnosa crkve i društva te Vjerske zajednice u doba okupacije zemlje i NOB-a, u: *Marksističko poimanje religije*, zbornik radova, Zagreb

- Lukić, D., 2000.: *Bili su samo dj[ ]jeca. Jasenovac – grobnica 19.432 dj[ ]jevojčice i dj[ ]ječaka*, Beograd

- Mirković, Jovan, 2000.: *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Banja Luka - Beograd

- Mlivoščić, Ivica, 1967.: Crkve i religija u vrijeme NOB-a, *Naše teme*, br. 6, Zagreb

- Müller, Heiner, 1991.: Mrav je idealan čovjek (razgovor H. Müllera s Fritzom Raddatzom), *LI*, hrv. izd., br. 1, Zagreb

- Nikolić, Vinko, 1988.: *Bleiburg. Uzroci i posljedice. Spomen-zbornik četrdesete godišnjice tragedije*, München - Barcelona

- Nimac, S., 1995.: *Mučenik fra Anselmo Kamber i stradalništvo Crkve u Hrvata (1941.-1945.)*, Benkovac

- Novak, Viktor, 1948., 1960. i 1986.: *Magnum crimen*, Zagreb, Sarajevo i Beograd

-
- Omarčanin, Ivo, 1959.: *Kroatische Preister emordet von Tschetniken und Kommunisten [Katolički svećenici ubijeni od četnika i komunisti]*, Colorado Libraries Boulder (1. izd.) i München (2. izd.)
  - Petešić, Ćiril, 1982.: *Katoličko svećenstvo u NOB-u 1941.-1945. godine*, Zagreb
  - Petranović, Branko, 1992.: *Srbija u Drugome svjetskom ratu*, Beograd
  - Pilsel, D[rago], 2001.: Zatvorene historiografije. Dijalog hrvatskih i srbijanskih povjesničara, *Novi list*, Rijeka, 4. ožujka
  - Plenča, Dušan, 1986.: *Kninska ratna vremena 1850.-1946. godine. Knin, Drniš, Bukovica, Ravni kotari*, Zagreb
  - Požar, Petar, 1996.: *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, Zagreb
  - *Prijedlog znanstvenog istraživanja ljudskih gubitaka Hrvatske u Drugome svjetskom ratu* (voditelj M. Sobolevski), elaborat Instituta za suvremenu povijest [sada Hrvatski institut za povijest], 1991.: Zagreb
  - Puhovski, Žarko, 2000.: Znanost protiv samoposluživanja. O dijalogu kao uvjetu mogućnosti poslijeratnog razumijevanja (*Dijalog povjesničara/istoričara*, 1-2, prir. H.-G. Fleck i I. Graovac..., [FNSt], Zagreb, 2000.), *Zarez*, br. 39, 28. rujna
  - Sobolevski, M., 1992.: Prilog metodologiji istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku Drugoga svjetskog rata, *Časopis za suvremenu povijest (ČSP)*, br. 1 (24), Zagreb,
  - Sobolevski, M., 1993.: Prešućena istina – žrtve rata na području bivše Jugoslavije 1941.-1945. prema popisu iz 1964. godine, *ČSP*, br. 2-3 (25), Zagreb,
  - Sobolevski, M., 1994.a: Pogrešno istrčavanje Vladimira Žerjavića, *ČSP*, br. 2 (26), Zagreb,

-
- Sobolevski, M., 1994.b: Zločini četničkog pokreta u Hrvatskoj u Drugome svjetskom ratu, rasprava priređena za tisak, [Zagreb] (v. Dizdar - Sobolevski, 1999.), i
  - Sobolevski, M., 2000.: Zločini četničkog pokreta u Hrvatskoj u Drugome svjetskom ratu, *Rijeka*, br. 1-2, Rijeka
  - Stipetić, Vladimir, 1973.: Jedno stoljeće u brojčanom razvoju stanovništva na današnjem području Jugoslavije, *Forum*, br. 12, Zagreb, i
  - Stipetić, V., 1987.: Predgovor, u: Gelo, 1987.
  - Šeparović, Zvonimir, 1987.: *Viktimologija. Studije o žrtvama*, 2. (izmijenjeno i prošireno) izd., Zagreb - Beograd
  - Tasić, Dragoljub, 1951.: Predgovor, u: *Konačni rezultati popisa...*, 1951.
  - Terzić, Velimir, 1982.: *Slom Kraljevine Jugoslavije*, Beograd
  - Tomasevich (Tomašević), Jozo, 1979.: *Četnici u Drugome svjetskom ratu 1941.-1945. godine* (1. izd. 1975., Stanford University Press), Zagreb
  - Tuđman, Franjo, 1989.: *Bespuća povijesne zbiljnosti*, Zagreb
  - Vinski, Ivo, 1970.: *Klasna podjela stanovništva i nacionalnog dohotka Jugoslavije u 1938. godini*, Zagreb
  - Vogelnik, Dolfe, 1952.: Demografski gubici Jugoslavije u Drugome sv[j]jetskom ratu, *SR*, br. 1 (1), Beograd
  - Vučković, Vladeta, 1985.: Sahrana jednoga mita, *Naša r[ij]ječ*, br. 368, London, u oktobru/listopadu, odnosno
  - Vučković, V., 1990.: Isto, u: Kočović, 1990.
  - Zinovjev, Aleksandar, 1985.: *Polet naše mladosti. Književno-sociološki esej o staljinizmu*, Beograd

-
- Žarić, Slobodan, 2000.: *Četnici na području BiH 1941.-1945. godine*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu (neobjavljeni doktorski rad)
- Žerjavić, V., 1989.: *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugome svjetskom ratu*, 1. izd., Zagreb,
- Žerjavić, V., 1992.a: *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga. Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugome svjetskom ratu*, 2. izd., Zagreb,
- Žerjavić, V., 1992.b: Manipulacije žrtvama Drugoga svjetskog rata 1941.-1945. godine, *ČSP*, br. 3 (24), Zagreb,
- Žerjavić, Vladimir, 1993.: Kretanje stanovništva i demografski gubici RH u razdoblju 1900.-1991., *ČSP*, br. 2-3 (25), Zagreb,
- Žerjavić, V., 1994.a: Osvrt na napis M. Sobolevskog o popisu žrtava rata "Prešućena istina – žrtve rata na području bivše Jugoslavije 1941.-1945. prema popisu iz 1964. godine", *ČSP*, br. 1 (26), Zagreb,
- Žerjavić, V., 1994.b: Nije pogrešno istrčavanje već razmatranje mogućnosti daljnjeg istraživanja žrtava Drugoga svjetskog rata, *ČSP*, br. 3 (26), Zagreb,
- Žerjavić, V., 1994.c: Poginuli, ubijeni i umoreni 1941.-1945. u tisućama (tablica), Zagreb (u posjedu, u tekstu spomenutog, istraživačkoga tima HIP-a u Zagrebu),
- Žerjavić, V., 1998.: I Austrija je odgovorna za žrtve umorene u *Jasenovcu*, *Vjesnik*, Zagreb, 9. kolovoza,
- Žerjavić, V., 1999.: Nijemci tvrde: Tito i Pavelić zajedno su ubili više od 1,8 milijuna ljudi (kritika, prije svega, *Leksikona genocida [Lexikon der Völkermorde]* Gunnara Heinsohna, tiskanog u Reibeku 1998. godine), *Večernji list*, Zagreb, 18. rujna, te
- Žerjavić, V. 2002.: O stradanjima u Drugome svjetskom ratu: stradali Hrvati od četnika, stradali Srbi i broj stradalih u *Jasenovcu*, u: Fleck - Graovac, 2002.
- Živković, Nikola, 1975.: *Ratna šteta koju je Nj[em]ačka učinila Jugoslaviji u Drugome sv[jetskom] ratu*, Beograd

Kratice

- AJ – Arhiv Jugoslavije, sada ASiCG, Beograd
AMŽG – Arhiv Muzeja žrtava genocida, Beograd
ASiCG – Arhiv SiCG, prije AJ, Beograd
AVNOJ – Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije
BiH – Bosna i Hercegovina
br. – broj
CG – Crna Gora
CNK – Centralni nacionalni komitet (četnički)
CPI – Centar za politološka istraživanja, Zagreb
ČSP – *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb
Dalm. (samo u tablicama) – Dalmacija
Dijalog – Zajednica istraživača *Dijalog*. Udruga za promicanje znanstvenog dijaloga, Zagreb
dr. – drugi
engl. – engleski
fra – fratar
FNRJ – Federativna Narodna Republika Jugoslavija
FNSt – Zaklada *Friedrich Naumann/Friedrich Naumann Stiftung. Stiftung für liberale Politik*
g. – godina
Gk (samo u tablicama) – Gorski kotar
gl. – glavna
graf. – grafikon
GUZ – Glavni urudžbeni zapisnik
H. (samo u tablicama) – Hrvatska
ha – hektar
HDA – Hrvatski državni arhiv, Zagreb
HIP – Hrvatski institut za povijest, Zagreb
Hp (samo u tablicama) – Hrvatsko primorje
Hrv. (samo u tablicama) – Hrvatska
hrv. – hrvatsko

HSS – Hrvatska seljačka stranka
INIS – Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
inv. – inventarski
itd. – i tako dalje
izd. – izdanje
JVO – Jugoslovenska [Jugoslavenska] vojska u otadžbini [domovini]
KC – Katolička crkva
knj. – knjiga, knjige
konclog. (samo u tablicama) – koncentracijski logori
Kord. (samo u tablicama) – Kordun
KP – Komunistička partija
kut. – kutija
lat. – latinski
LI – *Lettre internationale*, hrv. izd., Zagreb
log. (samo u tablicama) – logori
MŽG – Muzej žrtava genocida, Beograd
nav. – navedeno
NDH – Nezavisna Država Hrvatska
nep. (samo u tablicama) – nepoznati, nepoznato
nepoz. (samo u tablicama) – nepoznati, nepoznato
NOB – narodnooslobodilačka borba
NOP – narodnooslobodilački pokret
NOR – narodnooslobodilački rat
Norv. (samo u tablicama) – Norveška
NOV – Narodnooslobodilačka vojska
NOV i PO – Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi
NOVJ – Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije
npr. – na primjer
NRH – Narodna Republika Hrvatska
Njem. (samo u tablicama) – Njemačka
njem. (samo u tablicama) – njemački
odg. – odgovorna
op. – opaska
ost. (samo u tablicama) – ostali
PO – partizanski odredi
polic. (samo u tablicama) – policajci

prih. (samo u tablicama) – prihodi
prir. – priredio, priređivači
R BiH – Republika BiH
RH – Republika Hrvatska
RM – Republika Mađarska
SFRJ – Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija
SiCG - [Državna zajednica] Srbija i CG, prije SRJ
SIV – Savezno izvršno vijeće
Sjeveroz. H. (samo u tablicama) – Sjeverozapadna Hrvatska
sl. – slično
služb. (samo u tablicama) – službenici
SPC – Srpska pravoslavna crkva
SR – *Statistička revija*, Beograd
SRJ – Savezna Republika Jugoslavija, sada SiCG
SRNJ – Savezna Republika Njemačka
st. – stoljeće
struč. (samo u tablicama) – stručnjaci
SUBNOR – Savez udruženja boraca NOR-a
Sz (samo u tablicama) – Sjeverozapadna Hrvatska
tab. – tablica, tablice
tj. – to jest
tzv. – takozvani, takozvana
ukup. (samo u tablicama) – ukupno
UN – Ujedinjeni narodi
ur. – urednica
usp. – usporedi, usporedite
v. – vidi, vidite
VKJ – Vojska Kraljevine Jugoslavije
voj. (samo u tablicama) – vojnici
ZAVNOH – Zemeljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja
Hrvatske
ZKRZ – Zemeljska/republikanska komisija za ratne zločine
žand. (samo u tablicama) – žandar[m]i
YU – jugoslavenski

Kazalo

- Abel 30
agnostici i/ili ateisti 178
aktivisti (v. sudionici)
albanski nacionalisti 13
Aleksandar, jugoslavenski kralj 164
Aleksić, Dragan 100, 102, 201
analiza socijalno-ekonomske strukture (v. socijalno-ekonomska struktura)
analiza zanimanja (v. socijalno-ekonomska struktura)
anglo-američki saveznici (v. *Saveznici/saveznici*)
anketa (v. tehnike istraživanja)
antifašisti (v. i partizani/partizanski pokret) 69, 152
antifašistička borba (v. i partizani/partizanski pokret) 206
antifašistička koalicija 183, 203
antifašistički pokret (v. i partizani/partizanski pokret) 70, 151-152
antifašistički rat (v. i partizani/partizanski pokret) 17, 71, 75, 118, 122, 125, 133, 141, 154, 176-177
Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) 45, 152-153, 169
Antigona 35
antihitlerovska koalicija 170
antisemitizam 71
antropologija 47
Arhiv Jugoslavije/AJ (sada Arhiv SiCG), Beograd 55-56, 99, 102, 104, 114-115, 117, 119, 199
Arhiv MŽG, Beograd 53, 56, 78, 114-115, 117, 119, 199
Arhiv oružanih snaga SiCG (prije Arhiv Vojno-[h]istorijskog instituta), Beograd 55, 199
Arhiv Srbije, Beograd 55, 199
Arhiv SiCG (prije AJ), Beograd 55-56, 78, 99, 102, 104, 114-115, 119, 199
Arhiv Svetog sinoda SPC-a, Beograd 55, 199
Arhiv Vojno-istorijskog instituta (sada Arhiv oružanih snaga SiCG), Beograd 55, 199
ateisti (v. agnostici)
Austrija (v. i Republika Austrija) 41, 190, 211
- austrijska odgovornost tijekom Drugoga svjetskog rata 193, 211
Auschwitz/Oświęcim (v. logori)
Avdina dolina 194
Ba 169
Baković, Anto 158-161, 202
Balkan 9

- Banija 13, 59, 61-62, 65-66, 69-70, 117, 120, 124, 127, 199
- Banovina (v. Banija)
- Banovina Hrvatska 164-165
- Banja Luka 100, 204, 208
- Barcelona 208
- Baroš, Eduard J. 101
- Beljo, Ante 157, 202
- Benigar, A. 157, 202
- Benkovac 208
- Beograd 7-8, 12, 41, 45-46, 53-56, 78, 99-100, 102, 104, 113-115, 117, 119, 167, 191, 196, 199-203, 205-211
- Beogradski četnički komitet 166
- Bergen-Belsen* (v. logori)
- Bezina, Petar 156, 202
- Biblioteka *Dijalog* 2, 14, 18
- LJUDSKI GUBICI 2, 14
  - Uredništvo biblioteke 14
- Bilandžić, Dušan 150-151, 202
- Biskupska konferencija Jugoslavije 156
- Bitburg (groblje) 35
- bitke
- na Kozari 193
  - na Neretvi 189, 193
  - na Sutjesci 189, 193
- Bjelajac, Mile 99, 102, 202, 206
- Bleiburg 159
- Bleiburg i Križni put*, stradanja potkraj i nakon Drugoga svjetskog rata 14, 159, 180, 191, 202, 208, 211
- Bljesak, *vojno-redarstvena akcija u Domovinskom ratu* 13
- Bogosavljević, Srđan 46, 202
- bogoslov/bogoslovi (v. katoličko svećenstvo)
- Bojarski, A. 43
- borac/borci (v. stradalnik/stradalnici i sudionici)
- Borojević, R. 186, 202
- bosanski trijalog* (v. *Dijalog bosanskohercegovačkih historičara/povjesničara/istoričara*)
- Bosna, zapadna 168
- Bosna i Hercegovina (BiH) (v. i Republika BiH) 7, 9, 183-185, 189, 193-194, 203-204, 211
- Bošnjaci 165
- Božić
- katolički 153
  - pravoslavni 153
- bračno stanje/brak (v. demografija: demografske jedinice)
- civilni brak 153
  - crkveni brak 153
- Brecht, Bertold 28
- Breznik, Dušan 39, 41-43, 54, 202
- Britanci 159
- Brodsky (Brodski), Joseph (Josif) 36-38, 202
- broj/brojevi
- stanovnika Hrvatske 56-57, 94, 114, 129-130, 138, 144-145, 154, 173, 200, 203, 210

- broj/brojevi (nastavak)
- stradalih (žrtava i stradalnika) 1941.-1945. godine
    - iz Hrvatske/Jugoslavije
      - pripadnika NOVJ 113-146
    - izvan Hrvatske/Jugoslavije
      - u njemačkima koncentracijskim logorima izvan Jugoslavije 77-98
      - u zarobljeničkim logorima izvan Jugoslavije 100, 103-104
    - u Hrvatskoj/Jugoslaviji 56, 14, 144-145, 196, 201-202
      - od četnika 71, 172-178, 181-186, 190, 195-196
      - u *Jasenovcu* 72-73, 96-97, 196
- Broz, Josip (Tito) 46, 150, 200, 202-203, 211
- Buchenwald* (v. logori)
- Budak, Neven 19, 208
- Buenos Aires 157
- Bugari* (u stvari Makedonci, ponekad i zarobljeni Srbi/Srbijanci) 100, 102
- Bugarska 100
- Bukovica 209
- Bulajić, Milan 191
- Bulatović, Radomir 72
- Bunjevci 102
- Campbel, A. 45, 203
- celjski zatvor 160
- Centar za demografska istraživanja, Beograd 54
- Centar za politološka istraživanja (CPI), Zagreb 10
- Centralni nacionalni komitet/CNK (četnički) 166-167
- Chicago 204, 207
- civilne žrtve (v. žrtve)
- civilni brak (v. bračno stanje)
- Colorado Libraries Boulder* 209
- Crkva (v. Katolička crkva)
- crkveni brak (v. bračno stanje)
- Crna Gora (CG) 9, 165-166, 168-169, 189, 207
- Crnogorci 12, 100, 170
- Crveni križ* 77, 100
- NDH 44
- Cvetković, Dragan 1-3, 7, 10, 14-17, 19-22, 45, 51, 188, 190-191, 196, 203
- Cvetković, Dragiša 167
- časni brat/časna braća (v. katoličko svećenstvo)
- časna sestra/časne sestre (v. katoličko svećenstvo)
- Časopis za suvremenu povijest (ČSP)*, Zagreb 209, 211
- Česi/češka nacionalna manjina 74, 160, 173, 175-176
- četnici/četnički pokret 13, 16, 49-50, 58, 68-69, 71, 153, 159-161, 163-179, 181-182, 185-190, 193-195, 205-207, 209-211

- četnici/četnički pokret (nastavak)
- četnička politička i vojna organizacija 165-169, 206
  - četnička udruženja 163-165, 206
  - četnički kongres 1944. u selu Ba 169
  - četnički odredi 163, 166
  - četnički teror 165
  - četnički zločini u Hrvatskoj 1941.-1945. godine 19, 49-50, 68-69, 172-178, 183-189, 203-205, 210
  - *neočetništvo* (suvremeni oblici četništva) 182
- Čorak, Željka 204
- ćirilčko pismo 15
- Dachau* (v. logori)
- Dalmacija 59, 61, 65, 67, 69-71, 117, 124-125, 127, 139, 167-168, 177, 189, 199, 201
- Danas*, Zagreb 208
- Dedijer, Vladimir 58, 117, 149, 200, 203
- demografija 11, 22, 39, 44, 47, 128, 172-173, 202, 206
- demografska analiza 41, 202
  - demografska istraživanja 40, 47
  - demografska klasifikacija 41
  - demografska kretanja 42
  - demografska metoda 41, 48, 173, 182, 188, 192, 202
- demografija (nastavak)
- demografska obilježja 41-43
  - demografska statistika 41
  - demografske jedinice 41-42, 207
  - demografske promjene 40, 205
  - demografski modeli 202
  - demografski razvoj 40
  - indikativni broj/brojevi 48-49, 173, 182-183, 188
  - povijesna demografija 40
  - predmet demografije 39
- demografske (poslijeratne) prilike 207
- demografske procjene ljudskih gubitaka 1941.-1945. godine 46-48, 50, 54, 56, 58, 77, 115-116, 172, 181-182, 184, 211
- demografske procjene stanovništva Hrvatske (v. broj/brojevi stanovništva Hrvatske)
- demografski gubici stanovništva 40, 46-47, 76, 208, 210-211
- demografsko-sociološki rezultati istraživanja ljudskih gubitaka 22
- demokracija/demokratske promjene/demokratski sustav 179, 186-187, 206
- demometrija (v. demografija: demografska analiza i statistika)
- deportacije 116
- Dijalog*, Zagreb (v. Zajednica istraživača *Dijalog*. Udruga za promicanje znanstvenog dijaloga)

- Dijalog [bosanskohercegovačkih] historičara/povjesničara/istoričara* 7, 204
- Dijalog povjesničara/istoričara* 4, 10, 18, 149, 163, 204-207, 209
- knjige/zbornici radova (devet knjiga: 2000.-2005. godine) 4, 10-11, 14, 17-19, 191, 204-205
  - međunarodni znanstveni skupovi (10 skupova: 1998.-2005. godine) 4, 7, 11, 17, 19-20, 49, 149, 163, 186-187, 190, 196, 204-205, 207
  - Radionica o ljudskim gubicima Hrvatske i Srbije u 20. stoljeću 4, 11, 186
  - sudionici skupova 9-10, 18, 49, 206
- Dimić, Ljubodrag 130, 203
- Dinarska divizija (četnička) 168, 172
- divizije i druge jedinice VKJ 1941. godine 101
- Divljak, P. 113
- Dizdar, Zdravko 50, 173, 183-188, 190, 203-204, 210
- dobna struktura stradalog katoličkog svećenstva 1941.-1945. u Hrvatskoj 157, 159
- Dolomiti 151
- domaćinstvo/kućanstvo (v. demografija: demografske jedinice)
- domobrani 160, 174, 176-177, 190, 193
- domobranstvo 171
- Domovinski rat 1991.-1995. u Hrvatskoj 12-13, 48, 180-183, 191
- Dora* (v. logori)
- Draganović, Krunoslav 157, 204
- Dragojević, Rade 19, 204
- Dravska banovina 164-165
- Drniš 13, 209
- druga* (i/ili socijalistička) Jugoslavija 7, 9, 11-13, 113, 128, 149, 179-180, 190-191
- Drugi svjetski rat u nas: 1941.-1945. u Hrvatskoj/Jugoslaviji 45-50, 56, 121, 150, 156, 159, 161, 163, 171-175, 178-180, 184, 186-188, 190, 192-193, 199, 201-202, 204, 206-211
- društva katoličkih svećenika (v. katoličko svećenstvo)
- Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatorâ i njegovih pomagača 45-46, 55, 77, 99, 199-200
- Dubrovnik 12, 202, 205
- Duga*, Beograd 102, 200
- đakon/đakoni (v. katoličko svećenstvo)
- Đakovački Selci 208
- Đorđević, Životije 57, 116, 129, 204
- Đuićevi četnici* (v. četnici/četnički pokret)
- Đujić, Momčilo 49, 172, 181

- Egipat 155
ekumenizam 153
Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture, Zagreb 207
engleski jezik 2, 18
esesovci 35
Eshil 35
Eteoklo 35
Europa 14, 36, 43, 183
- fašistički logori (v. logori)
fašistički teror 160, 192
fašizam 150
- Federativna Narodna Republika Jugoslavija (FNRJ) 46, 55, 114, 153, 199
Feldman, Andrea 20, 204, 206
Filozofski fakultet (v. Odsjek za povijest)
- u Osijeku 8
- u Zagrebu 21, 183, 203, 205, 208, 211
- Finkeilkraut, Alain 204
Fleck, Hans-Georg 2, 8, 14, 16-17, 187, 202-207, 209, 211
Flossenburg (v. logori)
Foča 189, 193-194
Folksdojčeri 12-14, 173, 175-176
- djelovanje u inozemstvu 13
- stradanja Folksdojčera potkraj i nakon Drugoga svjetskog rata u nas 13-14
Forum, Zagreb 210
Franić, A. 156, 205
- Frank, I. V. 30
frankovci (v. i ustaše) 168
franjevci (v. katoličko svećenstvo)
Friedrich Naumann Stiftung. Die Stiftung für liberale Politik (FNSt), Zagreb 1-2, 7-9-10, 209
fronta nacionalnog oslobođenja i socijalnog preobražaja (v. Narodna fronta)
Fürstenberg/Ravensbrück (v. logori)
- Galant, Barbara 2
Gamser, Dušan 2, 14
Geiger, Vladimir 14, 48
Gelo, Jakov 40-41, 43-44, 46, 205, 210
genocid 66, 75, 182, 185, 202, 211
gerilski pokret (v. i partizani/partizanski pokret) 141
Glas Cera (četnički list) 169
Goldstein, Ivo 2, 21, 120, 205-206
Goldstein, Slavko 120, 205
Gornji Milanovac 202
Gorski kotar [u pravilu i s Hrvatskim primorjem] 59, 61, 64-65, 67, 69-71, 117, 124-125, 127, 199
građanski rat (v. i partizani/partizanski pokret) 17, 71, 75, 118, 122, 125, 133, 141, 150, 171, 174, 176-177
Grafocentar, Sesvete 2

- Graovac, Igor 1-4, 7-8, 10, 14-17, 19-23, 49-50, 71, 147, 155, 163, 172, 182-184, 187-188, 190-191, 194-195, 197, 202-207, 209, 211
- Grčka 88
- grkokatolički svećenik/svećenici (v. i katoličko svećenstvo) 155
- Gross-Rosen* (v. logori)
- Grünfelder, Anna Maria 117, 206
- gubici (v. ljudski i materijalni gubici)
- Havel, Václav 202
- Heinsohn, Gunnar 188, 211
- Herceg Novi 8, 205
- historiografija 11, 22, 28, 39, 44, 47, 72, 172-173, 179, 186, 202, 206, 209
- historiografija *druge* Jugoslavije (v. jugoslavenska historiografija)
- historiografija SiCG (v. jugoslavenska historiografija)
- historiografija SFRJ (v. jugoslavenska historiografija)
- Hitler, Adolf 100-101
- Hočevar, Ivan 102
- Hoffman, G. 46, 206
- Homogena Srbija* (v. četnici/četnički pokret)
- Hrvaćani 9
- Hrvati/Hrvatice 9, 12, 16, 20, 40-41, 49, 56-70, 72-76, 79-95, 97-98, 100-107, 109, 111, 113-116, 119-122, 124-127, 129-130, 133-145, 147, 155, 160-161, 163-166, 168-171, 173-177, 180, 182, 184-190, 193-196, 202, 204-206, 208, 211
- Hrvati* (u stvari zarobljeni Srbi/Srbijanci) 102
- Hrvatska (v. dijelom i NDH te NRH i RH) 9, 11-13-14, 16-22, 39-40, 45, 47-51, 53, 56-66, 69-76, 78-79, 81, 83-84, 86, 91-105, 109-110, 113-119, 121-123, 125-131, 136-145, 147, 149, 151-156, 158-159, 161, 163-166, 168, 170-187, 190-196, 199, 203-210
- hrvatska historiografija 58, 179, 209
- hrvatska književnost (o ljudskim gubicima) 14
- Hrvatska ljevica*, Zagreb 202
- hrvatska povijesna literatura (o ljudskim gubicima) 14
- Hrvatska pravoslavna crkva* 171, 209
- hrvatska publicistika (o ljudskim gubicima) 14
- Hrvatska seljačka stranka (HSS) 13, 121, 137, 167
- hrvatske regije 58, 61, 65-67, 70, 117-118-119, 122, 125, 127, 139, 156, 164
- Hrvatski almanah*, Buenos Aires 157

- Hrvatski državni arhiv (HDA),
Zagreb 44-45, 49, 173, 181,
200
- hrvatski gradovi 164
- Hrvatski institut za povijest (HIP),
Zagreb 21, 48, 171, 180,
182-184, 186, 204, 209, 211
- hrvatski jezik 2, 15, 18
- Hrvatski kalendar*,
- Chicago 204
- Rim 202
- hrvatski tisak 19
- hrvatski udžbenici (o ljudskim
gubicima) 14
- hrvatski žrtvoslovi 14
- Hrvatsko narodno kazalište,
Zagreb 156
- Hrvatsko primorje 59, 64-65,
67, 69-71, 117, 124-125, 127,
199
- ideologija integralnog jugosla-
venstva/jugoslavenskog na-
cionalizma i unitarizma (v. i
četnici/četnički pokret) 164
- ideologijski stradalnici (v. stra-
dalnici)
- indikativni broj/brojevi (v. de-
mografija)
- industrija 129-130
- Institut *Otvoreno društvo* -
Hrvatska, Zagreb 2, 11
- Institut za savremenu istoriju (ISI),
Beograd 77
- Institut za suvremenu povijest
(ISP), Zagreb 209
- interdisciplinarne metode (istraži-
vanja ljudskih gubitaka) 180
- intervju (v. tehnike istraživanja)
- iskustva u istraživanju ljudskih gu-
bitaka (v. SAD i SRNj)
- Istra 12, 151
- Italija 100-101, 121, 125, 127,
137, 139, 152, 155, 165, 174
- Ivanišević, Radovan S. 168
- Ivetić, V. 121-122, 206
- izbjeglička vlada (v. jugoslavenska
vlada u izbjeglištvu)
- izvori (o ljudskim gubicima Hrvat-
ske 1941.-1945. godine)
- neobjavljeni 199-200
- objavljeni 200-201
- Jadran/jadranska obala 121,
164
- Janjatović, Bosiljka 183-184
- Jareb, Jere 157
- Jasenovac 35
- Jasenovac* (v. logori)
- jasenovačke žrtve (v. logori:
Jasenovac)
- jasenovački logor (v. logori:
Jasenovac)
- javne službe 129-130
- Jelić-Butić, Fikreta 167-169, 207
- Jeruzalem 55
- Josip II., austrijski car 41
- Jugoistočna Europa 9
- jugonacionalistička udruženja (v.
četnička udruženja)
- Jugoslaven/Jugoslaveni* 77, 86

- Jugoslavenska armija 54
 jugoslavenska historiografija 77, 99, 128
 jugoslavenska kriza (u vrijeme raspada SFRJ) 182
 Jugoslavenska narodna armija (JNA) 54, 159
 Jugoslavenska/Jugoslovenska radikalna zajednica 167
 jugoslavenska vlada u izbjeglištvu 166-168
 Jugoslavenska/Jugoslovenska vojska u otadžbini (JVO) 68-69, 71
 jugoslavenski nacionalizam (v. i četnici/četnički pokret) 152, 164
Jugoslavenski narodi (v. narodi Jugoslavije)
 Jugoslavija (v. i Kraljevina SHS/Jugoslavija, *druga* Jugoslavija, odnosno FNRJ i SFRJ, pa i SRJ) 12-14, 16, 19, 45-47, 50, 53-56, 75, 77-78, 92-93, 96-97, 99, 101-103, 114, 149, 165, 167-170, 173, 180, 184, 186, 188-190, 201-203, 207-208, 210-211
Jutarnji list, Zagreb 206
 južnoslavenski narodi 9
- kačaci 12
 Kain 30
 Kamber, Anselmo 208
 Karaman, Igor 41, 207
 Kardelj, Edvard 151, 207
- katolici (v. katolički vjernici i katoličko svećenstvo)
 Katolička crkva (KC) 149-152, 202, 207-208
 katolički kler (v. katoličko svećenstvo)
 katolički vjernici 150-152, 162, 203
 katoličko svećenstvo 13, 147, 150-162, 200, 202-203, 205-206, 209
 Kevo, Mario 72, 207
 klasa/klese (v. socijalno-ekonomska struktura)
 klasna podjela stanovništva (v. i socijalno-ekonomska struktura) 210
 Klein, Rozalija ili Ruža (v. Kovačić, Rozalija ili Ruža)
 klerik/klerici (v. katoličko svećenstvo)
 Knin 49, 172, 181, 186, 209
 Kninska krajina 167-168
 Kočović, Bogoljub 19, 22, 33-34, 47, 57, 94, 116, 129, 171, 180, 183, 207, 210
 Kohl, Helmut 35
 kolaboracija 71
 kolaboracionisti 1941.-1945. u Hrvatskoj/Jugoslaviji 54-55, 71, 170, 177
 Kolar-Dimitrijević, Mira 205, 207
 Komesarijat za izbjeglice i preseljenike Ministarskog savjeta Milana Nedića (v. Arhiv Srbije) 55, 199

- Komisija za ratnu štetu pri Predsjedništvu Vlade NRH, Zagreb 45, 200
- Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava/ *za žrtve raća i poraća* pri Saboru RH, Zagreb 181
- komiti 12
- komunisti/komunistički pokret 59, 69, 71, 137, 150-151, 153, 157, 169-170, 203, 205, 209
- Komunistička internacionala 150
- Komunistička partija (KP) 150, 159, 207
- komunizam 206
- koncentracijski, radni, sabirni i drugi logori (v. logori)
- konfesije (v. vjeroispovijesti)
- Konrad, György 204
- kontingenti stanovništva (v. stanovništvo)
- kontroverze u istraživanju ljudskih gubitaka 207
- Kordić, Lucijan 157, 207
- Kordun 59, 61-62, 65-66, 69-70, 117, 120, 124, 127, 199
- Korenčić, Marko 40, 207
- Kosovo i Metohija 12
- Kovačević, Radovan 207
- Kovačić, Ivan 194
- Kovačić, Ivan Goran 189, 193-194
- Kovačić, Matija 44, 200
- Kovačić, Rozalija ili Ruža 194
- Kovel, Joel 27
- Kozara 193
- Kožul, Stjepan 156-159, 207
- kralj Aleksandar (v. Aleksandar)
- kralj Petar II. (v. Petar II.)
- Kraljevina Italija (v. i Italija) 174-175
- Kraljevina Jugoslavija 12, 54, 77, 98, 110, 115, 136, 151, 163, 173, 203, 210
- Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevina SHS) 12
- Kras 160
- kreditni poslovi 129-130
- kriminalna rezerva (v. viktimizacija: viktimizirajuća receptivnost)
- Krivda, Daniela 2-3, 5, 14
- krivnja za zločin (opterećivanja žrtva ili stradalnika) 33
- krivotvorine o ljudskim gubicima 22
- križari* (v. i ustaše/ustaški pokret) 13, 201
- Križni put* (v. *Bleiburg*)
- Krndija* (v. logor)
- Krušelj, Željko 19, 45, 188, 207
- Krušičko brdo 194
- kućanstvo (v. domaćinstvo)
- Kujundžić, Milivoj 50, 173, 183, 185, 188, 190, 203
- kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 203
- Kurban-barjam 153
- kvalitete žrtava i stradalnika 33-34
- kvislinški režimi 78, 100, 162

- kvislinzi 1941.-1945. u Hrvatskoj/
Jugoslaviji 53-55, 177
- Lah, Ivo 47, 208
- laik/laici (v. katoličko svećenstvo)
- Lakatoš, Josip 40
- Landercy, M. 156, 208
- latiničko pismo 15
- Latinović, Andrea 19, 208
- latinski jezik 26
- Lazić, Ivan 149, 208
- Leksikon genocida (Lexikon der
Völkermorde)*, Reibek 211
- Lettre internationale (LI)*, Zagreb
202, 204, 208
- Lika 59, 61, 64-66, 69-71, 117,
122, 124, 127, 167-168, 199
- Lisak 201
- literatura (o ljudskim gubicima
Hrvatske 1941.-1945. godine)
201-211
- logori
- *Auschwitz (Oświęcim)* 79-81
  - *Bergen-Belsen* (v. ostali njemački logori)
  - *Buchenwald* 84-86
  - *Dachau* 81-83, 160
  - *Dora* (v. ostali njemački logori)
  - *Flossenburg* (v. ostali njemački logori)
  - *Gross-Rosen* (v. ostali njemački logori)
- logori (1. nastavak)
- *Jasenovac* 12-14, 17, 19, 72-74, 96-97, 160, 180, 189-191, 193, 196, 207-208, 211
  - *Krndija* 13-14
  - *Majdanek (Lublin)* (v. ostali njemački logori)
  - *Mauthausen* 83-84
  - *Natzweiler* (v. ostali njemački logori)
  - *Neuengamme* (v. ostali njemački logori)
  - njemački koncentracijski logori izvan Jugoslavije 77-98, 203
    - na području Grčke 88
    - na području Norveške 86-87, 93-95
    - neutvrđeni, a u Njemačkoj 90-96, 98, 108
    - ostali njemački logori 87-90, 93-95, 97-98
  - Osnabrück, *Oflag VI C* (v. zarobljenički logori)
  - *Ravensbrück (Fürstenberg)* (v. ostali njemački logori)
  - *Sachsenhausen* (v. ostali njemački logori)
  - *Stalag*, logor za zarobljenike (v. zarobljenički logori)
  - *Sustav jasenovačkih logora* 11, 73-74
  - *Stara Gradiška* 13, 72, 189
  - *Treblinka* (v. ostali njemački logori)
  - *Valpovo* 13-14

- logori (2. nastavak)
- Warburg, *Oflag VI B* (v. zarobljenički logori)
  - zarobljenički logori (izvan Jugoslavije) 99-111, 203
  - zemunski logor 189
- Lončar, Pavao 152
- London 27, 207, 210
- Lorković, Mladen 40
- Lublin/Majdanek* (v. logori)
- Luketa, Mate 157
- Lukić, D. 75, 208
- Lukovdol 194
- Ljubičić, Boris 2
- Ljubljana 7, 46, 100
- ljudski gubici
- istraživanja 41, 48, 50-51, 171-173, 180, 183, 186, 188, 191-193, 206, 209
  - neposredno po završetku Drugoga svjetskog rata 48
  - od 1941.-1945. godine 44, 46, 48, 53-54, 114, 200, 204, 211
  - od 1991.-1995. godine 48
  - u 20. stoljeću 11, 48
- Maček, Vladko 167
- Mađari 160-161, 176, 204
- Mađarska 93, 100
- mađarska nacionalna manjina 173, 176
- mađarski podanici* (u stvari zarobljeni Srbi/Srbijanci) 102
- mađarsko okupacijsko područje 92, 151
- Majdanek/Lublin* (v. logori)
- Makedonci 100
- Makedonci/Mačedonci* (u stvari zarobljeni Srbi/Srbijanci) 102
- Makedonija 169
- manipulacije s ljudskim gubicima/stradalima 21, 49-50, 113, 179-187, 206, 211
- Maribor 160
- Marija Terezija, austrijska carica 41
- Marseille 164
- materijalni gubici 46, 200
- matične knjige 153
- Mauthausen* (v. logori)
- Mayers, P. 46, 203
- međunarodna zajednica 182
- Međunarodni vojni sud u Nürnbergu 200
- međunarodno ratno pravo 39
- međuratno razdoblje (razdoblje između dva svjetska rata) 163-164, 168, 178
- Memorijalni muzej holokausta (*USHMM*), Washington 55
- Mesić, Stjepan 206
- metoda/model osobne identifikacije ljudskih gubitaka/stradalih 50, 161, 171-172, 180-181, 184, 192, 196
- metoda političke i vojne identifikacije počinitelja zločina 192
- metodologija (v. metodološka pitanja)

- metodološka pitanja
- istraživanja (budućeg) stanovništva 208
  - problematike ljudskih gubitaka 11, 188, 209
  - utvrđivanja žrtava i stradalnika 12, 188
- Mihailović, Draža 166-167, 173, 181, 201
- Mihailovićev pokret* (v. četnici/četnički pokret)
- miješani pojmovi žrtve*, odnosno njeni medicinski, pravni, psihološki i drugi aspekti (v. žrtva: određenje žrtve)
- Miletić, A. 58, 117, 203
- Ministarstvo znanosti i tehnologije RH (sada znanosti, obrazovanja i športa), Zagreb 184
- Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa RH, Zagreb 2, 11
- Mirković, Jovan 72, 208
- mitovi o žrtvama i stradalnicima 171, 180
- Mitrović, Andrej 206
- mjesto (v. naselje)
- Mlivočić, Ivica 149, 208
- mobilizacijski plan (1941.) 101
- modernizacija 128, 146
- Moljević, Stevan 166-168
- Moskva 43
- Mostar 168
- Muslimani* (v. i Bošnjaci) 49, 72, 121, 165, 167, 173, 180, 182, 184, 188
- muslimani 165
- Muzej *Jad Vashem*, Jeruzalem 55
- Muzej žrtava genocida (MŽG), Beograd 12, 18-19, 45, 53, 55-56, 78, 114-115, 117, 119, 191, 196, 199
- Müller, Heiner 35, 208
- München 208-209
- nacionalna pripadnost (v. i nacionalna struktura) 151
- nacionalna struktura
- stanovništva Hrvatske 56-57, 116, 173
  - stradalih (žrtava i stradalnika) 1941.-1945. godine 61-66, 69, 73, 171
  - iz Hrvatske
  - pripadnika/stradalnika NOVJ 20, 59-60, 116, 119-120, 122-124, 126-127, 132, 135-137, 141-143
  - izvan Hrvatske/Jugoslavije
  - u njemačkim koncentracijskim logorima izvan Jugoslavije 79-90, 92-93, 97-98
  - zarobljenika (zarobljenih pripadnika VKJ) 101, 103-106, 108-109
  - u Hrvatskoj 58, 61-66, 70, 76, 118, 171
  - od četnika 171, 173-178
  - u *Jasenovcu* (stradali civili) 73-74

- nacionalni dohodak Jugoslavije (1938.) 210
- nacionalsocijalizam/nacizam (v. i žrtve) 12, 150, 206
- nacistička Njemačka 33-35
- načini/oblici smrti (v. oblici/načini smrti)
- Narod*, Zagreb 158
- narodi Jugoslavije 165
- Narodna fronta (NF) 150-151
- Narodna Republika Hrvatska (NRH) 45, 49, 153, 200
- Narodne novine*, Zagreb 44, 181, 201
- narodnooslobodilačka borba (NOB) 113, 149, 152, 154-155, 160, 168, 174-175, 178, 201, 205, 207-209
- Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije (NOVJ) 13, 16, 20, 54, 59-60, 76, 113-123, 125-131, 134, 136-145, 203
- narodnooslobodilački odbor/odbori (NOO) 152
- narodnooslobodilački pokret (NOP) 114, 127, 154-155, 160, 170, 174-175, 178
- narodnooslobodilački rat (NOR) 113, 201
- naselje(mjesto) (v. demografija: demografske jedinice)
- Naša riječ*, London 210
- Naše teme*, Zagreb 208
- Natzweiler* (v. logori)
- Neal, F. 46, 206
- Nedić, Milan 55, 165, 199
- Nedićeva Srbija* (v. Srbija) 165
- neočetništvo* (v. četnici/četnički pokret)
- Neretva 189, 193
- Nešović, Slobodan 149, 201
- Neuengamme* (v. logori)
- neutvrđeni, a u Njemačkoj logori (v. logori)
- New York 206
- Nezavisna Država Hrvatska (NDH) 13, 19, 40, 44, 71-72, 75-76, 93, 101-102, 116, 119, 121, 133, 137, 151, 167, 169, 171, 174-175, 189-190, 193-194, 200, 206
- Nijemci 33-34, 68-70, 78, 92-93, 102, 107-108, 160-161, 175-176, 189-190, 194, 211
- Nikolić, Vinko 157, 208
- Nimac, S. 156, 208
- Norveška 86-87, 93-95
- nova Jugoslavija* (v. Jugoslavija)
- Novak, Viktor 150, 208
- Novaković, Nikola (Longo) 167
- novi komunizam* (v. komunizam)
- Novi list*, Rijeka 204
- Nürnberg 200
- Njemačka (v. i nacistička Njemačka i *Treći Reich* te SRNj) 33-34, 91-96, 99-102, 106, 117, 199, 211
- njemačka odgovornost tijekom Drugoga svjetskog rata 193

- njemačka nacionalna manjina (v. Folksdojčeri)
- njemačka vojska 111, 159, 161, 193
- njemačke oružane snage 69
- njemački okupacijski sustav 170
- njemački izvori o zarobljenicima 100
- njemački jezik 2, 18
- njemački koncentracijski logori izvan područja Jugoslavije (v. logori)
- njemački nacisti 13
- njemački primjer genocida 66, 76
- njemački zarobljenički logori izvan područja Jugoslavije (v. logori)
- obitelj (i familija i/ili porodica) (v. demografija: demografske jedinice)
- oblici/načini smrti 1941.-1945. godine
- katoličkog svećenstva 157-158
  - zarobljenih pripadnika VKJ 106-107
- oblici (v. i osnovni stupnjevi) odnosa počinitelja zločina i žrtava ili stradalnika (v. i stradalnik/stradalnici te žrtva/žrtve) 30-32
- Obnova*, Beograd 100
- Obradović, Dmitar 14
- Odbor za obilježavanje 50. obljetnice pobjede antifašističke koalicije u Europi i svijetu, Sabor RH 183
- Odjeljenje političke statistike u Saveznom zavodu za statistiku 113
- Odjeljenje za demografiju i statistiku Saveznoga statističkog ureda Jugoslavije 46
- Odjeljenje za zaštitu naroda (Ozna) 159
- Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta
- u Osijeku 8
  - u Zagrebu 208
- odšteta žrtvama (v. Savezna Republika Njemačka)
- Oflag VI B*, Warburg (v. logori)
- Oflag VI C*, Osnabrück (v. logori)
- okupacijske sile/okupatori 70-71, 78, 119, 121, 151-153, 170, 175-177
- Oluja*, vojno-redarstvena akcija u Domovinskom ratu 13
- Omarčanin, Ivo 157, 209
- Općinski odbor SUBNOR-a Knin 49
- oralna historija* 12-13
- Osijek 8
- Osnabrück, *Oflag VI C* (v. logori)
- oslobodilački rat (v. i partizani/partizanski pokret) 17, 71, 75, 118, 122, 125, 133, 141, 176-177
- osnovni stupnjevi (v. i oblici) odnosa počinitelja zločina i žrtava ili stradalnika (v. i stradalnik/stradalnici te žrtva/žrtve) 30-32
- osoba (v. stanovnik)

- osobna identifikacija žrtava i stradalnika 72, 180-181
- Osovina* (v. sile *Osovine*)
- ostali njemački logori izvan Jugoslavije (v. logori)
- Ostroumov, S. S. 30
- Oświęcim/Auschwitz* (v. logori)
- Pandžić, Bazilije 157, 204
- Pariška međunarodna reparacijska komisija 46
- Pariz 207
- partizani/partizanski pokret 13, 17, 20, 44, 58-60, 71, 75-76, 92, 114-116, 118, 120-121, 124-130, 132-142, 144-145, 147, 149-155, 159-162, 169-172, 174-178, 180-181, 190, 192-194, 206
- partizanska mobilizacija/partizansko novačenje 121
  - partizanske jedinice/postrojbe 113, 121, 152, 185
  - partizanski odred/odredi 54, 114, 121
    - Hrvatske (POH) 121
    - Jugoslavije (POJ) 114
  - partizanski ustanak 124-125
- Pavelić, Ante 101-102, 152, 211
- Pečuh 8, 149, 163, 186, 204-205
- PEN*, međunarodna udruga književnika: pjesnika i dramskih pisaca, esejista i izdavača te romanopisaca 202
- peta kolona* 37
- Petar II., jugoslavenski kralj 167
- Petešić, Ćiril 149, 152, 154-155, 160, 162, 202, 209
- Petranović, Branko 100, 209
- Pilsel, Drago 19, 209
- pitanje (v. problem) teritorijalnog obuhvata pogibije žrtva i stradalnika
- Plenča, Dušan 168, 209
- počinitelj/počinitelji zločina (v. i stradanja)
- identifikacija počinitelja zločina 68, 70-71
  - izvedeni počinitelji zločina (v. i strukture nesudionika) 36
  - klasifikacije i tipologije počinitelja zločina 28
  - kritika dosadašnjih rezultata istraživanja o počiniteljima zločina 22
  - neutvrđeni počinitelji zločina 68
  - određenje počinitelja zločina 32, 34-35, 48, 107-108, 182, 192
  - shema tipova žrtava počinitelja zločina i/ili od njih stradalih 28-30
  - strukture počinitelja zločina 22, 48, 107-108, 157, 159, 162, 171-172, 182, 192
  - svojstva počinitelja zločina 48
- pokret otpora (v. partizani/partizanski pokret) 77, 122, 141
- policija (v. vojska, policija i žandarmerija)

- Polinik 35
- političke stranke 121
- politički stradalnici (v. stradalnici)
- politizacija istraživanja ljudskih gubitaka 21-22, 50, 185
- Poljaci/poljska nacionalna manjina 12, 155, 160, 173, 175-176
- poljoprivreda 129-130
- poljoprivredno zemljište u Kraljevini Jugoslaviji 136
- pomirenje
- s *drugima*, s vlastitim prošlošću i/ili vlastitim prošlostima 10
  - u historiografiji 11
- popisi preživjelih pripadnika NOVJ
- 1964. godine 113
  - 1972. godine 113, 122
- popisi stanovništva 40
- iz 1754. godine: *terezijanski popis* (austrijski, dijelom dakle i hrvatski) 41
  - iz 1785. godine: *jozefinski popis* (austrijski, dijelom dakle i hrvatski) 41
  - iz 1921. godine (jugoslaven-ski, dijelom dakle i hrvatski) 57, 116, 178
  - iz 1931. godine (jugoslaven-ski, dijelom dakle i hrvatski) 41, 57, 116, 129-130, 178, 200
  - iz 1948. godine (jugoslaven-ski, dijelom dakle i hrvatski) 41, 46, 57, 116, 200, 210
- popisi stanovništva (nastavak)
- rezultati 12 modernih popisa stanovništva Hrvatske 40
- popisi žrtava i stradalnika 1941.-1945. u Hrvatskoj, pa i Jugoslaviji
- popisi i rezultati istraživanja o stradanju katoličkog svećentva 156-161, 204
  - u vrijeme Drugoga svjetskog rata u nas i neposredno nakon njega 44-45, 156
  - 1946. godine 45
  - 1950. godine 13, 22
  - 1964. godine (s revizijom od 1995. u MŽG) 13, 16, 19, 20, 22, 45, 51, 53-56, 58, 71-73, 75, 78-79, 95-98, 103-104, 107-110, 114-116, 118-119, 128-130, 144, 199, 201, 203, 208-209, 211
- poraće (v. poslijeratno razdoblje)
- posjed/posjedi (v. poljoprivredno zemljište)
- poslijeratno razdoblje (razdoblje nakon Drugoga svjetskog rata) 146, 180, 202
- Pospišil-Završki, Karla 30
- povijesna analiza stradalih 26
- povijesna demografija (v. demografija)
- povijesna znanost/povijesne znanosti (v. historiografija)
- povijesni stereotipi 10
- povijesni udžbenici 179, 186
- povijest kao sjećanje 12
- Požar, Petar 171, 209

- pravo/pravna znanost 28
- klasna narav prava 28
- kršenja ljudskih prava 28
Princeton (v. Sveučilište
Princeton)
Prijeki sud u Zagrebu 161
Primorska banovina 130, 164
prinudni/prisilni rad/radnice i
radnici 117, 206
privreda Srbije 201
privredni razvoj 146
problem teritorijalnog obuhvata
pogibije žrtva i stradalnika
189-190, 193-195
procjene o ljudskim gubicima
1941.-1945. godine (v. demo-
grafske procjene)
procjene o stanovništvu Hrvatske
(v. broj/brojevi stanovništva
Hrvatske i demografske proc-
jene)
programski ciljevi četničkog pok-
reta (v. i četnici) 164-165
Proleter, Beograd 203
promet 129-130
Prosvjetni odsjek Izvršnog odbora
AVNOJ-a 153
Provincija Presvetog Otkupitelja,
Split 202
Prpa, Branka 206
publicistika 72
Puhovski, Žarko 19, 209
Pula 202

Raddatz, Fritz 208
Radelić, Zdenko 2, 22, 48, 184
radni, koncentracijski, sabirni i
drugi logori (v. logori)
Radulović, Borivoje S. 168
Rakočević, Milo 168
rasni pristup zločinu 176
ratna šteta 211
ratni zločin/zločini 154
ratovi 1991.-1999. na području
bivše *druge* Jugoslavije 12-
13, 20
- materijalna šteta 12
Ravensbrück/Fürstenberg (v.
logori)
Ravni kotari 209
razdoblje između dva svjetska rata
(v. međuratno razdoblje)
redovnica/redovnice, redovnik/
redovnici (v. katoličko
svećenstvo)
Regan, Ronald 35
Reibek 211
Reich (v. *Treći Reich*)
religija 208
Reparacijska komisija pri Vladi
FNRJ, Beograd 46, 55, 114,
199
Republika, Beograd 202
Republika Austrija 7
Republika Bosna i Hercegovina
(RBIH) 7, 204
Republika Hrvatska (RH) 5, 8-
10, 12, 20, 44, 48, 173, 180-
181, 183-187, 191, 196, 211
Republika Mađarska (RM) 7
Republika Poljska 7
Republika Slovenija 7

- Republika Srbija 196
- Republika Srpska Krajina (RSK) 13
- Revija Međunarodnoga Crvenog križa/krsta* 100
- revizija popisa žrtava i stradalnika 1941.-1945. u Hrvatskoj, pa i Jugoslaviji iz 1964. godine, a od 1995. u MŽG u Beogradu (v. popisi žrtava i stradalnika: 1964. godina)
- revolucionarni rat (v. i partizani/partizanski pokret) 17, 71, 75, 118, 122, 125, 133, 141, 154, 176-177, 205
- ribarstvo 129-130
- Rijeka 12, 200, 204, 209-210
- Rijeka*, Rijeka 210
- Rim 157, 202
- Rimski dominion* 168
- Ritig, Svetozar 152
- Rojnica, Ivo 12
- Romi/Romkinje, romska nacionalna manjina 12, 20, 54-55, 61, 72, 74-75, 151, 175-176, 190
- Rumunji* (u stvari zarobljeni Srbi/Srbijanci) 102
- Rusi/ruska nacionalna manjina 173, 175-176
- Rusini/ukrajinska nacionalna manjina 74
- sabirni, koncentracijski, radni i drugi logori (v. logori)
- Sachsenhausen* (v. logori)
- sacrificium (v. žrtva: određenje žrtve)
- Sarajevo 7, 100, 113, 200, 207-208
- Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR) 34, 150
- Savez udruženja boraca NOR-a (SUBNOR) 45, 55, 113, 172, 181, 200
- Savezna komisija za popis žrtava rata (1964.), Beograd 54, 56
- Savezna Republika Jugoslavija (SRJ) 7-9, 18, 20, 196
- Savezna Republika Njemačka (SRNj) 7-8, 45, 53-54
- njemačka iskustva u istraživanju ljudskih gubitaka 12
- odštete žrtvama nacizma, posebno pseudomedicinskih eksperimenata 12
- Savezni statistički ured Jugoslavije, Beograd 46
- Savezni zavod za statistiku, Beograd 45, 54, 113
- Saveznici/saveznici* 13-14, 54, 121, 159, 167
- savezničke vojne formacije 113
- Savezno izvršno vijeće (SIV), Beograd 45, 53-54
- Savska banovina 129, 164
- Sedam dana*, prilog zagrebačkog *Vjesnika* 154
- sektori po zaštito UN u RH (1992.-1995.)
- *Jug* 13
- *Sjever* 13
- *Zapad* 13

- Sekulić, Miloš 166
 Serdar, V. 41
 sile *Osovine* 99
 simpatizeri partizana (v. partizani/
 partizanski pokret)
 Sjedinjene Američke Države
 (SAD) 7
 - američka iskustva u istraživa-
 nju ljudskih gubitaka 12
 - američki izvori o zarobljeni-
 cima 100
 Sjeverozapadna Hrvatska 59,
 61-62, 65-67, 69-70, 117,
 123, 125, 127, 199
 Slavonija 59, 61-62, 65-66, 69-
 70, 117, 123, 125-127, 199
 slobodne profesije 129-130
 sloj/slojevi (v. socijalno-ekonom-
 ska struktura)
 Slovaci 160, 175-176
 Slovenci 100, 155, 160-161,
 164, 175-176
Službeni list, Beograd 45, 201
 Sobolevski, Mihael 45, 48-50,
 164, 169-171, 173, 182-187,
 189, 204, 209-211
 Socijalistička Federativna Repub-
 lika Jugoslavija (SFRJ) 77, 99
 socijalistička Jugoslavija (v. *druga*
 Jugoslavija i SFRJ)
 Socijalistička Republika Hrvatska
 (SRH) 207
 socijalno-ekonomska struktura
 - stanovništva Hrvatske 129-
 130
 socijalno-ekonomska struktura
 (nastavak)
 - stradalih (žrtava i stradalnika)
 1941.-1945. godine
 - iz Hrvatske
 - pripadnika/stradalnika
 NOVJ 13, 16, 113,
 128-146, 154, 203
 - pripadnika/stradalnika
 VKJ 108-111
 socijalno-ekonomske kategorije i/ili
 skupine 109, 128-129, 132,
 134, 136, 138, 141, 143-146
 socijalno porijeklo 109
 sociologija 28, 39, 128, 172
 Sofoklo 35
Sovjeti 33-34
 sovjetske jedinice 160
 Sovjetski Savez (v. Savez Sovjet-
 skih Socijalističkih Republika)
 Split 201-202
 spolna struktura
 - stradalih (žrtava i stradalnika)
 1941.-1945. godine
 - iz Hrvatske
 - pripadnika NOVJ 126
 - izvan Hrvatske/Jugoslavije
 - u njemačkim koncent-
 racijskim logorima
 80-84, 86, 89-90, 92,
 97-98
 - u Hrvatskoj
 - stradalo stanovništvo
 (ukupno) 58-59, 66
 - u *Jasenovcu* 74

- Sporazum Cvetković-Maček* (1939.) 167
- Srbi/Srkinje 9, 12-13, 16, 20, 49, 56-72-76, 79-98, 100-111, 114-116, 118-127, 129-130, 132, 135-147, 151, 163-171, 173-177, 180, 182, 189-191, 203, 205-207, 211
- Srbija (v. i SiCG) 11-12, 17, 20, 55, 57, 99, 116, 149, 165-166, 170, 186, 189, 201, 208-209
- Srbija i Crna Gora (SiCG) 7-9, 18, 20, 99, 196
- Srbijanci 9, 12, 20, 163-165, 169-170, 207
- srbijanska historiografija 22, 209
- srbijanski povjesničari 185, 204
- srbijanski tisak 19
- Srijem 12, 189
- Srpska banovina/Srpske zemlje* 165-166
- srpska jedinica* (v. *Srpska banovina*)
- Srpska pravoslavna crkva (SPC) 55, 149, 199
- Srpske zemlje* (v. *Srpska banovina*)
- srpski etnički prostor 71
- srpski jezik 2, 15, 18
- srpsko nacionalno biće* 71
- Stalag* (v. logori)
- staljinizam 210
- standardna demografska metoda (v. demografija: demografska metoda)
- Stanford University Press* 210
- Stanić, M. 150, 201
- stanovnik/osoba (v. demografija: demografske jedinice)
- stanovništvo 39, 48, 203, 207
- demografske jedinice (v. demografija)
  - demografska obilježja (v. demografija)
  - djeca i omladina 67-68, 76
  - kontingenti stanovništva 42-43, 67
  - kretanje i strukture 39, 42
  - radno aktivno/sposobno stanovništvo 67-68, 135-137, 140
  - reproduktivni dio stanovništva 67-68, 76
  - starije stanovništvo 67-68
  - strukture i svojstva 48
- Stara Gradiška* (v. logori)
- starosna struktura
- stradalih 1941.-1945. u *Jasenovcu* 75
- starost/uzrast (v. demografija: demografska obilježja i dobna struktura)
- Statistička revija (SR)*, Beograd 208, 210
- statističke procjene (v. demografske procjene)
- Statistički godišnjak*, Beograd 136, 201
- statističko-historiografski rezultati istraživanja ljudskih gubitaka 22

- statistika/statistička znanost 39-40, 128
- demografska statistika (v. demografija)
  - statistička metoda 172, 188
  - statistika mortaliteta 42
  - statistički podaci 173, 181
- Stepinac, Alojzije 156, 201-202, 208
- Stipetić, Vladimir 40-41, 210
- stradali civil/civili (v. žrtva/žrtve)
- stradali pripadnik/pripadnici ideoloških i političkih pokreta, vojnih jedinica i sl. (v. stradalnik/stradalnici i stradanja 1941.-1945. u Hrvatskoj)
- stradalnik/stradalnici (v. i stradanja)
- dragovoljni, dijelom voljni ili pristajući stradalnici 26, 28
  - etiketirani stradalnici 33
  - krivi ili isključivo krivi stradalnici 26, 32
  - interes stradalnika 34
  - latentni ili predisponirajući stradalnici 31
  - legalni stradalnici 32
  - nečasni stradalnici 33
  - nehatni ili nesmotreni stradalnici 29
  - nepoznati stradalnici 29
  - nesudjelujući stradalnici (gotovo nemoguće) 30
  - nezatno krivi stradalnici 31
- stradalnik/stradalnici (nastavak)
- određene stradalnika/stradalnikâ 20, 26, 32, 48, 172, 182, 192
  - opravdani i zasluženi stradalnici 33
  - participirajući stradalnici 31
  - podjednako krivi stradalnici kao i počinitelji zločina 31
  - potencijalni stradalnici 32
  - potpuno nevini stradalnici (gotovo nemoguće) 31
  - provokativni stradalnici 26, 31
  - realni stradalnici 32
  - simulirajući stradalnici 29
  - stradalnici koji izražavaju molbu ili privolu 33
  - stradalnici koji provociraju počinitelja zločina 33
  - stradalnici među pripadnicima žandarmerije Kraljevine Jugoslavije 12
  - stradalnici rata 29
  - strukture stradalnika 48, 174, 192
  - sudjelujući ili participirajući stradalnici 26
  - svojstva stradalnika 48
  - više krivi stradalnici od počinitelja zločina 31
- stradanja 1941.-1945. u Hrvatskoj
- boraca (i aktivista) 174-178
  - civila 61-65, 67, 70-75, 114, 121, 176-178
  - djece 67, 75-76, 79, 208
  - katoličkog svećenstva 149, 155-161

- stradanja 1941.-1945. u Hrvatskoj (nastavak)
- od domobrana 160
  - od četnika 49-50, 68-69, 71, 159-161, 171-178, 181-188, 206
  - od JVO 68-69, 71
  - od komunista 157
  - od Mađara 160-161
  - od Nijemaca, njemačke oružane sile/vojske 68-70, 111, 160-161
  - od partizana 68, 159-160
  - od saveznika 159-160
  - od sovjetskih jedinica 160
  - od Talijana, talijanske vojske/talijanskih okupacijskih snaga 68-71, 111, 160-161
  - od ustaša 68-69, 76, 160-161
  - prema godinama rata/vremenu smrti 58-65, 73-74, 79, 81, 83-85, 87-93, 105, 117-120, 122-124, 157, 172, 126, 130-132, 134, 136-137, 140-143
  - prema hrvatskim regijama 58-59, 61-65, 117-118, 120-125, 127
  - pripadnika NOVJ 113-146, 203, 205
  - pripadnika VKJ 99-111, 203
  - u logorima 72-75, 77-111, 157-159, 196
  - u partizanima 60, 76, 113-146, 149, 155-161, 205-206
- strukture nesudionika (ni žrtava i stradalnika niti počinitelja zločina) 36
- strukture počinitelja zločina (v. počinitelji zločina)
- strukture stradalih 22, 171-172
- strukture sudionika revolucionarnog rata (v. i stradanja pripadnika NOVJ/u partizanima) 205
- stvarni gubici stanovništva (v. i ljudski gubici) 40, 46-47, 53, 76, 203, 209
- sudionici/sudionice
- NOP-a 114, 154-155, 174-175, 178
  - NOR-a 113-114, 122, 154-155, 174-175, 178
  - revolucionarnog rata 205
- sudjelovanje/sudjelovanja
- katoličkog svećenstva u partizanima 149, 162
  - katoličkog svećenstva u ustašama 150
- Sundhaussen, Holm 206
- suodnos
- antropologije i historiografije (v. i antropologija te historiografija) 47
  - demografije i historiografije (v. i demografija te historiografija) 11, 22, 39, 44, 47-48, 128, 173, 206
  - historiografije i statistike (v. i historiografija te statistika) 128

- suodnos (nastavak)
- historiografije i viktimologije (v. i historiografija te viktimologija) 28
  - prava i viktimologije (v. i pravo/pravna znanost te viktimologija) 28
  - sociologije i viktimologije (v. i sociologija te viktimologija) 28, 128
- suradnik/suradnici (v. katoličko svećenstvo)
- Sustav jasenovačkih logora* (v. logori) 11, 207
- Sutjeska 189, 193
- svećenici (v. katoličko svećenstvo)
- Sveti sinod SPC-a 55, 199
- Sveučilište Princenton, SAD 46
- Sveučilište u Zagrebu 203, 205, 208, 211
- svjetska historiografija 77
- Šahovići 168
- Šarić 201
- Šeparović, Zvonimir 27-30, 32-34, 210
- Šimončić, Zdenka 207
- Španjolska 150
- Štimac, Neven 204
- šumarstvo 129-130
- Švicarska Konfederacija 7
- Talijani 68-70, 108, 111, 160-161, 176
- talijanska okupacija/okupacijska zona 66-67, 125, 151, 168
- talijanska vojska 108, 160-161, 193
- talijanske okupacijske snage 70
- talijanski fašisti 13
- talijanski podanici* (u stvari zarobljeni Srbi/Srbijanci) 102
- talijanski zarobljenički logori izvan područja Jugoslavije (v. logori)
- Tasić, Dragoljub 46, 210
- Teba 35
- tehnike istraživanja 180, 192
- anketa 172
  - intervju 172
- Terzić, Velimir 100-101, 210
- tipologija uloga žrtava i stradalnika (v. i stradalnik/stradalnici te žrtva/žrtve) 32-33
- Tito (v. Broz, Josip)
- Tomasevich (Tomašević), Jozo 100, 166, 168-170, 210
- Toronto 202
- totalitarne ideologije u 20. stoljeću 150
- totalitarni režimi u 20. stoljeću 149-150, 153-154, 162
- Travanjski rat* (1941.) 99
- Trebljanka* (v. logori)
- Treći Reich* 101, 174-175
- trgovina 129-130
- Trifunović, Dušan 202
- Trstenjak, Marko 156
- Tuđman, Franjo 49, 72, 172, 181, 210
- udžbenici (v. povijesni udžbenici)

- Ujedinjeni narodi (UN) 13
- Ukrajinci (v. Rusini/ukrajinska nacionalna manjina)
- Uprava državne bezbjednosti (Udba) 159, 202
- Urlanis, B. 43
- usporedna metoda 172
- ustanak (v. partizanski ustanak)
- ustanici (v. partizani)
- ustaše/ustaški pokret 13, 70, 76, 101, 121, 150, 152, 154, 160-162, 167-169, 174, 177, 190, 193, 201
- ustaški teror 121, 153
  - ustaški totalitarni režim 149, 153-154
  - ustaški zločini genocida nad Romima i Židovima 20, 69
  - ustaški zločini spram srpskog i dijelova hrvatskoga stanovništva 20, 68-69, 76
- uzrast (v. starost)
- uzrok smrti 43
- Valentić, Mirko 186
- Valpovo* (v. logori)
- Vasić, Dragiša 166-167
- Večernji list*, Zagreb 207, 211
- Velika Jugoslavija* 164, 166-167
- Velika Srbija* 164-167, 169
- velikosrpska agresija (1991.-1995.) 185
- velikosrpska i/ili velikosrbijanska mitomanija o *Jasenovcu* 19, 207
- velikosrpska i/ili velikosrbijanska udruženja (v. četnička udruženja)
- victima (v. žrtva: određenje žrtve)
- viktimizacija 29
- viktimizirajuća receptivnost 30
  - viktimizirajući determinizam 30
  - viktimizirajući potencijal 30
- viktimnost 30
- viktimologija 21, 25-27-30, 32, 39, 172, 206, 210
- *nova viktimologija*, koja vodi i *radikalnoj viktimologiji* 27
  - opća viktimologija (viktimologija u širem smislu) 27
  - povijesna viktimologija 26
  - predmet viktimologije 28
  - prelazak iz jedne uloge u drugu, iz uloge počinitelja zločina u ulogu žrtve ili stradalnika, i obrnuto, odnosno inverzija stanja zločinac-žrtva 32
  - uža (kriminalna ili penalna, odnosno specijalna) viktimologija 27
  - viktimološki fenomeni 20
- Vinski, Ivo 41, 210
- vjera/vjere (v. vjeroispovijesti)
- vjeroispovijesti 149, 162, 165, 178, 194, 207
- vjeronauk 153
- Vjerska komisija
- pri Predsjedništvu AVNOJ-a 153

- Vjerska komisija (nastavak)
- ZAVNOH-a 153
- vjerska pripadnost 151
- vjerske manifestacije i proslave
153
- vjerske škole 153
- vjerske zajednice 152, 208
- Vjerski odsjek pri AVNOJ-u
152-153
- vjerski referent/referenti (u parti-
zanima) 152-153
- Vjesnik*, Zagreb 154, 208
- Vogelnik, Dolfe 46, 210
- Vojna granica* (do 1882. godine)
124
- vojni stradalnici (v. stradalnici)
Vojnoistorijski glasnik, Beograd
206
- vojska, policija i žandarmerija
129-130, 140-141, 143
- Vojska Kraljevine Jugoslavije
(VKJ) 13, 16, 54, 99-101,
103-106, 108-110, 117
- Vojvodina 12
- Vranješ-Šoljan, Božena 207
- Vrbanić, Fran 40
- Vrbovsko 194
- vremenska gustoća smrti* (v. stra-
danja 1941.-1945. u Hrvat-
skoj: prema godinama)
- Vršac 8, 205
- Vučković, Vladeta 46, 210
- Vukoja, Božo 156
- Vukojević, Vice 181
- Warburg, *Oflag VI B* (v. logori)
Washington 55, 203
- Zadar 8, 205
- Zagorac, Đuro 45, 207
- Zagreb 1-2, 7-10, 12, 30, 44-
46, 48-49, 100, 113, 156,
158, 161, 164, 171, 173, 180-
181, 183, 194, 200-211
- Zagrebačka konferencija (1941.)
116
- Zagrebačka nadbiskupija 207
- Zajednica istraživača *Dijalog*.
Udruga za promicanje znan-
stvenog dijaloga, Zagreb 1-
2, 9-10, 14
- Zaklada *Friedrich Naumann*,
Zagreb (v. *Friedrich Naumann*
Stiftung)
- Zakon o braku* (1944.) 153
- Zakon o utvrđivanju ratnih i po-
ratnih žrtava Drugoga svjet-
skog rata* 181
- zanatstvo 129-130
- zanimanje/zanimanja žrtava i
stradalnika (v. socijalno-eko-
nomska struktura)
- zapadni saveznici (v. *Savezni-
ci*/saveznici)
- Zaposlena. Časopis za uspješnu*
ženu, Zagreb 204
- Zarez, Zagreb 209
- zarobljenički logori (v. logori)
zbjegovi (1941.-1945.)
- u Egiptu 155
- u Italiji 155

- Zemaljska komisija za popis žrtava NOR-a, Zagreb 45, 200
- Zemaljska/Republikanska komisija za ratne zločine (ZKRZ), odnosno za utvrđivanje zločina okupatorâ i njegovih pomagača, Zagreb 45, 49, 172-173, 181, 200
- Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) 45, 153, 169, 201
- zemljopisni raspored stanovništva u Hrvatskoj 122
- zemunski logor (v. logori)
- Zinovjev, Aleksandar 25, 37, 210
- zločin bez žrtava* (v. žrtve: određenje žrtava)
- žandarmerija (v. vojska, policija i žandarmerija)
- Žarić, Slobodan 183-184, 211
- ženska povijest 12
- Žerjavić, Vladimir 14, 17, 19, 21-22, 41, 46-50, 57, 94, 116, 129, 171, 173. 180, 182-184, 187-196, 209, 211
- Židovi/Židovke, židovska nacionalna manjina 12, 20, 54, 56-58, 61-76, 79-98, 151, 175-176, 190
- Živković, Nikola 86, 99-100, 102, 211
- žrtva/žrtve (v. i stradanja)
- apstraktne žrtve 26
  - bezlične ili nespecifične žrtve 32
  - civilne žrtve 60-62, 66, 68-69, 73-74, 76, 114, 144, 174
  - dragovoljne, dijelom voljne ili pristajuće žrtve 28
  - etiketirane žrtve 33
  - interes žrtava 34
  - isključivo krive žrtve 32
  - kolektivne žrtve 26
  - latentne ili predisponirajuće žrtve 26, 31-32
  - legalne žrtve 32
  - moguće žrtve 33
  - nečasne žrtve 33
  - nehatne ili nesmotrene žrtve 29
  - nepoznate žrtve 29
  - nesudjelujuće i apolitične žrtve 26, 30
  - nezatno krive žrtve 26, 31
  - određenje žrtve/žrtava 20, 26, 28, 32, 48, 172, 182, 192
  - opravdane i zaslužene žrtve 33
  - participirajuće žrtve 31
  - podjednako krive žrtve kao i počinitelji zločina (gotovo nemoguće) 31
  - pojedinačne žrtve 26
  - potencijalne žrtve 32
  - potpuno nevine žrtve 26, 31
  - pravne osobe ili institucije kao žrtve 28

žrtva/žrtve (v. i stradanja)

(nastavak)

- predisponirane ili rođene žrtve 29
- provokativne žrtve 31
- realne žrtve 32
- simulirajuće žrtve 29
- stradale od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj 49-50
- strukture žrtava 48
- svojstva žrtava 48
- više krive žrtve od počinitelja zločina (gotovo nemoguće) 31
- žrtve čovjeka i/ili strukture 28
- žrtve fašističkog terora 44, 54, 192
- žrtve koje izražavaju molbu ili privolu 33
- žrtve koje provociraju počinitelja zločina 33
- žrtve nacionalsocijalizma/nacizma (prinudni i robovski radnice i radnici) 12
- žrtve rata 29, 51, 54, 199
- žrtve seksualnih krivičnih djela 30

žrtvoslovlje (v. viktimologija)

žrtvovanje (v. žrtva: određenje žrtve)

**Popis plenarnih izlaganja i saopćenja
o ljudskim gubicima Hrvatske i Srbije
u 20. stoljeću (s osnovnim podacima
o njihovim autorima) sa deset skupova
(1998.-2005.) i u devet knjiga/zbornika
radova (2000.-2005.)**

Dijaloga povjesničara/istoričara

U popisu se, prema abecednom redu autora, potom i priloga navode sva plenarna izlaganja (kada je o njima riječ to se podvučeno naglašava) i saopćenja o ljudskim gubicima Hrvatske i Srbije, pa i Jugoslavije u 20. st. sa deset dosadašnjih međunarodnih znanstvenih skupova *Dijaloga povjesničara/istoričara* (1998.-2005.): prilozi označeni *italicom* nisu, međutim, objavljeni u knjigama/zbornicima radova sa skupova (2000-2005.) [usp. Fleck - Graovac, 2000.a i b, 2001.a i b, 2002. a i b, 2003., 2004. i 2005.] (uz njih se navode samo brojčane oznake skupova na kojima su podnijeti),¹ dok su prilozi (točnije saopćenja) označeni **boldom** tiskani i u ovoj knjizi. Tome treba pridodati i jedno plenarno izlaganje (podvučeno te označeno **boldom**) već objavljeno u tematskom zborniku skupine autora: Graovac (prir.), 2005. godine. Uz sve objavljene priloge navode se i

---

¹ Isto vrijedi i za plenarna izlaganja te saopćenja podnijeta na 10. skupu, a koja će, također u Zagrebu, biti tiskana 2006. godine (sv. 10).

brojčane oznake tiskanih svezaka knjiga/zbornika radova, uz navođenje stranica u njima.

Usto, naslovi su svih priloga na hrvatskom jeziku, uz navođenja [u uglatim zgradama] i izvornih/originalnih dijelova naslova ili dijelova naslova koji su mijenjani, a osnovni se podaci o autorima priloga odnose samo na vrijeme podnošenja plenarnih izlaganja i saopćenja na skupovima ili nakon njih, ali potonje samo ako su pojedini autori i dalje, dakle više puta sudjelovali na skupovima *Dijaloga povjesničara/istoričara* [u uglatim zgradama, dakle, navode se i podaci o autorima priloga nakon vremena njihova podnošenja, točnije prvoga podnošenja, ako prvobitno navedeni podaci više ne odgovaraju onima iz vremena prvih podnošenja plenarnih izlaganja i saopćenja na skupovima].

Nenad Antonijević, profesor,
Beograd, Srbija, SRJ, potom RS, SiCG, Muzej žrtava genocida (MŽG):

- Arhivska građa o ljudskim gubicima na Kosovu i Metohiji u Drugome sv[j]jetskom ratu, knj. 5, 465-480,
- Stradanje srpskog[a] i crnogorskog civilnog stanovništva na Kosovu i Metohiji 1941. godine, knj. 8, 355-369,
- *Survivors of the Shoah Visual History Foundation. Program prikupljanja sv[j]edočenja – tehnika oralne [h]istorije*, knj. 5, 55-69, te
- Ustaški stožernik Ivo Rojnica i njegova uloga u zločinima u Dubrovniku 1941. godine, knj. 6, 335-350,²

---

² Prilog je iznimno uvršten u zbornik radova sa 6. skupa, iako autor nije prisustvovao skupu nego je samo dostavio saopćenje.

---

mr., potom [od 10.] skupa dr.sc. Nikica Barić,

Zagreb, RH, Hrvatski institut za povijest (HIP):

- Dmitar Obradović – prilog poznavanju jedne ljudske sudbine, knj. 9, 601-619,

- Položaj hrvatskog stanovništva na Banovini za vrijeme Republike Srpske Krajine (1991.-1995.), knj. 8, 429-448,³ i

- *Značajke stradanja hrvatskog stanovništva na području općine Drniš pod srpskom okupacijom početkom 1993. godine*, 10. skup,

dr.sc. Mile Bjelajac,

Beograd, RS, SiCG, Institut za noviju istoriju Srbije (INIS):

- Pisanje povijesti [istorije] rata u Hrvatskoj 1991-1995. godine.

Razr[.]ešavanje srpsko-hrvatskih kontroverzi, knj. 8, 337-351,⁴

dr.sc. Branka Boban,

Zagreb, RH, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta:

- Sudski progoni prvaka Hrvatske seljačke stranke (1945.-1948.), knj. 8, 239-260,⁵

dr.sc. Srđan Bogosavljević,

Beograd, Srbija, SRJ, Prirodoslovno-matematički fakultet i SMMRI, istraživačka agencija:

- Drugi sv[lj]etski rat – žrtve. Jugoslavija, knj. 4, 487-507,

Dragan Cvetković, profesor,

Beograd, Srbija, SRJ, potom RS, SiCG, MŽG:

- Ljudski gubici Vojvodine u Drugome sv[lj] etskomratu, knj. 9, 489-508,

---

³ Prilog se dijelom odnosi i na problematiku ljudskih gubitaka.

⁴ Isto.

⁵ Isto.

- *Pregled stradanja stanovništva Hrvatske u [nj]jemačkim koncentracijskim [koncentracionim] logorima [iz]van teritorija Jugoslavije, 10. skup,*

ovdje:

- Stradalo stanovništvo Hrvatske 1941.-1945. u njemačkim koncentracijskim logorima izvan područja Jugoslavije,

- Socijalno-ekonomska struktura stradalih pripadnika Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) iz Hrvatske prema popisu *Žrtve rata 1941-1945.* iz 1964. godine, knj. 7, 527-547, i

- Stradali pripadnici NOVJ iz Hrvatske prema popisu *Žrtve rata 1941-1945.* iz 1964. godine. Analiza trenut[ač]nog stanja prema do sada izvršenoj reviziji, knj. 6, 365-381,⁶

ovdje (posljednja dva saopćenja):

- Stradali pripadnici NOVJ iz Hrvatske 1941.-1945.

i njihova socijalno-ekonomska struktura,

- Stradanje pripadnika Vojske Kraljevine Jugoslavije (VKJ) iz Hrvatske u zarobljeničkim logorima, knj. 8, 371-385,

ovdje:

- Stradali pripadnici VKJ iz Hrvatske 1941.-1945.

u zarobljeničkim logorima, i

- Stvarni gubici Hrvatske prema popisu *Žrtve rata 1941-1945.* iz 1964. godine. Analiza trenut[ač]nog stanja prema do sada izvršenoj reviziji, knj. 5, 481-501,

ovdje:

- Stvarni gubici Hrvatske 1941.-1945. godine,

mr.sc. Bojan B. Dimitrijević,

Beograd, Srbija, SRJ, Institut za savremenu istoriju:

- Pristup istraživanju najnovije srpske i hrvatske povijesti [istorije], knj. 5, 113-132,⁷ i

---

⁶ Prilog je iznimno uvršten u zbornik radova sa 6. skupa, iako autor nije prisustvovao skupu nego je samo dostavio saopćenje.

- "...Za nas su svi samo ustaše". Stvaranje slike o hrvatskoj strani prema pisanju *Narodne armije* od 1990. do početka 1992. godine, knj. 4, 231-245,⁸

dr.sc. Darko Dukovski,

Pula, [potom Rijeka], RH, Filozofski fakultet:

- Odnos partizanskih i komunističkih vlasti prema Rimokatoličkoj crkvi i njenom svećenstvu u Istri od 1943. do 1955. godine, knj. 3, 457-472,⁹

prof.dr.sc. Veljko Đ. Đurić [Вељко Ђ. Ђурић],

Priština, potom Kosovska Mitrovica, Srbija, SRJ, Filozofski fakultet:

- Hrvati kao žrtve u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca(SHS)/Jugoslaviji 1918.-1941. godine. Neki sporni problemi [Хрвати као жртве у Краљевини СХС/Југославији 1918-1941. године. Неки спорни проблеми], knj. 3, 507-524, te

- Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH) i Hrvati u Srbiji 1941.-1944. godine. Viđenje kroz sudbine svećenika [sveštenoslužitelja], knj. 6, 153-170,

mr.sc. Andrea Feldman,

Zagreb, RH, HIP, [potom i Institut *Vlado Gotovac*, izvršna direktorica, Ministarstvo vanjskih poslova RH, savjetnica ministra vanjskih poslova za ljudska prava i civilno društvo, te Institut *Otvoreno društvo* - Hrvatska, izvršna direktorica]:

- *Oral history, ženska povijest, povijest kao sjećanje*, knj. 5, 41-54,¹⁰

---

⁷ Prilog se dijelom odnosi i na problematiku ljudskih gubitaka.

⁸ Isto.

⁹ Isto.

¹⁰ Isto.

dr.sc. Vladimir Geiger,

Zagreb, RH, HIP:

- Da, I(gore)!, knj. 8, 473-476,¹¹
- *Epidemija tifusa u logorima za Folksdojčere u Slavoniji 1945./1946. i posljedice*, 10. skup,
- *Logor Krndija (1945.–1946.)*. Izvori i literatura, knj. 7, 473-492,
- Osvrt na istraživanja i odjeke problematike *Bleiburga* i *Križnog puta* 1945. u RH, knj. 8, 409-428,
- Osvrt na važnije žrtvoslove o Drugome svjetskom ratu i poraću objavljene u RH 1991.-2004. godine, knj. 9, 621-639,
- Pravo na zavičaj, knj. 6, 351-363,¹²
- Radni logor *Valpovo* 1945.-1946. godine. Navodi, tvrdnje, procjene i poimenični popisi te mogućnosti utvrđivanja stvarnog broja stradalih, knj. 3, 541-556,
- Smrtna presuda Vojnog suda Komande grada Zagreba poglavaru Hrvatske pravoslavne crkve u NDH mitropolitu Germogenu 1945. godine, knj. 2, 569-582,
- Sudbina Folksdojčera u Jugoslaviji nakon Drugoga svjetskog rata u jugoslavenskoj historiografiji, publicistici i književnosti (1991.-1998.), knj. 1, 225-243,
- Sudbina njemačke manjine u Jugoslaviji potkraj i nakon Drugoga svjetskog rata u hrvatskim udžbenicima povijesti, knj. 5, 517-530, te
- Udio djece među stradalim Folksdojčerima u jugoslavenskim logorima (1944.-1948.), knj. 4, 525-538,

prof.dr.sc. Ivo Goldstein,

Zagreb, RH, Filozofski fakultet:

- **Hrvatsko-srpsko pomirenje u historiografiji – pretpostavka ili posljedica političkog pomirenja?**, knj. 1, 55-72,¹³

---

¹¹ Odgovor na diskusiju/polemiku Igora Graovca.

¹² Prilog se dijelom odnosi i na problematiku ljudskih gubitaka.

¹³ Isto.

prilog je objavljen i u: Graovac (prir.), 2005., 119-140, pod naslovom:

- Pomirenje u historiografiji – pretpostavka ili posljedica političkog pomirenja?,¹⁴

- Istraživanje židovskih žrtava: razmatranja o Zagrebu i Hrvatskoj, knj. 5, 445-463,

- *NDH, put prema katastrofi*, 10. skup, i

- O udžbenicima povijesti u Hrvatskoj, knj. 3, 15-28,¹⁵

prof.dr. sc Ivo Goldstein,
Zagreb, RH, Filozofski fakultet, i
Slavko Goldstein, publicist,
Zagreb, RH:

- Srbi i Hrvati u narodnooslobodilačkoj borbi u Hrvatskoj,
knj. 7, 247-267,¹⁶

Martina Grahek, profesorica,
Zagreb, RH, HIP:

- *Bleiburg i Križni put* u hrvatskim udžbenicima povijesti,
knj. 9, 641-659,

dr.sc. Igor Graovac,
Zagreb, RH, HIP, potom i Zajednica istraživača *Dijalog*. Udruga
za promicanje znanstvenog dijaloga (*Dijalog*), predsjednik:
- Dilema viktimologije: žrtve i/ili stradalnici?, knj. 5, 429-443,
- Ljudski gubici u 20. st. u hrvatskima srednjoškolskim udžbenicima
povijesti, knj. 7, 549-572,
- Neopravdane primjedbe i opravdane pohvale, knj. 5, 573-579,¹⁷

---

¹⁴ Isto.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Isto.

Prilog je, usto, iznimno uvršten u zbornik radova sa 7. skupa, iako autori nisu prisustvovali skupu nego su samo dostavili saopćenje.

- **Otvara li demokracija mogućnost prestanka manipulacije stradalima? Primjer: razlike u utvrđivanju broja stradalih od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj, knj. 4, 553-564,**
  - Pitanje određenja žrtava i stradalnika u Domovinskom ratu 1991.-1995. u Hrvatskoj, knj. 9, 591-600,
  - Pokazatelji o civilnim žrtvama u bivšem, pod zaštitom Ujedinjenih naroda (UN), Sektoru *Jug* u *Oluji* nakon nje, knj. 6, 383-401,
  - Pokazatelji o civilnim žrtvama u bivšem, pod zaštitom UN, Sektoru *Sjever* u *Oluji* nakon nje, knj. 8, 449-466,
  - *Pokazatelji o civilnim žrtvama u bivšem, pod zaštitom UN, Sektoru Zapad u Bljesku*, 10. skup,
  - **Popis plenarnih izlaganja i saopćenja o ljudskim gubicima Hrvatske i Srbije u 20. stoljeću (s osnovnim podacima o njihovim autorima) sa deset skupova (1998.-2005.) i u devet knjiga/zbornika radova (2000.-2005.)**
Dijaloga povjesničara/istoričara,¹⁸
  - Posljedice državotvorne ideje i nacionalnointegralističke ideologije četničkog pokreta na primjeru stradalih Hrvata i Srba od četnika tijekom Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj, knj. 1, 207-224,
- ovdje:
- **Stradali Hrvati i Srbi od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj,**
  - **Sudjelovanje i stradanje katoličkog svećenstva u partizanima 1941.-1945. godine, knj. 2, 537-550,**
  - **Suodnos demografije i historiografije u istraživanju ljudskih gubitaka, knj. 3, 525-539, te**
  - **Zar i ti, sine Vladimire?, knj. 8, 467-472,**¹⁹

---

¹⁷ Odgovor na diskusiju/polemiku Vladimira Žerjavića (rasprava i odgovor nastali su nakon održanoga 5. skupa).

¹⁸ Popis je priređen/sastavljen nakon svih dosad održanih skupova, dakle za ovu knjigu.

¹⁹ Diskusija/polemika s Vladimirom Geigerom.

dr.sc. Anna Maria Grünfelder,

Beč, Republika Austrija:

- Zaboravljene žrtve nacionalsocijalizma: prinudni i robovski radnici i radnice, knj. 7, 455-472,²⁰

dr.sc. Berislav Jandrić,

Zagreb, RH, HIP:

- Komunistički totalitarizam u sukobu s Katoličkom crkvom (KC) u Hrvatskoj (1945.-1953.), knj. 2, 617-633,²¹ i

- Represivne mjere komunističkog režima prema hrvatskoj političkoj oporbi 1945.-1975. godine. Najznačajniji politički procesi, knj. 9, 321-339,²²

mr., potom [od 10. skupa] dr.sc. Zoran D. Janjetović,

Beograd, Srbija, SRJ, potom RS, SiCG, INIS:

- *N[j]jemačka odšteta žrtvama pseudomedicinskih eksperimenata u Jugoslaviji*, 10. skup,

- Pitanje odštete žrtvama nacizma u jugoslavensko-njemačkima [jugoslovensko-nemačkim] odnosima posl[ij]e Drugoga sv[j]etskog rata, knj. 9, 551-571, i

- Utvrđivanje broja žrtava Drugoga svjetskog [svetskog] rata u Jugoslaviji – jedno iskustvo, knj. 5, 503-515,

mr.sc. Vladan Jovanović,

Beograd, RS, SiCG, INIS:

- *Gubici jugoslavenske [jugoslovenske] žandarmerije u sukobima sa kačacima i komitima 1918.-1934. godine*, 10. skup,

---

²⁰ Prilog je iznimno uvršten u zbornik radova sa 7. skupa, iako autorica nije prisustvovala skupu nego je samo dostavila saopćenje.

²¹ Prilog se dijelom odnosi i na problematiku ljudskih gubitaka.

²² Isto.

Marica Karakaš, profesorica,

Zagreb, RH, HIP:

- Medicinsko osoblje i zdravstveno-higijenski uvjeti u logoru *Jasenovac*, knj. 8, 388-407,²³
- Saveznička bombardiranja Srijema u Drugome svjetskom ratu, knj. 9, 531-550,
- Žene u logorima *Stara Gradiška* i *Jasenovac* prema svjedočenju logorašica 1946.-1948. godine, knj. 7, 493-508,²⁴ te
- *Žrtve savezničkih bombardiranja u poslijeratnim popisima žrtava i žrtvoslovima iz 90-ih godina 20. stoljeća*, 10. skup,

- Mario Kevo, profesor,

Zagreb, RH, HIP:

- Počeci jasenovačkog logora i pojmovna (terminološka) problematika *Sustava jasenovačkih logora*, knj. 9, 573-589,²⁵

Daniela Krivda, dipl. pravnica,

Zagreb, RH, *Dijalog*, tajnica:

- **Uvodne napomene**,²⁶

mr.sc. Jovan Mirković,

Beograd, Srbija, SRJ, potom RS, SiCG, MŽG:

- Izdanja MŽG-a i građa o ljudskim gubicima u tim izdanjima, knj. 7, 573-591,²⁷
- Jasenovački logor u literaturi, knj. 5, 531-561,
- Jasenovački logor u memoarskim zapisima objavljenima do 1950. godine, knj. 7, 509-525,²⁸

---

²³ Isto.

²⁴ Isto.

²⁵ Isto.

²⁶ Prilog je nastao nakon svih dosad održanih skupova, dakle za ovu knjigu.

²⁷ Na 7. je skupu, a u istoj radionici, autor iznimno podnio dva saopćenja.

- *Žrtve Vojvodine u Drugome svljetskom ratu prema do sada obrađenim podacima Anketnog odbora Skupštine APV*, 10. skup,²⁹
i

- *Žrtve Vojvodine u logorima 1941.-1945. prema do sada izvršenoj reviziji popisa iz 1964. godine*, knj. 9, 509-530,

mr.sc. Magdalena Najbar-Agičić,

Zagreb, RH, *Profil international*:

- *Promjene u prikazu Drugoga svjetskog rata u hrvatskim udžbenicima povijesti u posljednjih četvrt stoljeća*, knj. 4, 213-230,³⁰

dr.sc. Branka Prpa,

Beograd, Srbija, SRJ, potom RS, SiCG, Istorijski arhiv Beograda, direktorica [direktorka]:

- Stvaranje arhivskih fondova pri arhivskim ustanovama zemalja bivše *druge*/socijalističke [prethodne] Jugoslavije za razdoblje jugoslavenskog [period jugoslovenskog] rata 1991-1999. u konceptu oralne [h]istorije, knj. 7, 19-23,³¹

dr.sc. Zdenko Radelić,

Zagreb, HIP:

- *Komunisti, križari i KC u Hrvatskoj 1945.-1946. godine*, knj. 2, 583-600,³²

prof.dr.sc. Milan Ristović,

Beograd, Srbija, SRJ, Filozofski fakultet:

---

²⁸ Isto.

²⁹ Prilog će iznimno biti uvršten u zbornik radova sa 10. skupa, iako autor nije prisustvovao skupu nego je samo dostavio saopćenje.

³⁰ Prilog se dijelom odnosi i na problematiku ljudskih gubitaka.

³¹ Isto.

³² Isto.

- Rat i razaranje društva u Srbiji 1941.-1945. godine.
Slika za jednu društvenu povijest [istoriju], knj. 3, 203-219,³³

prof.dr.sc. Drago Roksandić,
Zagreb, RH, Filozofski fakultet:

- *Kako do popisa ljudskih žrtva i materijalnih šteta u ratovima od 1991. do 1999. na području bivše druge/ socijalističke [prijašnje] Jugoslavije*, 4. skup,

Mate Rupić, profesor,

Jasenovac, RH, Javna ustanova Spomen područje *Jasenovac*:

- Popis žrtava Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj iz 1950. godine, knj. 4, 539-552,

prof.dr.sc. Nikola Samardžić,

Beograd, RS, SiCG, Filozofski fakultet:

- *Por[lij]jeklo zločina u europskoj [evropskoj] perspektivi*, 10. skup,

dr.sc. Mihael Sobolevski,

Rijeka, RH:

- Ljudski gubici Grada Rijeke od sredine 1940. do potkraj 1945. godine, knj. 4, 509-523, i

- Poljska nacionalna manjina u Jugoslaviji
tijekom Drugoga svjetskog rata, knj. 3, 371-388,³⁴ te

Vladimir Žerjavić, dipl. inženjer,

Zagreb, RH:

- O stradanjima u Drugome svjetskom ratu: stradali Hrvati od četnika, stradali Srbi i broj stradalih u *Jasenovcu*, knj. 5, 565-571.³⁵

---

³³ Isto.

³⁴ Isto.

Na skupovima su, usto, kao voditelji radionice o ljudskim gubicima Hrvatske i Srbije u 20. stoljeću (svi su, također, poredani prema abecednom redu, uz navođenje skupa na kojemu su bili) sudjelovali i:

mr.sc. Branislav Bibić,
Zagreb, RH, *FNSZ*, asistent projekta *SOE I*, 5. skup,

Dušan Gamser,
Zemun, potom Beograd, Srbija, SRJ, *FNSZ*, samostalni suradnik,
potom Koordinator Ureda za Jugoistočnu Evropu, 4. i 6. skup, te

Bojan Munjin, profesor,
Zagreb, RH, Hrvatski Helsinški odbor za ljudska prava, 3. skup.

Na preostalim skupovima tu su radionicu vodili N. Antonijević, suvoditelj radionice (7. skup), te I. Graovac, suvoditelj (7. skup) i voditelj radionice (8.-10. skup).

---

³⁵ Diskusija/polemika s Igorom Graovcem, koja nije u vezi s njegovim saopćenjem sa 5. nego s njegovim saopćenjima sa 3. te 4. skupa, a nastala je, usto, nakon održanoga 5. skupa, na kojemu autor nije sudjelovao, pa je, stoga, iznimno uvrštena u zbornik radova.

.....

Sažetak
na hrvatskom, engleskom
i njemačkom te
rezime na srpskome jeziku

Sažetak

Autori knjige – Igor Graovac iz Zagreba, Republika Hrvatska (RH), i Dragan Cvetković iz Beograda, Srbija i Crna Gora (SiCG), prije Savezna Republika Jugoslavija (SRJ) – sudionici su *Dijaloga povjesničara/istoričara*, međunarodnih znanstvenih skupova, prije svega povjesničara koji se, u organizaciji njemačke liberalne Zaklade *Friedrich Naumann/F. Naumann Stiftung. Die Stiftung für liberale Politik (FNSt)*, održavaju još od 1998. u Republici Mađarskoj (prva četiri skupa u Pečuhu), a potom, naizmjenično, u SRJ, sada SiCG, i RH. Dosad je održano 10 skupova (1998.-2005.) i tiskano devet knjiga/zbornika radova sa njih, također od strane FNSt-a (Zagreb, 2000.-2005.).

FNS je potom, sada u suradnji i sa zagrebačkom Zajednicom istraživača *Dijalog*. Udrugom za promicanje znanstvenog dijaloga (*Dijalog*), odlučio svoja izdanja učiniti trajno posve dostupnima (usp. *portal* Centra za politološka istraživanja iz Zagreba: <http://www.cpi.hr>) te ponoviti poneka od njih, odnosno njihove pojedinačne dijelove, točnije pojedine teme već objavljene u dosadašnjim zbornicima radova *Dijaloga povjesničara/istoričara*. U svibnju 2005. već je tiskano takvo prvo izdanje – tematski zbornik skupine autora: Graovac, Igor (prir.), *Čemu Dijalog povjesničara/istoričara?*, a sada se, u prosincu iste godine, objavljuje i drugo izdanje – knjiga/monografija: I. Graovac - Dragan Cvetković, *Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945. godine: pitanja, primjeri, rezultati...*, sastavljena od srodnih radova s dosadašnjih *Dijaloga povjesničara/istoričara*, prije

svega onih iz posebne radionice o ljudskim gubicima Hrvatske i Srbije u 20. stoljeću.

Gotovo svi prilozi u monografiji, ovdje prema odabiru Uredništva biblioteke *Dijalog*: LJUDSKI GUBICI (Hans-Georg Fleck, Savezna Republika Njemačka, Dušan Gamser, SiCG, te I. Graovac, RH), a izvedbeno prema konačnom odabiru urednice knjige Daniele Krivda, tajnice *Dijaloga*, već su objavljeni u pojedinima od devet zbornika radova *Dijaloga povjesničara/istoričara* (samo će jedan prilog, pak, biti u početku 2006. tiskan u 10. zborniku radova):

- I. Graovac, Dilema viktimologije: žrtve i/ili stradalnici?, knj. 5, 429-443, te Suodnos demografije i historiografije u istraživanju ljudskih gubitaka, knj. 3, 525-539,

- D. Cvetković, Ljudski gubici Hrvatske prema popisu *Žrtve rata 1941.-1945.* iz 1964. godine. Analiza trenutačnog stanja prema do sada obavljenoj reviziji: Stvarni gubici Hrvatske, knj. 5, 481-501, Stradalo stanovništvo Hrvatske u njemačkima koncentracijskim logorima izvan područja Jugoslavije, 10. skup (saopćenje u tisku), Stradali pripadnici Vojske Kraljevine Jugoslavije iz Hrvatske u zarobljeničkim logorima, knj. 8, 371-385, te Stradali pripadnici Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije iz Hrvatske i njihova socijalno-ekonomska struktura (objedinjena dva saopćenja), knj. 6, 365-381, i knj. 7, 527-547, te

- I. Graovac, Sudjelovanje i stradanje katoličkog svećenstva u partizanima, knj. 2, 537-550, te Stradali Hrvati i Srbi od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj, knj. 1, 207-224, kao i Otvara li demokracija mogućnost prestanka manipulacije stradalima? Primjer: razlike u utvrđivanju broja stradalih od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj, knj. 4, 553-564.

Tome su, usto, od strane I. Graovca, pridodani i prilozi sastavljeni nakon svih dosad održanih skupova, dakle samo za ovu knjigu: Izvori i literatura, Kratice i Kazalo te Popis plenarnih izlaganja i saopćenja o ljudskim gubicima Hrvatske i Srbije u 20. stoljeću (s osnovnim podacima o njihovim autorima) sa 10 skupova i u devet knjiga/zbornika radova *Dijaloga povjesničara/istoričara*.

Uvršteni su prilozi, i prije njihova pojavljivanja u ovoj monografiji, dijelom bili znanstveno i stručno komentirani u RH i SRJ, sada SiCG. U gotovo svim komentarima posebno se naglašavaju *neočekivane podudarnosti* u pristupu i rezultatima dvojice autora, što je i otvorilo mogućnost prvoga tiskanja zajedničke znanstvene knjige/monografije jednoga autora iz Hrvatske, a drugoga iz Srbije nakon okončanja, doduše neobjavljenog, ali stvarnoga rata 1991.-1995. između i te dvije države, i to baš u RH, a na temu do sada *veoma osjetljivog*, ako ne i *najosjetljivijega pitanja* iz ranije/novije *zajedničke povijesti* Hrvata i Srba/Srbijanaca.

To pitanje, zaključno, a prema navodima iz recenzija, "duugo je vremena bilo", a "i danas je predmetom uporne politizacije i manipulacije", pa autori, stoga, raspravu nastoje "odvesti u posve drugome smjeru: u smjeru skrupuloznog bavljenja prošlošću", s rezultatima istraživanja kao branom spram tih politizacija i manipulacija, upućujući i "buduće istraživače na metode i ciljeve koje bi i oni trebali poštovati". Iz tih su razloga tekstovi iz knjige, koja predstavlja "za sada najsveobuhvatniji kompendij saznanja o naslovljenoj temi, relevantni za svako daljnje njeno proučavanje" (Ivo Goldstein), tim više što autori poštuju "pravila struke" te pružaju "nove analize struktura stradalih i počinitelja" zločina. Pritom, dakako, uvažavaju i "rezultate najpoznatijih istraživača, poput Bogoljuba Kočovića" iz 1985. i Vladimira

Žerjavića iz 1989. pa nadalje, no na pojedinim mjestima idu i korak dalje, dovodeći u pitanje i dosadašnje tvrdnje" i podatke "o počiniteljima zločina. Novine su detaljnija analiza pojedinih kategorija stradanja te definiranja žrtava i stradalnika", uz "dovođenje u pitanje i nekih uvriježenih interpretacija", što sve zajedno pripomaže "prevladavanju zlouporaba i krivotvorina" ranije nastalih pri istraživanju ljudskih gubitaka 1941.-1945. ne samo u Hrvatskoj (Zdenko Radelić).

Summary

The authors of this publication – Igor Graovac from Zagreb, Republic of Croatia, and Dragan Cvetković from Belgrade, Serbia and Monte Negro, formerly Federal Republic of Yugoslavia – are participants of the *Dialogue of Croatian and Serbian Historians*, a series of international scientific conferences that primarily involve historians, organized by the German Liberal Foundation *Friedrich Naumann Stiftung. Die Stiftung für liberale Politik (FNSt)*. The conferences have been taking place since 1998, first in the Republic of Hungary (first four conferences took place in Pecz), and then alternately in the Federal Republic of Yugoslavia, now Serbia and Monte Negro and the Republic of Croatia. So far, there have been 10 conferences (1998-2005) and nine conference proceedings were published, also by the *Friedrich Naumann Foundation* (Zagreb, 2000-2005).

The Friedrich Naumann Foundation has recently decided, in cooperation with the Zagreb Research Community *Dialogue* – an Association for Fostering Scientific Dialogue – to make its publications permanently available (compare the *web portal* of the Centre for Political Research from Zagreb: <http://www.cpi.hr>) and to repeat some of them, that is their individual parts, or more precisely individual topics that were already published in previous volumes of the *Dialogue of Croatian and Serbian Historians*. In May 2005, the first such edition was published – a topical publication by a group of authors: Graovac, Igor (editor), *Čemu Dija-log povjesničara/istoričara?* (*Why the Dialogue of Croatian and Serbian Historians?*), and now, in December of the same year, a second edition is to be published – a publicati-

on/monograph: I. Graovac - Dragan Cvetković, *Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945. godine: pitanja, primjeri, rezultati...* (*Casualties in Croatia between 1941-1945: Issues, Examples, Results...*), that consists of related papers from previous conference proceedings of the *Dialogue of Croatian and Serbian Historians*, primarily those presented in the separate workshop on casualties in the 20th century Croatia and Serbia.

Almost all contributions in this monograph, proposed by the editorial board of the *Dialogue* series titled CASUALTIES (Hans-Georg Fleck, Federal Republic of Germany, Dušan Gamser, Serbia and Monte Negro, and I. Graovac, Republic of Croatia), final selection made by the publication editor, Daniela Krivda, secretary of the *Dialogue*, have already been published in individual previous volumes of the *Dialogue of Croatian and Serbian Historians*, with summaries in English and German, and, depending on the author, Croatian and Serbian language (only one contribution will be published at the beginning of 2006, in the 10th volume of conference proceedings).

- I. Graovac, The Dilemma of Victimology: Victims and/or Casualties?, Vol. 5, 429-443, and Correlation between Demography and Historiography in the Research of Casualties, Vol. 3, 525-539,

- D. Cvetković, Casualties in Croatia, according to the Register *War Casualties 1941-1945*, from the year 1964. An Analysis of the Current State of Research after the Revision: Real Casualties in Croatia, Vol. 5, 481-501, Croatian Population that Died in German Concentration Camps outside the Territory of Yugoslavia, 10th conference (prepared for publication), Soldiers of the Army of the Kingdom Yugoslavia from Croatia that Died in Prisoner Camps, Vol.

8, 371-385, and Casualties of the People's Liberating Army of Yugoslavia Who were Killed in Croatia and their Socio-Economic Structure (a summary of two reports), Vol. 6, 365-381, and Vol. 7, 527-547, and

- I. Graovac, Casualties among Catholic Priests who Joined the Partisan Troops, Vol. 2, 537-550 and Croatian and Serbian Casualties Killed by Chetniks between 1941-1945 in Croatia, Vol. 1, 207-224, and Does Democracy Open a Possibility to Cease the Manipulation with the Number of Casualties? Example: Differences in Determining the Number of Casualties Killed by Chetniks in Croatia between 1941-1945, Vol. 4, 553-564.

In addition to these papers, the publication also contains some contributions by I. Graovac, drafted for this publication after all the conferences that took place so far: Sources and Literature, Abbreviations and Index and List of Plenary Lectures and Reports on Casualties of Croatia and Serbia in the 20th Century (with Basic Data on Their Authors) Presented at Ten Conferences (1998-2005) and Published in Nine Conference Publications (2000-2005) of the *Dialogue of Croatian and Serbian Historians*.

The contributions contained in this publication were discussed by scientists and professionals even before they were published in this monograph, both in the Republic of Croatia and the Federal Republic of Yugoslavia, now Serbia and Monte Negro. Almost all comments emphasize the *unexpected similarities* in the approach and results of these two authors, which opened a possibility of publishing a joint scientific publication/monograph by one Croatian and one Serbian author after the ending of the unpublished, yet real war between these two countries in the period 1991-1995. It is also significant that the monograph is to be

published in the Republic of Croatia, to the topic of the so far very *delicate, if not the most delicate issue of earlier/recent history* of Croats and Serbs.

To conclude with some comments from the reviews of this publication: this issue "has for the longest time been" and "still is subject to persistent politicisation and manipulation", so that the authors "stroved to lead this discussion in a totally different direction: direction of meticulous study of history". In doing this they used the results of their research as a dam against such politicisation and manipulation, pointing "future researchers to methods and goals that should be taken into account". This is why the contributions from this publication represent "the most comprehensive compendium of knowledge on this topic published so far, relevant for all further research of this subject matter" (Ivo Goldstein), especially since the authors respected "the rules of their profession" and provided "new analyses of structure of casualties and perpetrators". In doing this, they naturally also took into account "the research of most renowned researchers of this topic, such as Bogoljub Kočović" from 1985 and Vladimir Žerjavić from 1989, but they also went one step further, questioning previous conclusions and data on the "perpetrators". Another novelty is a more detailed analysis of individual categories of casualties and definitions of casualties and victims, and "questioning of some long established interpretations", all of which contributed to "overcoming the abuse and forgeries" that stem from earlier times and that are still present in the research of casualties in the period 1941-1945, not only in Croatia (Zdenko Radelić).

Zusammenfassung

Die Autoren dieser Veröffentlichung – Igor Graovac aus Zagreb, Republik Kroatien und Dragan Cvetković aus Belgrad, Serbien und Monte Negro, ehemals Bundesrepublik Jugoslawien – beteiligen sich am *Kroatisch-serbischen Historikerdialog*, einer Reihe der internationalen wissenschaftlichen Konferenzen, an denen vor allem Historiker teilnehmen, in Organisation der deutschen liberalen *Friedrich Naumann Stiftung. Die Stiftung für liberale Politik (FNSt)*. Die Konferenzen finden seit 1998 statt: in der Republik Ungarn (die ersten vier Konferenzen in Pecz) und danach abwechselnd in der Bundesrepublik Jugoslawien, jetzt Serbien und Monte Negro und in der Republik Kroatien. Bisher fanden 10 Konferenzen statt (1998-2005) und die Friedrich Naumann Stiftung hat neun Bücher/Konferenzsammelbände veröffentlicht (Zagreb, 2000-2005).

Die *Friedrich Naumann Stiftung* hat dann in Zusammenarbeit mit der Zagreber Forschergemeinschaft *Der Dialog*, einer Vereinigung zur Förderung des wissenschaftlichen Dialogs (*Dialog*) entschieden, diese Veröffentlichungen ganz zugänglich zu machen (vgl. Webportal des Zentrums für politikwissenschaftliche Forschungen aus Zagreb: <http://www.cpi.hr>) und einige, d.h. ihre einzelnen Teile, bzw. einzelnen Themen, die bereits in bisherigen Sammelbänden des *Kroatisch-Serbischen Historikerdialogs* veröffentlicht wurden, sogar zu wiederholen. Im Mai 2005 wurde bereits die erste solche Ausgabe gedruckt – ein thematischer Sammelband einer Gruppe von Autoren: Graovac, Igor (Hrsg.), *Čemu Dijalog povjesničara/istoričara?*

(*Wozu der Kroatisch/serbische Historikerdialog*), und jetzt, im Dezember desselben Jahres, wird auch die zweite Ausgabe veröffentlicht – das Buch/Monographie: I. Graovac - Dragan Cvetković, *Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945. godine: pitanja, primjeri, rezultati... (Menschenverluste in Kroatien zwischen 1941-1945: Fragen, Beispiele, Ergebnisse...)*, die aus Beiträgen von bisherigen Konferenzen des *Kroatisch-serbischen Historikerdialogs* besteht, vor allem jenen, die aus dem Workshop über Menschenverluste Kroatiens und Serbiens im 20. Jh. stammen.

Fast alle Beiträge in der Monographie, hier vorgeschlagen von der Redaktion der Reihe *Dialog: MENSCHENVERLUSTE* (Hans-Georg Fleck, Bundesrepublik Deutschland, Dušan Gamser, Serbien und Monte Negro und I. Graovac, Republik Kroatien), und endgültig gewählt von der Herausgeberin, Daniela Krivda, Geschäftsführerin des *Dialogs*, wurden bereits in einzelnen der neun Sammelbänden des *Kroatisch-serbischen Historikerdialogs* veröffentlicht, natürlich mit Zusammenfassungen in englischer und deutscher Sprache und – abhängig vom Autor – kroatischer und serbischer Sprache (nur ein Beitrag wird im 10. Sammelband, der für den Beginn des Jahres 2006 geplant wird, erscheinen).

- I. Graovac, Dilemma der Viktimologie: Opfer und/oder Gefallene?, Bd. 5, 429-443, und Gegenseitiges Verhältnis von Demographie und Historiographie in der Erforschung von Menschenverlusten, Bd. 3, 525-539,

- D. Cvetković, Menschenverluste in Kroatien gemäß der Liste *Opfer des Krieges 1941-1945* aus dem Jahr 1964. Eine Analyse des jetzigen Forschungsstandes gemäß der bisherigen Prüfung: Wirkliche Verluste in Kroatien, Bd. 5, 481-501, Kroatische Bevölkerung, die zwischen 1941-1945

in den deutschen Konzentrationslagern außerhalb des Territoriums Jugoslawiens gestorben sind, 10. Konferenz (vorbereitet für Veröffentlichung), Angehörige der Armee des Königreichs Jugoslawiens aus Kroatien, die in Gefangenenlagern gestorben sind, Bd. 8, 371-385, und Gefallene Angehörige der Volksbefreiungsarmee Jugoslawiens aus Kroatien und ihre sozial-wirtschaftliche Struktur (zwei Mitteilungen zusammengefasst), Bd. 6, 365-381 und Bd. 7, 527-547 sowie

- I. Graovac, Beteiligung der katholischen Priester in Partisanentruppen und Anzahl der Gefallenen unter ihnen, Bd. 2, 537-550 und Kroaten und Serben, die zwischen 1941-1945 in Kroatien von Tschetniks getötet wurden, Bd. 1, 207-224, und Eröffnet die Demokratie eine Möglichkeit, der Manipulation mit den Opferzahlen Einhalt zu gebieten? Beispiel: Unterschiede in der Feststellung der Anzahl der Tschetnikopfer zwischen 1941-1945 in Kroatien, Bd. 4, 553-564.

Darüber hinaus enthält diese Veröffentlichung auch Beiträge, die von I. Graovac nach allen bisher stattgefundenen Konferenzen zusammengefasst wurden: Quellen und Literatur, Abkürzungen und Index und Verzeichnis der Plenarvorträge und Mitteilungen zum Thema Menschenverluste in Kroatien und Serbien im 20. Jahrhundert (mit wesentlichen Angaben über ihre Autoren) von 10 Konferenzen und aus neun Veröffentlichungen/Sammelbänden des *Kroatisch-Serbischen Historikerdialogs*.

Die gewählten Beiträge wurden auch vor ihrer Veröffentlichung in dieser Monographie zum Teil wissenschaftlich und fachlich diskutiert, sowohl in der Republik Kroatien wie auch in Bundesrepublik Jugoslawien, jetzt Serbien und Monte Negro. In fast allen Kommentaren werden vor allem

die *unerwarteten Überlappungen* im Zugang und Ergebnissen der beiden Autoren betont, und eben das eröffnete die Möglichkeit, eine gemeinsame wissenschaftliche Publikation/Monographie eines Autors aus Kroatien und eines aus Serbien zu veröffentlichen, zum ersten Mal nach dem Ende des zwar nicht veröffentlichten, aber doch sehr wirklichen Krieges zwischen diesen zwei Staaten in den Jahren 1991-1995, und das gerade in der Republik Kroatien, zum einem *sehr heiklen*, vielleicht sogar *dem heikelsten Thema* aus der früheren/neueren *gemeinsamen Geschichte* der Kroaten und Serben.

Abschließend kann man sagen, dass dieses Thema – so auch die Rezensionen – „lange Zeit war“ und „auch heute immer noch Gegenstand einer anhaltenden Politisierung und Manipulation ist“, so dass die Autoren deswegen diese Diskussion „in ganz anderer Richtung lenken möchten: in Richtung einer skrupulösen Auseinandersetzung mit der Vergangenheit“. Dabei benutzen sie ihre Forschungsergebnisse als ein Damm gegen solche Politisierung und Manipulationen und sie weisen auch die „künftigen Forscher auf Methoden und Ziele hin, die beachtet werden sollten“. Aus diesen Gründen sind Beiträge aus dieser Veröffentlichung, die „ein bislang umfassendstes Kompendium der Erkenntnisse zum genannten Thema darstellt, relevant für jegliche weitere Forschung dieses Themas“ (Ivo Goldstein), um so mehr als die Autoren die „Regeln des Faches“ beachten und „neue Analysen der Struktur von Opfern und Tätern“ darboten. Dabei beachten sie freilich auch die „Ergebnisse der bekanntesten Forscher, wie Bogoljub Kočović“ aus dem Jahr 1985 und Vladimir Žerjavić aus 1989 und anderen, aber sie gehen auch einen Schritt weiter, indem sie die bisherigen Behauptungen und Angaben über

---

„Täter“ in Frage stellen. Sie bieten eine detailliertere Analyse der einzelnen Kategorien von Gefallenen und der Definitionen von Opfern und Gefallenen“ und sie „stellen einige übliche Interpretationen in Frage“. Das trägt alles zu einer „Überwältigung von Missbräuchen und Fälschungen“ bei, die von früher stammen und in der Erforschung der Menschenverluste aus den Jahren 1941-1945 immer noch präsent sind – und das nicht nur in Kroatien (Zdenko Radelić).

Rezime

Autori knjige – Igor Graovac iz Zagreba, Republika Hrvatska (RH), i Dragan Cvetković iz Beograda, Savezna Republika Jugoslavija (SRJ), sada Srbija i Crna Gora (SiCG) – učesnici su *Dijaloga povjesničara/istoričara*, međunarodnih naučnih skupova, prije svega istoričara koji se, u organizaciji nemačke liberalne Fondacije *Friedrich Naumann/F. Naumann Stiftung. Die Stiftung für liberale Politik (FNSt)*, održavaju još od 1998. u Republici Mađarskoj (prva četiri skupa u Pečuju), a potom, naizmenično, u SRJ, sada SiCG, i RH. Do sada je održano 10 skupova (1998-2005) i štampano devet knjiga/zbornika radova sa njih, takođe od strane FNSt-a (Zagreb, 2000-2005).

FNS je potom, sada u saradnji i s *Dijalogom*, zagrebačkom Zajednicom istraživača *Dijalog*. Udrugom za promicanje znanstvenog dijaloga [Organizacijom za razvoj naučnog dijaloga], odlučio da svoja izdanja učini trajno i u celosti dostupnima, putem *portala* Centra za politološka [politikološka] istraživanja iz Zagreba (<http://www.cpi.hr>), te da ponovi neka od njih, odnosno njihove pojedinačne delove, tačnije pojedine teme već objavljene u dosadašnjim zbornicima radova *Dijaloga povjesničara/istoričara*. U maju 2005. već je štampano takvo prvo izdanje – tematski zbornik grupe autora: Graovac, Igor (prir.), *Čemu Dijalog povjesničara/istoričara?*, a sada se, u decembru iste godine, objavljuje i drugo izdanje – knjiga/monografija: I. Graovac - Dragan Cvetković, *Ljudski gubici Hrvatske 1941-1945. godine: pitanja, primlj[er]i, rezultati...*, sastavljena od srodnih radova s dosadašnjih *Dijaloga povjesničara/istoričara*,

pre svega onih iz posebne radionice o ljudskim gubicima Hrvatske i Srbije u 20. veku.

Gotovo svi prilozi u monografiji, ovde prema odabiru Uredništva biblioteke *Dijalog*: LJUDSKI GUBICI (Hans-Georg Fleck, Savezna Republika Nemačka, Dušan Gamser, SiCG, te I. Graovac, RH), a u izvedbi prema konačnom odabiru urednice knjige Daniele Krivda, sekretarice *Dijaloga*, već su objavljeni, dakako sa rezimeima na engleskom i nemačkom te, u ovisnosti o autoru, i na hrvatskom i srpskom jeziku, u pojedinim od devet zbornika radova *Dijaloga povjesničara/istoričara* (samo jedan prilog, pak, biće početkom 2006. štampan u 10. zborniku radova):

- I. Graovac, Dilema viktimologije: žrtve i/ili stradalnici?, knj. 5, 429-443, te Suodnos demografije i istoriografije u istraživanju ljudskih gubitaka, knj. 3, 525-539,
- D. Cvetković, Ljudski gubici Hrvatske prema popisu *Žrtve rata 1941-1945.* iz 1964. godine. Analiza trenutnog stanja prema do sada izvršenoj reviziji: Stvarni gubici Hrvatske, knj. 5, 481-501, Stradalo stanovništvo Hrvatske u nemačkim koncentracionim logorima van teritorija Jugoslavije, 10. skup (saopštenje priređeno za štampanje), Stradali pripadnici Vojske Kraljevine Jugoslavije iz Hrvatske u zarobljeničkim logorima, knj. 8, 371-385, te Stradali pripadnici Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije iz Hrvatske i njihova socijalno-ekonomska struktura (grupirana dva saopštenja), knj. 6, 365-381, i knj. 7, 527-547, te
- I. Graovac, Sudelovanje i stradanje katoličkog sveštenstva u partizanima, knj. 2, 537-550, te Stradali Hrvati i Srbi od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj, knj. 1, 207-224, kao i Da li demokratija otvara mogućnost prestanka manipulisanja

stradalima? Primer: razlike u utvrđivanju brojke stradalih od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj, knj. 4, 553-564.

Tome su, uz to, od strane I. Graovca, pridodani i prilozi sastavljeni nakon svih do sada održanih skupova, dakle samo za ovu knjigu: Izvori/vrela i literatura, Kratice i Kazalo te Spisak plenarnih izlaganja i saopštenja o ljudskim gubicima Hrvatske i Srbije u 20. veku (s osnovnim podacima o njihovim autorima) sa 10 skupova i u devet knjiga/zbornika radova *Dijaloga povjesničara/istoričara*.

Uvršteni su prilozi, i pre njihova pojavljivanja u ovoj monografiji, delom bili naučno i stručno komentarisani u RH i SRJ, sada SiCG. U gotovo svim komentarima naročito se naglašavaju *neočekivane podudarnosti* u pristupu i rezultatima dvojice autora, što je i otvorilo mogućnost da se štampa prva zajednička naučna knjiga/monografija jednog autora iz Hrvatske, a drugog iz Srbije nakon okončanja, doduše neobjavljenog, ali stvarnog rata 1991.-1995. između i te dve države, i to baš u RH, a na temu do sada *veoma osetljivog*, ako ne i *najosetljivijeg pitanja* iz ranije/novije *zajedničke istorije* Hrvata i Srba/Srbijanaca.

To pitanje, zaključno, a prema citatima iz recenzija, "dugo je vremena bilo", a "i danas je predmetom uporne politizacije i manipulacije", pa autori, stoga, raspravu nastoje da odvedu u posve drugom smeru: u smeru "skrupuloznog bavljenja prošlošću", s rezultatima istraživanja kao branom spram tih politizacija i manipulacija, upućujući i "buduće istraživače na metode i ciljeve koje bi i oni trebali" da poštuju. Iz tih su razloga tekstovi iz knjige, koja predstavlja "za sada najsveobuhvatniji kompendij saznanja o naslovljenoj temi, relevantni za svako daljnje njeno proučavanje" (Ivo Goldstein), tim više što autori poštuju "pravila struke" te pružaju "nove analize struktura stradalih i počinitelja"

---

zločina. Pri tome, dakako, uvažavaju i "rezultate najpoznatijih istraživača, poput Bogoljuba Kočovića" iz 1985. i Vladimira Žerjavića iz 1989. pa nadalje", no na pojedinim mestima "idu i korak dalje, dovodeći u pitanje i dosadašnje tvrdnje" i podatke "o počiniteljima zločina". Novosti su "detaljnija analiza pojedinih kategorija stradanja te" definisanja "žrtava i stradalnika", uz "dovođenje u pitanje i nekih" pre uobičajenih "interpretacija", šta sve zajedno pripomaže da se prevladaju zloupotrebe i krivotvorine ranije nastale pri istraživanju ljudskih gubitaka 1941.-1945. ne samo u Hrvatskoj (Zdenko Radelić).

Sadržaj
na engleskom, njemačkom
i srpskome jeziku

CONTENTS

Introductory remarks (<i>Daniela Krivda</i>)	5
<i>Igor Graovac</i>	
Victims and/or Casualties and Correlation between Demography and Historiography in the Research of Casualties:	
- The Dilemma of Victimology: Victims and/or Casualties?	25
- Correlation between Demography and Historiography in the Research of Casualties:	39
<i>Dragan Cvetković</i>	
Casualties in Croatia, according to the Register <i>War Casualties 1941-1945</i> , from the year 1964. An Analysis of the Current State of Research after the Revision:	
- Real Casualties in Croatia between 1941-1945	53
- Croatian Population that Died in German Concentration Camps outside the territory of Yugoslavia between 1941-1945	77
- Soldiers of the Army of the Kingdom Yugoslavia from Croatia that Died in Prisoner Camps between 1941-1945	99
- Casualties of the People's Liberating Army of Yugoslavia Who were Killed in Croatia between 1941-1945 and their Socio-Economic Structure	113
<i>Igor Graovac</i>	
Casualties among Catholic Priests who Joined the Partisan Troops and Croatian and Serbian Casualties Killed by Chetniks between 1941-1945 in Croatia:	
- Participation of Catholic Priests in Partisan Troops and the Number of Casualties among them between 1941-1945	149
- Croats and Serbs Killed by Chetniks between 1941-1945 in Croatia	163

- Does Democracy Open a Possibility to Cease the Manipulation with the Number of Casualties? Example: Differences in Determining the Number of Casualties Killed by Chetniks in Croatia between 1941-1945	179
Contributions (<i>Igor Graovac</i>):	
- Sources and Literature	199
- Abbreviations	213
- Index	217
- List of Plenary Lectures and Reports on Casualties of Croatia and Serbia in the 20 th Century (with Basic Data on Their Authors) Presented at Ten Conferences (1998-2005) and Published in Nine Conference Proceedings (2000-2005) of the <i>Dialogue of Croatian and Serbian Historians</i>	245
Summary in Croatian, Serbian, English and German Language	259
Table of Contents in English, German and Serbian Language	279

INHALTSVERZEICHNIS

Einleitungen und Vorbemerkungen (<i>Daniela Krivda</i>)	5
<i>Igor Graovac</i>	
Opfer und/oder Gefallene und gegenseitiges Verhältnis von Demographie und Historiographie in der Erforschung von Menschenverlusten:	
- Dilemma der Viktimologie: Opfer und/oder Gefallene?	25
- Gegenseitiges Verhältnis von Demographie und Historiographie in der Erforschung von Menschenverlusten	39
<i>Dragan Cvetković</i>	
Menschenverluste in Kroatien gemäß der Liste <i>Opfer des Krieges 1941-1945</i> aus dem Jahr 1964. Eine Analyse des jetzigen Forschungsstandes gemäß der bisherigen Prüfung	
- Wirkliche Verluste in Kroatien zwischen 1941-1945	53
- Kroatische Bevölkerung, die zwischen 1941-1945 in den deutschen Konzentrationslagern außerhalb des Territoriums Jugoslawiens gestorben sind	77
- Angehörige der Armee des Königreichs Jugoslawiens aus Kroatien, die zwischen 1941-1945 in Gefangenenlagern gestorben sind	99
- Gefallene Angehörige der Volksbefreiungsarmee Jugoslawiens aus Kroatien zwischen 1941-1945 und ihre sozial-wirtschaftliche Struktur	113
<i>Igor Graovac</i>	
Katholische Priester, die als Angehörige der Partisanen gefallen sind und Kroaten und Serben, die zwischen 1941-1945 in Kroatien von Tschetniks getötet wurden:	
- Beteiligung der katholischen Priester in Partisanentruppen und Anzahl der Gefallenen unter ihnen zwischen 1941-1945	149
- Kroaten und Serben, die zwischen 1941-1945 in Kroatien von Tschetniks getötet wurden	163

- Eröffnet die Demokratie eine Möglichkeit, der Manipulation mit den Opferzahlen Einhalt zu gebieten? Beispiel: Unterschiede in der Feststellung der Anzahl der Tschetnikopfer zwischen 1941-1945 in Kroatien	179
Beiträge (<i>Igor Graovac</i>):	
- Quellen und Literatur	199
- Abkürzungen	213
- Index	217
- Verzeichnis der Plenarvorträge und Mitteilungen zum Thema Menschenverluste Kroatiens und Serbiens im 20. Jahrhundert (mit wesentlichen Angaben zu ihren Autoren) von zehn Konferenzen (1998-2005) und aus neun Veröffentlichungen/Sammelbänden (2000-2005) des <i>Kroatisch-Serbischen Historikerdialogs</i> .	245
 Zusammenfassung in kroatischer, serbischer, englischer und deutscher Sprache	 259
 Inhaltsverzeichnis in englischer, deutscher und serbischer Sprache	 279

SADRŽAJ

Uvodne napomene (<i>Daniela Krivda</i>)	5
<i>Igor Graovac</i>	
Žrtve i/ili stradalnici te suodnos demografije i istoriografije u istraživanju ljudskih gubitaka:	
- Dilema viktimologije: žrtve i/ili stradalnici?	25
- Suodnos demografije i istoriografije u istraživanju ljudskih gubitaka	39
<i>Dragan Cvetković</i>	
Ljudski gubici Hrvatske prema popisu Žrtve rata 1941-1945. iz 1964. godine. Analiza trenutnog stanja prema do sada izvršenoj reviziji:	
- Stvarni gubici Hrvatske 1941.-1945. godine	53
- Stradalo stanovništvo Hrvatske 1941.-1945. u nemačkim koncentracionim logorima van teritorija Jugoslavije	77
- Stradali pripadnici Vojske Kraljevine Jugoslavije iz Hrvatske 1941.-1945. u zarobljeničkim logorima	99
- Stradali pripadnici Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije iz Hrvatske 1941.-1945. i njihova socijalno-ekonomska struktura	113
<i>Igor Graovac</i>	
Stradanja katoličkog sveštenstva u partizanima te Hrvata i Srba od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj:	
- Sudelovanje i stradanje katoličkog sveštenstva u partizanima 1941.-1945. godine	149
- Stradali Hrvati i Srbi od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj	163
- Da li demokratija otvara mogućnost prestanka manipulisanja stradalima? Primer: razlike u utvrđivanju brojke stradalih od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj	179

Prilozi (*Igor Graovac*):

- Izvori/vrela i literatura	199
- Kratice	213
- Kazalo	217
- Spisak plenarnih izlaganja i saopštenja o ljudskim gubicima Hrvatske i Srbije u 20. veku (s osnovnim podacima o njihovim autorima) sa deset skupova (1998.-2005.) i u devet knjiga/zbornika radova (2000.-2005.) <i>Dijaloga povjesničara/istoričara</i>	245
Rezime na hrvatskom, engleskom, nemačkom i srpskom jeziku	259
Sadržaj na engleskom, njemačkom i srpskom jeziku	279

O autorima

Igor Graovac je rođen 1948. u Splitu, gdje je završio i klasičnu gimnaziju. Diplomirao je 1971. na Fakultetu političkih nauka (sada: znanosti), a 1996. doktorirao na Filozofskom fakultetu (odsjek sociologija) u Zagrebu. Od 1972. radi u Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske, potom Institutu za suvremenu povijest, a sada Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu, trenutačno u zvanju znanstvenog suradnika, obavljajući, prije svega, interdisciplinarna (povijesna, sociološka i statistička, a potom i demografska te viktimološka) istraživanja struktura sudionika revolucionarnog rata 1941.-1945. i Domovinskog rata 1991.-1995. u Hrvatskoj. Dosad je objavio tridesetak izvornih znanstvenih radova (knjiga: u koautorstvu i/ili kao priređivač te članaka i rasprava) i pedesetak stručnih, preglednih i drugih radova te sudjelovao na više kongresa povjesničara i viktimologa te četrdesetak znanstvenih skupova u zemlji i inozemstvu.

Dragan Cvetković je rođen 1969. u Jagodini, ranije Svetozarevu, gdje je završio i gimnaziju. Diplomirao je 1995. na Filozofskom fakultetu (odsjek historija) u Beogradu. Od 1996. godine, nakon što je godinu dana bio zaposlen u Filološkoj gimnaziji, radi kao kustos u Muzeju žrtava genocida u Beogradu, gdje rukovodi i projektom revizije popisa *Žrtve rata 1941.-1945.* iz 1964. godine. Dosad je objavio više znanstvenih, stručnih i preglednih radova, prije svega o stradanju stanovništva Jugoslavije, pa i Hrvatske 1941.-1945. godine, te sudjelovao na više znanstvenih skupova u zemlji i inozemstvu.

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica - Zagreb

UDK 314.4(497.5) "1941/1945"
355.1-058.65(497.5) "1941/1945"

GRAOVAC, Igor

*Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945.
godine: pitanja, primjeri, rezultati...*,
Igor Graovac, Dragan Cvetković. – Zagreb :
Zajednica istraživača *Dijalog*. Udruga
za promicanje znanstvenog dijaloga :
Zaklada *Friedrich Naumann*, 2005. –
(Biblioteka *Dijalog*. Monografije/knjige
sudionika *Dijaloga povjesničara/istoričara*
iz Hrvatske, Srbije... ; 1):

Bibliografske bilješke uz tekst. -
Summary ; Zusammenfassung ; Rezime

ISBN 953-7267-01-6 (*Dijalog*). -

ISBN 953-6922-12-6 (Zaklada)

1. Cvetković, Dragan

I. Ratne žrtve -- Drugi svjetski rat -- Hrvatska

II. Drugi svjetski rat -- Ratne žrtve -- Hrvatska

III. Demografski gubici -- Hrvatska -- 1941.-1945.

460110085

Dio dosadašnjih izdanja *FNSt-a*, primjerice knjige *Dijalog povjesničara/istoričara*, 1-9 (točnije 3-9), kao i dosadašnja zajednička izdanja *FNSt-a* i *Dijaloga*:

- I. Graovac (prir.), *Čemu Dijalog povjesničara/istoričara?*, i

- I. Graovac - D. Cvetković, *Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945. godine: pitanja, primjeri, rezultati...*, Zagreb, 2005., mogu se dobiti u uredima *FNSt-a*:

- u RH, Zagreb, Maksimirska 101, +385(0)1-2325254, fnst-zagreb@inet.hr;

- u SiCG, Beograd, Bulevar Mira 13/A8, +381(0)11-3066824, office6.yugoslavia@belgrade.fnst.org ili pronaći na *portalu* Centra za politološka istraživanja (CPI) iz Zagreba: <http://www.cpi.hr> ili kupiti u Zagrebu, kontakt adresa: Jagićeva 29, +385(0)1-3740098, +385(0)91-5271855, igor.graovac@isp.hr i to po cijeni od 100 kuna, odnosno 15 EURA ili USD po komadu, s popustima od 50 posto za prijatelje *Dijaloga*, izravno ili novčanom uplatom na račun *Dijaloga: Zagrebačka banka d.d.*, Zagreb, 2360000-1101703198 (poslovanje u kunama), odnosno 2100245227 (devizno poslovanje).